

ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર

(ઈ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૮૬)

(“મારો હકીકત” ભાગ ૨ ને)

લેખક :

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

સંપાદક :

નરવરલાલ ઇન્દ્રારામ દેશાઈ, ખી. એ.

પ્રકાશક :

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ

પુસ્તક મળવાનું સ્થાન:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સામુન બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

(કાયદા પ્રમાણે સર્વ હકો પ્રકાશકને સ્વાધીન છે)

મુદ્રક અને પ્રકાશક. નરવરલાલ ઇન્દુભારામ દેશાઈ, પી. એ.

મુદ્રણસ્થાન: ‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સામુન બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

પ્રસ્તાવના

—મહામહાશય—

સમયમૂર્તિ અને વીર કવિ નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્ર સંબંધી પહેલું પુસ્તક “મારી હકીકત” (૧૮૩૩-૧૮૭૬) તેમની જન્મશતાબ્દી ગુજરાતમાં ૧૯૩૩ માં ઉજવાઈ ત્યારે બહાર પડ્યું હતું. તે પછી તેમના જીવનના છેલ્લા ૨૦ વરસની હકીકત આ “ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર”માં યથાપ્રાપ્ત અમે છાપી છે. આ બીજા પુસ્તકમાં છાપેલી હકીકત કવિની લખેલી સલંગ અમને મળી નથી, માટે જેટલી મળી તેટલી છાપી છે, અને વચ્ચે વચ્ચે વાંચનારની સુગમતાને માટે અમે થોડુંક લખાણ કરેલું છે. તે સર્વ ઉપરથી વાંચનારને કવિના ઉત્તર જીવનના સ્વરૂપની કાંઈક ઝાંખી આવશે એવી આશા છે. આ ગ્રંથમાં કવિ સંબંધી સર્વ શક્ય માહિતી અમે એકઠી કરીને આપી છે, અને ઘણી વાતો નવીન પણ જણાશે. કવિશ્રીએ પોતે પોતાના સંબંધમાં અને પરિચિત જનો સંબંધમાં દેશકાળાનુસાર ઘણું લખી રાખેલું, પણ તે સર્વ પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નથી. કવિપુત્ર જ્યેષ્ઠકરના સ્વર્ગવાસ પછી “ગુજરાતી” પત્રમાં જે નોંધ લેવાયેલી તે અમે

છાપી છે. કવિના વિરોધી અને સમકાલીન કવિ હીરાચંદ કાનજીએ લીધે પ્રેસમાં છપાવેલું “ મિથ્યાભિમાન મતખંડન ” કાવ્ય પણ અપ્રાપ્ય દોષાથી તે પણ છપાવ્યું છે અને “ સીતાહરણ ” નાટકનાં ગાયનેા પણ અચાનક મળી જવાથી અમે છાપ્યાં છે. કવિના હજી ધણા કાગળો મોજુદ છે, પણ તે એટલા બધા જીલ્લાં યજ ગયા છે કે વાંચી ઉકેલી ચકાતા નથી, એટલે એ ધૂળધોવાવું કામ અમે પડતું મુક્યું છે, અને જોટું બનશે તેટલું “ ગુજરાતી ” પત્રના પ્રતિવર્ષ પ્રકટ થતા દિવાળીના ખાસ અંકમાં છાપવાનો વિચાર છે. પ્રથમ ભાગ “ મારી દહીકત ” ની પ્રતાવનામાં લખ્યા પ્રમાણે નાચ રોના ઇતિહાસ જણાવનાર વસ્ત્રલ કવિનું નાગરોત્પત્તિ કાવ્ય, અને નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિવાહ—એ બે લઘુ કાવ્યો આ મંથનું કદ વધી જવાથી છાપવાનું માંડી વાવ્યું છે. એ બે કાવ્યો ગુજરાતી બાપાસાહિત્યમાં ધણા ઉપયોગી છે, એટલે બનશે તો સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે છાપી અમે પ્રકટ કરીશું અથવા તે “ ગુજરાતી ” પત્રના દિવાળીના કોષ્ટક ખાસ અંકમાં પ્રકટ થશે. આ રીતે આ બે અંથોમાં કવિ નર્મદનું સર્વસ્વ આવી જાય છે. ગોકની વાત એટલી છે કે હવે કવિનાં કાવ્યાદિ વચિવાની, સમજવાની જિજ્ઞાસા પ્રજામાંથી ઓછી થતી જાય છે, છતાં કવિને જીવત રાખવા માટે સાહિત્યસલાઓ, સંસદ, પરિષદ અને મુંબઈની વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રયત્નો પણ થાય છે, એટલું અભિનંદનીય છે.

મુંબઈ તા. ૧૦-૬-૩૬ }
 ગોવાળીઆ એકાદશી
 ૧૯૯૫

નટવરલાલ ઇન્દુભાઈ દેશાઈ

ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર

—૫૭૭૭—

વિષયાનુક્રમણી

વિરામ ૧ લો-૩ વરસની નાંધ

	પાનું
વિદંબણાનો કાળ-ક. સ. ૧૮૬૬-૬૯	૧
નૂના ગુજરાતી કાવ્યોની શોધખોળ	૨
શેરસદાના સમયની અસર	૪
હીરાચંદ મનજી	૪
કરસનદાસ માધવદાસ અને બાડ દાહ	૫
કવિની સરખામણી (અવકાશ તરંગ)	૮
શાસ્ત્રી મજલાલ કાલિદાસ અને કવિ નર્મદ... ..	૧૨
“મારી કવિતા વિશે મારા વિચારો” (અવકાશ તરંગ)	૧૪
પ્રેમસૌર્યના જંડાની કવિની કલ્પના	૧૮

વિરામ ૨ લો-નર્મદપત્રાવળી

૧-કવિ દયારામની છાંત્રી સંબંધી પત્રો	૨૦
૧ ધનસુખરામ ઓચ્છવરામ ઉપર	૨૦
૨ ધનસુખરામ તા૦ ૧૮-૪-૧૮૬૫	૨૧
૩ ધનસુખરામ તા૦ ૧૯-૪-૧૮૬૫	૨૪
૪ ધનસુખરામ	૨૪

૨-નર્મદોપ સંબંધી પત્રો

૧ ગણપતરામ ઉપર ૧૮-૬-૧૮૬૮	૨૫
૨ ગણપતરામ ઉપર ૭-૭-૧૮૬૮	૨૬
૩ ગોપાળજી ઉપર ૨-૯ ૧૮૬૮... ..	૨૬
૪ લક્ષ્મીરામ ઉપર ૭-૨-૧૮૬૯... ..	૨૯
૫ ગણપતરામ ઉપર ૨-૧૦-૧૮૬૯	૩૦
૬ દેસાઈ હનનલાલ ઉપર ૧૪-૧૦-૧૮૬૯	૩૨
૭ દેસાઈ હનનલાલ ઉપર ૨૪-૧૦-૧૮૬૯.	૩૩

૩-ગુજરાતી કવિતા વિષે અભિપ્રાય

૧ ગોપાળજી ઉપર તા૦ ૧૬-૧૧-૧૮૬૯... ..	૩૫
------------------------------------	----

૪-નર્મદ કથાકોષપત્રું ઠામ

(૧) બાઈ હનનલાલ ઉપર ૧-૧૨-૧૮૬૯	૩૬
(૨) ,, ગણપતરામ ઉપર ૨૦-૪-૧૮૭૦	૩૭

	પાનું
૫-નવલક્ષ્મીના એક અંથ વિષે અર્થ	
નવલક્ષ્મી ઉપર ૨૪-૩-૧૮૧૩	૩૮
૬-મિત્રને આશીર્વાદ અને પ્રીતિસાહન	
કલ્પનાસ ઉપર ૧૭-૫-૧૮૧૬	૪૦
૭-અતિસ્પર્ધા સાધિનો વહેવાર	
કવિ હીરાચંદ ઉપર ૫-૩-૧૮૧૮... ..	૪૦
૮-સાહિત્યના માસિકો વિષે મત	
ગણપતરામ ઉપર ૨૧-૮-૧૮૧૮	૪૧
૯-દંડતલિખિત અર્થો વિષે	
પાર્શ્વદીપક ઉપર ૧૨-૧૨-૧૮૧૮	૪૩
૧૦-દાખાઓ મિત્રને	
(૧) નંદીચંદ ઉપર ૧૭-૧૦-૧૮૧૮	૪૩
(૨) નંદીચંદ ,, ૨૧-૧૦-૧૮૧૮	૪૫
પોતાની ચકિત વિષે મત	૪૭
૧૧-૨૨-અનંદ વિષે સમજાવતી	
અંબાચંદ ઉપર ૨-૧૦-૧૮૧૬	૪૯
૧૨-બે મિત્રો વચ્ચે કલહ	
બાઈ ગોપાળજી ઉપર ૨૮-૧-૧૮૧૮	૫૦
૧૩-રાજપુત્રવાણી મહારાજ	
નર્મદાચંદ ઉપર ૧૭-૧૦-૧૮૧૮	૫૩
૧૪-કલ્પનાસ સુબીજને પાવન કરવા સંબંધી	
કવિનલ્લભદાસ પોતીરાવા ઉપર ૧૨-૫-૧૮૭૦	૫૪
૧૫-કોષ અને પોતા વિષે અર્થ	
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૧૯-૩-૧૮૧૬	૫૫
૧૬-ભુલતા મિત્રને	
(૧) ગોપાળજી ઉપર ૯-૮-૧૮૧૬	૫૫
(૨) ગોપાળજી ઉપર ૧૦-૯-૧૮૧૬	૫૬
૧૭-ભુલતી ગુજરાતી ભાષા વિષે	
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૩-૧૦-૧૮૧૬	૫૬
૧૮-મિત્રતા વિષે કેટલાક વિચારો	
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૧૮-૧૦-૧૮૧૬	૫૭
૧૯ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય વિષે	
(૧) સૌ. માનગાઈ ઉપર... ..	૫૮
(૨) સૌ. માનગાઈ ઉપર... ..	૫૮

૨૦-લગ્નની વય	પાનું
દરિદ્રતા ઉપર ૨૫-૮-૧૮૭૦	૫૮
૨૧-સાહસ સંબંધી					
મણીનંદ શાસ્ત્રી ઉપર ૨૬-૧૧-૧૮૬૮	૫૯
૨૨-ભલામણ પત્ર					
શાંતારામ ઉપર ૧૬-૩-૧૮૬૯	૫૯
૨૩-નાણુંભીડ-દર્શક પત્ર ૧૨-૧૦-૧૮૬૯	૬૦
૨૪-આભારદર્શક પત્ર					
બાઈ જગનલાલ ઉપર ૨-૧૧-૧૮૬૯	૬૧
૨૫-મિત્રતાની કસોટીનો પત્ર					
ગણપતરામ ઉપર ૧૬-૧૧-૧૮૬૯	૬૧
૨૬-ખાનગી ચિઠી					
પ્રાણુલાલ ઉપર ૧૦-૬-૧૮૬૮	૬૨
૨૭-પુરતકો સંબંધી પત્ર					
(૧) ગોપાળજી ઉપર ૧૭-૧૧-૧૮૬૯	૬૩
(૨) કૃષ્ણરામ ,, ૨૯ ૧-૧૮૭૦	૬૩
(૩) ગોપાળજી ,, ૩૦-૧-૧૮૭૦	૬૩
૨૮-કવિની શક્તિ					
લક્ષ્મીરામ ઉપર ૩૦-૧-૧૮૭૦...	૬૪
૨૯-મહાકાળીને આર્થના					
૧ ગણપતરામ ઉપર ૨૦-૨-૧૮૭૦	૬૪
૩૦-કવિએ પુનર્લગ્ન કર્યા	૬૫
મુંબઈ ઠાકતાં પહેલાં અને પુનર્લગ્ન કર્યા પહેલાંની સ્થિતિ	૬૬
ડાહીગવરી અને કવિ વચ્ચેનો અપૂર્વ સંવાદ	૬૭
વિરામ ત્રીલોકી—સ્મરણો					૭૧
ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૬ સુધીનો સમય	૭૧
સમયવીર કવિ નર્મદનાં સ્મરણો	૭૨-૬૮
લિખક રત્ન. રામરામ રામરાંકર શાસ્ત્રી...	૭૨
કવિનો મુંબઈ નિવાસ અને મહત્તિ	૭૨
કવિનું ગૃહતંત્ર	૭૪
ધૌધોસોડી સાથેનો સંબંધ	૭૪
આર્યસમાજ સાથેનો સંબંધ	૭૪
મૂર્તિપૂજા વિશેના વિચારો	૭૫
કવિની દરિદ્ર દાલલ અને નાટક	૭૭

	પાનું
નાભુલિલિલ છતાં પદોપકાર રૂપિ	૭૬
અભુલિલિલ મદદ	૮૦
કવિના મિત્રો	૮૧
કવિનાં નાટકો	૮૨
ગોપાળદાસ બાવાની ખંસી ..	૮૨
કવિનો માનનો રોખ	૮૬
કવિના સદવાસની અસર	૮૮
નોકરી મટિ ગોકવલ્લુ, કવિની દિલનીરી ...	૮૯
નોકરીનો સ્વીકાર	૯૧
ઉત્તમન આપવાનો કવિનો સ્વભાવ	૯૨
અંતકાળ, કવિના ઉવટના સખ્દો	૯૩-૯૪
મરણ પછી, પ્રેમાજ્ઞી	૯૭-૯૮

વિરામ ૪ યો. પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ ૯૯

૧ નાગરોનો ઇતિહાસ	૯૯
સુરતના નાગરોની પરસ્પર લાજણી ' ..	૧૦૨
૨ મારી કવિતા વિશે મારા વિચાર	૧૦૪
૩ ધર્મતત્ત્વ ..	૧૧૨
૪ ધ્યાન	૧૧૩
૫ કવિના જીવનના મુખ્ય બનાવોનાં વર્ષો	૧૧૪
૬ સં. ૧૯૩૫-૩૬-૩૭ ના વર્ષોની નોંધ	૧૧૪
(સુરેશી અને અકાળમજાનાં ૩ વર્ષો)-નોંધ યા. માટે રાખવી	૧૨૨
૭ દયાનંદ વિશે વિચાર	૧૨૩
૭ સીતાદેવલુ નાટકનાં ગાયનો	૧૨૪

પરિશિષ્ટ ૧ છું

૮) મિથ્યાભિમાન-મત-ખંડન કર્યાં કવિ હીરાચંદ કાનજી ...	૧૩૦
---	-----

પરિશિષ્ટ ૨ છું

કવિઓ નમંદની સાહિત્યસેવાની વર્ષાનુક્રમણી	૧૪૪
--	-----

પરિશિષ્ટ ૩ છું

કવિપુત્ર જ્યારાંકરુ વર્તાત	૧૫૨
----------------------------	-----

પરિશિષ્ટ ૪ છું

કવિની ઇખી વિશે ચર્ચા	૧૫૪
----------------------	-----

ઉત્તર નર્મદચરિત્ર

(ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૮૬ સુધીનું)

‘વિરામ’ ૧ લો-વિટંબાણાનો. કાળ

ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૯

[સંપાદકની નોંધ: કવિશ્રી નર્મદાશંકર પોતાનું જીવનચરિત્ર પોતે ૧૮૬૬ સુધી લખીને છપાવી રાખેલું; તેની પાંચ-સાત પ્રત જ છપાવેલી, અને પોતાના ખાસ સ્નેહી અને આત્મીયજનોને આપી રાખેલી. એ આત્મકથા તે જ “ મારી હકીકત.” એ પછીના તેમનાં છેલ્લાં ૨૦ વર્સની હકીકત ધણી જાણવાન્નેજ છે, કારણ કે તે કવિની ચટ્ટી-પડતીની કથા છે. કવિએ તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે રોજની અથવા માસેની અને વર્ષવાર નોંધ રાખેલી, પણ તેઓ તે છપાવી શક્યા નહોતા. આ નોંધો કવિના મૃત્યુ પછી તુરત ઉપયોગ કરવાને મળી શકી હોત તો સ્વ. પં. નવલરામે ઇ. સ. ૧૮૬૬ પછીનું કવિજીવન જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે ન લખત, પણ કંઈ સીધસીલાબદ્ધ લખત પં. નવલરામે ૧૮૬૬ પછીના કવિજીવન વિષે વર્ષવાર ઉંડાંજુમાં ઉત્તરો શિવાય કેવળ રચૂળ હકીકત અને માહિતી ઉપર વિવેચનાત્મક ચરિત્ર લખેલું છે, ‘એ સ્વક્રમતાથી વૈચનારને તુરત સમજાયા વગર નહીં રહે.’ એ કે એટલું તો કષ્ટ કરવું જોઈશે કે કવિના ઉત્તરજીવનને તેમણે જેવા સુઝે ‘ન્યાય’ એક-મિત્ર તરીકે સ્નેહથી આપ્યો છે, તેવા ન્યાય બીજા કાઈથી લાગેજ આપી શકાતે’ અમે અત્રે કવિશ્રીએ લખેલા કાગળો વગેરે જે અમારા હાથમાં ‘દાસમાં આવેલા છે, તેમાંથી તારવી કાઢીને વર્ષવાર હકીકત જેટલી જનશે તેટલી આપીશું, પણ તે કવિશ્રીએ પોતે લખ્યા પ્રમાણે નહીં બની શકે, પણ વચ્ચે વચ્ચે સાંકળો જોડવા માટે અમારા પદરની કેટલીક સાંકળો જોડી પડશે, જે અમે ‘કૌંસ’માં મૂકીશું કે જેથી તે તારવવાનું વાચકને સુગમ થઈ પડશે. ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૯ સુધીની કવિની કાચરી મળી છે, તે અત્રે અમે સંપૂર્ણ આપીશું. પછીના પ્રસંગો અને વરસોની યાદી અમારી જાણ પ્રમાણે અને કવિના કાગળોમાંથી જેમ મળશે તે પ્રમાણે અમે લખીશું. સંપાદક]

જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યોની શોધખોળ

કવિશ્રી નર્મદાસંકરને પ્રાચીન જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યો વાંચવાની તક નાનપણથી મળેલી, કારણ કે તે સમયે સર્વ ગ્રંથો શિક્ષા છાપમાં છપાતા અને તેમાં મુગ્ધના પ્રસિદ્ધ શુકસેલર બાપુ દરનેઠ દેવલોકરનાં પ્રકટ કરેલાં ઘણાં ગુજરાતી કાવ્યોની નકલ કવિના પિતા લાલસંકરે કરી આપેલી. ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીના આસરા નીચે કવિ દલપતરામે ગુજરાતી કાવ્યદોહનનો પહેલો ભાગ બહાર પાડ્યો. આમાં દલપતરામ કવીશ્વરે કોઈ કવિનાં અખંડ કાવ્યો છપાવ્યાં નહોતાં, પણ માત્ર સારા લાગતાં ફકરાઓ જ આપ્યા હતા. આ ગ્રંથ ઉપર કવિએ “ગંડીયા”માં સખ્ત ટીકા કરી હતી, (જૂઓ જૂનું નર્મદગણ-પાનું ૪૦૬) અને કાવ્યો સંશોધીને આખાં ને આખાં છપાવવાની ભલામણ કરી હતી. તે પછી ઇ. સ. ૧૮૬૫માં કવિ દલપતરામે ગુજરાતી કાવ્યદોહન ભાગ ૨ ને બહાર પાડ્યો અને તેમાં કવિ નર્મદની ટીકાનો જવાબ નામ દીધા વગર આપ્યો હતો.

કાવ્યદોહન-પુસ્તક ખીલું-પ્રકટ કરતાં કવિ દલપતરામ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“સાહેબ(હૌવડ સાહેબ)નેા હુકમ એવો હતો કે, આ ખીલ પુસ્તકમાં ઝાઝા કવિઓની કવિતા લેવાની જરૂર નથી; પણ જે સારાસારા કવિઓની, અથવા સારી સારી કવિતા તમને લાગે, તે સપૂર્ણ આમતો લેવી. કોઈ અકુરો વિષય લેવો નહિ; તથા ગરમિઓ લેવી નહિ. એ હુકમ પ્રમાણે મને જે સારી લાગી, તે કવિતા આ પુસ્તકમાં દાખલ કરી છે.”

પણ કરીને કવિ નર્મદાસંકરે હૌવડ સાહેબને આ પ્રમાણે સૂચના કરી હતી, તેને અમલ ઉપર પ્રમાણે ચયો છે; પણ કાવ્યદોહન ભાગ ૧ લાનું અવલોકન કરતાં કવિ નર્મદે જે ટીકા “શુદ્ધિવર્ધક”માં કરેલી તેનો જવાબ કવિ દલપતરામે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

“જેને આ કરતાં સારી કવિતાનું પુસ્તક તૈયાર કરવાની મરજી હશે, તે હવે ત્રીજું પુસ્તક તૈયાર કરશે. પછી ચોથું પુસ્તક વળી દું કરીશ”

આ ઉપરથી કવિને નરી પદ્ધતિથી આખાં ગુજરાતી કાવ્યો છપાવવાનો શુભો સૂચ્યો અને તેમણે શ્રીકૃત ઝવેરીલાલ ઉમિયાણકર વાલિક સાથે નાણાં માટે નીચે પ્રમાણે એક અપીલ તે સમયના ગુજરાતી શ્રીમંતોને બહાર રીતે કરી હતી. પણ તે વખતે સદામાં અને બેક-એ-રેકમેશનમાં લોકો ખુબાર થઈ ગયેલા એટલે મજકુર દુંમાં પૈસા બરાબા નહીં, અને યોજના અપૂર્ણ રહી. તે અપીલ નીચે પ્રમાણે છે —

કવિની જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યો છપાવવાની યોજના

“ગુજરાતી બાપાવિદ્યાના અભિમાનીઓને વિનયિ કરવામાં આવેલ છે હમે નીચે સહી કરનારાઓ, જુનાગઢના નરસંઘમેદેતા આદિથી તે ચાણોદના (ડોહાઈના કેહેવાતા) દયારામ કવિ લગીના સખળા કવિઓનાં જટલાં મળી આવે તેટલાં સંપૂર્ણ કાવ્ય (વૃટક વૃટક નહિ, આખાનાં આખાં) અનુક્રમે છાપી પ્રગટ કરવાનો વિચાર કર્યો છે. પણ એ મહા-ભારત કામ (આગળથી જુના ગ્રંથો સામદામાદિક ઉપાયે મેળવવાનું, પછી શુદ્ધ કરી છપાવવાનું અને પછી તજવીજથી છપાવવાનું વગેરેનું) એક માણસની મહેનતથી અને એક માણસના પૈસાથી ઉડી શકે તેવું નથી, માટે મરી ગયેલી બાપાવિદ્યાને સજીવન કરી અમર રાખવાના અભિમાની સદ્ગૃહસ્થોએ રૂ. ૨૫૦૦૦)ની રકમ ભરી આપવી.

એ કામની અગતવિષે જોલતાં પહેલાં પોતાના કુળના પોતાની ન્યાતમાં પોતાની જાતનાં પોતાના ગામનાં પોતાના દેશનાં અને પોતાની બાપાનાં અભિમાનવિષે સારી પેઠે જોલવું જોઈએ, પરંતુ તે કંઈ આ ઠેકાણે જોલાવું નથી. તેા પણ જોઈએ આ કામગી દેખાડવાનો. વિચાર રાખ્યો છે તે સદ્ગૃહસ્થોને પોતાની બાપાવિદ્યાની વૃદ્ધિ જોવાનું અભિમાન છે જ, એમ સમજી આ દીપ તેઓની આગળ રજુ કરી છે.

દરેક ગ્રંથ, ઉપર લખેલા રૂપિયા બક્ષીસ આપનારા જુદરથોને અર્પણ કરવામાં આવશે અને ઈશ્વરકૃપાથી એ કામ પાંચ વરસમાં પુર્ક કરી નાખવામાં આવશે.

તા. ૧લી માર્ચ સને ૧૮૬૫.

જવેરીલાલ ઉમયાશંકર,
નર્મદાશંકર લાલશંકર.”

[કવિ નર્મદાશંકર એ વિચારનો વારસો “ગુજરાતી” પત્રના આવ સંપાદક અને પોતાના શિષ્ય સ્વ. ઇન્દુગરામને આપતા ગયા, અને તેમણે વયાશક્તિ વયામતિ બૃહત્કાવ્યદોહનના આઠ ભાગો ઉકત ધોરણે છાપીને બહાર પાડ્યા છે. આ કાર્યને આરંભ ૨૫-૨૭ વરસ સ્વ. ઇન્દુગરામને લાગ્યાં હતાં, છતાં પણ ૧૦ ભાગો પ્રકટ કરવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા તેઓ પાળી શક્યા ન હોતા.

ઉપરાંત એ પણ અહીં નોંધવું યોગ્ય છે કે સને ૧૮૬૫ માં મુબઈમાં સ્થપાયેલી શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભાનો પ્રધાન અને પ્રથમ ઉદ્દેશ “ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ગુજરાતી સાહિત્યને લગતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો ખરીદવાં, સંગ્રહવાં અને યોગ્ય લાગે તેવાં પ્રસિદ્ધ કરવાં” એ છે. આ સભાની સ્થાપનામાં કવિ નર્મદાશંકર અને ત્રીયુત જવેરીલાલ યાજ્ઞિકની પ્રહાનુશ્રુતિ કંઈ થોડી ન હતી. સંપાદક.]

૨૧. ધમ્મારામ મુર્મરામ દેશાધ્યે “ગુજરાતી” પત્રના સને ૧૯૧૧ના અંકમાં કવિ નર્મદાચંદરનો એક અપ્રકટ લેખ નામે “બ્રહ્મતૃપા” હપાવ્યો છે. તેની ઉપર નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે:

“સને ૧૮૬૦ માં કવિ નર્મદ કંઈક દારણુને લીધે બુદ્ધિવર્ધક સભામાંથી જુદા પડ્યા. તેઓએ તરવશોધક સભા કાઢી ને પૂર્વે “ધર્મસભા” અથવા “બ્રહ્મસભા” કાઢવાનું દરાવ્યું. ધણુંકરી એ સભાની સ્થાપના સાડવાડીમાં કવિના મક્કાનમાં જ થઈ હતી. સ્થાપનાને દિવસે ઉપર્યુક્ત બાપણુ કરવામાં આવ્યું હતું. અમારી જાણ પ્રમાણે એ બાપણુ ક્ષયા પછુ હપાયું નથી.”

આ “બ્રહ્મતૃપા”વાળો લેખ “નૂનું નર્મદ”ના પરિશિષ્ટમાં હાપેસા છે.

સં. ન. ઈ. દેશાધ્ય.]

શેરસદાના સમયની અસર

૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ વર્ષોની ફેરલોક નોંધ

હીરાચદ કાનછ^૧—એની સાથે મારે મુંગધમાં વાત થયલી તારે કહે કે તમારો સ્વભાવ આવો સારો છે તે હું જાણુતો જ ન હોતો. મને તો તે અધિજાએ જમાવ્યો હતો ને તેના જ કહેવાથી મેં મિથ્યાભિમાનખડનમાં ફેરલોક તમારા જ ઉપર લખ્યું છે

હીરાચદે હોપની સીરીઝમાં પોતાની કવિતા દાખલ કરાવવાને લોગી-લાલ વગેરેને કહેલું, તે તેઓએ ન કપૂલ રાપેથી, વળી એને દલપતરામની સાથે પછુ સામેલ ન રાખવાથી તે બધા અંગ્રેજી ભણેલા ઉપર ખીજયો હતો, ને તેઓની વિરુદ્ધ લખ્યું. સને ૧૮૫૯ માં કવિ દલપતરામ પોતાની

* આ હીરાચદ કાનછ કવિ-રાજકોટના શ્રીમાળા બાબણુ હતા. કવિ નર્મદાચંદર પહેલા ગુજરાતી બાપાને કાશ રચનાર એ પહેલા હતા. એના કોગનું નામ કોશાવલી છે. તે કવિએને કાવ્યને અન્તે પ્રાસાલુપ્રાસ મેળવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી દૃષ્ટિએ રચ્યો હતો. એની નોંધ કવિ નર્મદે પોતાના કાશમાં લીધી છે. હીરાચદે ગુજરાતી બાપામાં ધણા મયો લખ્યા છે, અથવા અનુવાદ કર્યા છે તેને સર્વથી મોટા મેષ તે “અખાની વાણી”નો સમઢ છે. આ બા સંજની વાણીનો પ્રથમ સમઢ એમણે જ ખદાર પાવ્યો હતો, અને એના પછી હપાયલા સમઢો એની જ નકલ છે. એમણે પિંજલાદર્શ (દિટી), મિથ્યાભિમાનખડન, રસમબરી, યામવાસિહ મહારામાયજ્ઞના એક પ્રકરણનું બાપાંતર, બાપબાણુ, હપોપમા પ્રકાર વગેરે ધણા નાના મોટા શ્રંધો રચ્યા છે. એમની ધણી કવિતા અમસિદ્ધ રહી મઈ છે, કોઈ સારા હપાવનાર અને પ્રકાશકના અભાવે. આ કવિતાને સંમઢ અમે પડિત જ્યેષ્ઠાસમ મુકદ્દલ પુસ્તકોરની દુકાને મેથો હતો. કવિ નર્મદે “નૂનું નર્મદ”માં - ત્રિયે લખ્યું છે સંપાદક]

કવિતા વિષે પોતાનો મનમાન્યો વિચાર લોક સર્વનો ન જણાવાથી ને તે અદેખા નર્મદની ઉશ્કેરણીથી થયું એવું પોતાના મનમાં વસેલું તેથી તે ખીખ્યો હતો ને તેણે હીરાચંદને ચઢાવી કેટલુંક મારી વિરહ મિથ્યા-ભિમાનખંડન ગ્રંથમાં લખાવ્યું.

[વચ્ચે એક વરસ કવિએ સુરતમાં ગાળેલું, અને તે જ વખતે મુંબઈમાં શેરસદાથી પાપમાલી ચલેલી. એ વિષયની કવિતા નર્મકવિતામાં જોવી. આ એક વરસ કવિએ પોતાનું ઘર 'સરસ્વતી મંદિર' બંધાવવામાં ગાળેલું હતું. સંપાદક]

સ્થિતિ-૧૮૬૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૩ મીએ સુરતથી મુંબઈ ગયો. અહીં રાતે ઘર સુનું જોઈ દલગીર થયો, ને ખુરસી ઉપર બેસી ચાંદાની સામા જોતાં ખ્યાલો કીધા; “આહા સાચને જ આંચ છે; મને પોતાને પ્રતીતિ છે કે, લોક જેને સારા કહે છે તેના કરતાં હું વધારે સારો છું, દુર્ગુણી નથી; હા, પ્રસંગને લીધે ને દુનિયામાં સાહસ જિતે છે એ અનુભવથી હું સાહસ કરવા જાઉં છું, પણ પાછો વિવેકથી દશું છું, પણ પછી-ફિલ-સુશીની નીતિ જે દુનિયાની નીતિથી જૂઠી જ છે તેનો વિચાર થાય છે, ને પછી સાહસ થઈ જાય છે. એ સાહસથી હું પરતાતો નથી, પણ તેના ફલ કેટલીક વાર દુનિયાદારીની રીતે જોતાં ખોટાં કહેવાય છે, તેથી કુદ-રતનો નિયમ સાચો કે દુનિયાદારીનો? એના વિચારથી જરા દલગીર થાઉં છું ખરો. રે જીવડા! આ વરસમાં તો ઠાંઠ આફતની બાકી રહી નથી. તું પડું પડું થઈ રહ્યો છે-રે તું તો યુદ્ધમાં જખમી સીપાઈ જેવા મરીશ પણ તારા સંબંધીઓને દુઃખ પડશે તે-પણ જીવડા તેઓનાં કર્મમાં દુઃખ દશે તે કાંઈ મિથ્યા થવાનું છે? તારા ભોગ તેમ તેઓના ભોગ માટે જોયાં કર જે થાય તે.” એ વેળા કવિતા લખવાનો જોસો બહુ હતો, પણ એકદમ ટાક ભરે આવવાથી તે ન લખાઈ. સુતાં સુતાં “કાંઈ આગળ કહીએ પ્રભુ પીડ,” એ અને “ટકટક જોયાં કરવું” એ પદ સંભળ્યાં હતાં.

તાં ૨૪ મી-આખો દહાડો પૈસાની ઉદાસીમાં કહાજો. દશ વાગે સૂતો ત્યાં લગી લખ્યું.

તાં ૨૫ મી-કરસનદાસ માધવદાસને મળ્યો; એણે પોતાનું રડવું ને મિત્રોની બેવફાઈ કહી સંભળાવી; સોમનારાયણ વિષે સારો વિચાર ન જણાવ્યો.

કરસનદાસ માધવદાસ અને જાઉં દાસ્-તાં ૨૬ મી-ઉદાસીથી તાવ હતો. ‘નર્મ ટેકરી,’ ‘શિકારી ને દરણી,’ ‘આખરે જુદાઈ,’ ‘આખરે ધૂળે ધૂળ,’ ‘દીનદયાલ જગતપાલ દેવા,’ ‘દયાળુ દેવ તું તો,’ ‘અંત લગી

રાખજો તું લાજ,' 'ઉઠતાં વારને ધન અર્થે ખરે,' 'દુનીયા જુઠાંની,' 'કુણુ
 દરિવણુ ઝુંપડી સૂધી કાઢે, સલામ રે દિલદાર,' વગેરે કવિતા, કરસનદાસ
 માધવદાસે જોલાવેલી તેની ઇચ્છાથી વધી સંભળાવી. દય વાગે ડાક્ટર
 ભાઉ મળ્યા. એણે મોટમોટા પડ્યા તે વિષે દલગીરી જણાવી, પોતાની
 દાસત વિષે પણ જણાવ્યું. તેણે કહ્યું, 'મારા સધળા મિત્રો પડતી દાસ-
 તમાં આવ્યા છે. પણ હું દેસરાજ કરમસીને કહીશ તમને મદદ કરવા
 વિષે; હું દેશી રાજ્યોમાં તમારે માટે ભલામણ લખી આપું; ઇચ્છા હોય
 તો ગાયકવાડને લખું.' મેં કહ્યું, 'તેમ મારો હાથ વિચાર નથી.' તે કાલા-
 પુરના રાજને મળેલા તે સંબંધી ને તેના અટપડીયા લુચ્યા કારભારીઓ
 સંબંધી તેણે વાત કહી. મેં કહ્યું કે, 'તમે કોઈ મોટાં દેશી રાજ્યમાં દોવાન
 યાઓ ને જેમ નાના ફડનવીસ રાજ્યમાં કુસળ કહેવાયો તેમ તમે તે
 વિષયમાં પણ અપ્યાતિ પામો.' તેણે કહ્યું કે, 'તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા
 નથી, રાજ્યો અંચળ વૃત્તિના છે ને વિદિગ્ય રાજ્યવસ્થાના સાંધા સજેલા
 છે.' પછી મેં લેછસેટિવ કૌન્સિલની વાત કહાડી. તે બોલ્યા કે, 'લાં
 મારા વિચાર પ્રમાણે ઠરાવ થવાના નહિ, ધણાના મત મારી સામે
 પડવાથી.' મેં કહ્યું કે, 'તમે હો તો દેશને ધણું સાફ.' પછી તેણે પોતાની
 પડતીના કારણમા બાટિયાઓએ મદદ ન કરી તે વિષે કહ્યું માત્ર રસ્તમછ
 ને એક ખીજે એ જે જણે થોડીક મદદ કરી હતી.

સ્થિતિ-તા૦ ૨૮ મી બપોરે. "કાષ કાષતું નથી જ; જેને હું
 ખરી રીતે ને જે મને ખરી રીતે ચાહે છે, જેને સાફ મેં ને મારે
 સાફ જેણે તપશ્ચર્યા કીધી છે તે ખ્યાર, તે તપશ્ચર્યા અને મનસા વાચા
 કર્મણા મેં શુદ્ધ દાખવેલી એવી મૈત્રી શુ આ વેળા મને મદદ નહિ
 લાગે? પાસા અવળા જ પડવાના હોય તો ન લાગે, રે હું મરી જાઉં
 તો મારા અબળ પ્રાણીઓ શું કરે? આહા તેઓના ધા કોણુ રૂઝવશે?
 મારા મોતથી તેઓને પ્રીતિથી, આસરા વનાની સ્થિતિથી ને લોકથી
 કેટલું દુઃખ થશે? હાથ! શુ મારા સંબંધમાં આમ તેઓ દુઃખ જ પામ્યા?
 શું હું ખૂની? ખૂની તો નહિ, પણ મને કાજે ખૂની ઠેરવ્યો. તેઓનું
 નસીબ, એ જ મારે કે'વું તો. ઓ કુદરત! તારા ઉપર મારી બક્ષિત ને શુ
 જ શું બેવકા થઈ? 'પડ તો કહે સદા પડી.' હું તો સંતોષથી પડીશ
 કે મેં અપરાધ કીધો નથી કેટલુંક કામ જે સાદસ કહેવાય, તે મેં
 ફિલકુરીથી કુદરતી કાપદા જણી કર્યું છે. લોકની તો મને દરકાર નથી.
 સાદસથી સાફ પરિણામ થાય તો તે વાદ વાદ કહે, ને નરસું થાય તો
 ખૂર્ષ કહે મારાં માણસને રણમાં મૂકી જાઉં તું તેની સંભાળ તેનાં નસીબ
 લો કે ન લો, પણ ઓ મારાં માણસો! તમે સદ્ શરવીર ને ટેકીલાં છો

તમે પણ સાચવટથી ટેકમાં મરજો. કાંધેલાં કામનો ગભરાટમાં પરતાવો કરશો નહિ. લોકના બોલવા સામું જોશો નહિ. વૃજુ જુદાણું ચલાવ્યું છે, ને સમયપરત્વે હતું. શકતી સામાં શક થવું પડ્યું હતું, એ મધ્યમ નીતિ છે, પણ તે ઉત્તમ પ્રેમનીતિને અર્થે.

તા૦ ૩૦ મીએ સુરત ગયો.

સ્થિતિ—અકટોખર ખીણ, ભાદરવા વદ નામ—૬ થી તે ૧ લગી—દક્ષીર હતો. ગયાં નવ વર્ષમાં જે શુદ્ધ સ્વાભાવિક કે અંતઃકરણની પ્રેરણા વિરૂદ્ધ કાંઈ કામ કાઠું નથી. જે મોટા દુઃખમાં ભાગ લેનાર ને મને દિલાસો દેનાર ને જેના ઉપર મારો ભરેસો તેઓથી જ માફ મન દુખાયું ત્યારે ખીણું હતભાગ્ય કાઈ? સહન કર, સહન કર, સહન કર! વિક્ષ જગત્ત રે વિક્ષ, મને જ દુઃખ દુઃખ દુઃખ—હું લખી રાકતો નથી.

વીરચંદ ને પ્રેમચંદ—તા૦ ૪ થીએ નડીઆદ જતાં વીરચંદ આગ-ગાડીમાં મળ્યા. તેણે મુંગધની ભૂંડી હાલત કહી સંભળાવી; પ્રેમચંદના માનસોભતી વાત કહી-કે જમસેદજી મારી આગળ કાણુ? જે મારી સામા થયા હોત તો હું ગેરનો ભાવ હજી ધણો વધારી દેત-રનો ભાવ વધે તો હ મહિનામાં શેરનો વધારી દેત, ઇત્યાદિ. હું નવ વાગે રાતે નડિયાદ પોંચ્યો—ગિરધરલાલને મળ્યો. એણે દિલાસો દઈ દિંમત આપી.

તા૦ પાંચમીએ 'દિંદુની પડતી' વિષે નડિયાદ સ્કૂલમાં ભાષણ કાઠું; સાંભળનાર બસે ઉપર હતા. દેસાઈ ભાઈ સાહેબ, ઓધવરામ મામલતદાર, જમીએતરામ મુનસફ વગેરે હતા. ભાઈ સાહેબના સગરામમાં બેસી તેની વાડીએ ગયો, ને સંતરામનું સ્થલ જોયું. રાતે કામનાથ ગયો. જમીએત-રામના શગરામમાં.

તા૦ ૭ મીએ ગિરધરલાલે રૂ. ૫૦૦) કાઠની પાસેથી લેવું મને આપ્યા ને હું સુરત આણ્યો. રાતે નરભેરામ મનસુખરામે મકનરામને કહ્યું કે, કવિને રૂ. ૬૦૦) આપજો. એ રીતે ગિરધરલાલે ન નરભેરામે રૂ. ૧૦૦૦)ની જોગવાઈ કરી આપી. એ રૂ. ૬૦૦) આઠમીએ આપ્યા.

સ્થિતિ—૨૯ મી અકટોખર. ટાડનું રાજસ્થાન વાંચવાથી મેવાડજવાની ઉત્કંઠા થઈ. અફસોસ! જાળમાં પડેલા પક્ષી જેવો છું—કરજથી છૂટયા વિના ક્યાં જાઉં? જ્યાં કાંઈ રનેહ પ્રીતિ સમજવું નથી ત્યાં મારે શું કરવા રેવું? જ્યાં કાંઈ સૂરપણું પુરુષાર્થ સમજવું નથી ત્યાં મારે શું રેવું? વાણીઆઓ વેપારધર્મો કરનારા ને બાહ્યો શુદ્ધિબદ્ધ, નીચા ને જજમાન ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેલા છે. શુજરાતમાં મારે તો રજવાડામાં જ જઈ રેવું ને ત્યાં જ મરવું. તે વાત તો પછી, હાલ જઈને જોઉં તો ખરો. રજવાડામાં રહ્યાથી ત્યાં હું સુધારો દાખલ કરી ચકીસ.

સ્થિતિ-૧ લી નવેબર-નાનાભાઈ ક્ષત્રમજીનો કામળ કે મારાથી નાણું સંબંધી તજનીજ નથી બનતી. હું દલગીર થઈ રહ્યો.

કવિની સરખામણી

અવકાશ તરંગ-૨ છ નવેબર.

નવલરામ-કવિની કવિતા વાંચવાથી મનમાં જે ચિત્ર પડે છે તેનું વર્ણન કરો.

વિજયાશંકર-સફેદ ઘેરી ચાંદની પણ જરાક જ ફીકી હોય, એવું આસમાન દેખાતું હોય, તાડનાં ઝાડ ઉંચાં આવી ગઈ હોય, એની પાછળ ઝાડના ચાર પાંચ જથ્થા હોય, સરોવર ખળી રચું હોય, મોટાં કુમુદ ખીલ્યાં હોય એવા રંગમાં પ્રોઠ રીતવાળો કોઈ પુરુષ બેઠો હોય તે વચમાં વચમાં ઉશ્કરાતો ને પાછો નિરાશ થતો એવી સ્થિતિમાં હોય તેનું.

નવલ-ઉપરનું તો ખરું જ-વિરોધ કે ગુલાબ કે મોગરાના હોડવામાં બેઠેલો, પણ નજર મોટાં ઝાડ વડપીપળા તરફ કરતો હોય.

મધુવજીરામ-એક મેદાન હોય, થોડા થોડા લીલા ચારાથી ભરપૂર હોય ને આસપાસ ઘટાદાર પણ વચમાં થોડાં ઉંચાં એવાં ઝાડ આવી છાંયી રહ્યાં હોય, આકાશ સ્વચ્છ પણ પૂર્વ તરફ સૂરજ અસ્તથી જેવો સિંધુરીઓ યાવ છે એવું, મેદાનમાં વચ્ચે નદી વહેતી ને પછી નદીથી આધું થોડે એક પેલાં ઝાડ તરફ જોઈને વિચારમાં રમતો હોય.

નર્મદા-વિશાળ એતર, તેમાં વચમાં વચમાં પીળા રંગના મેરાખના ઘોરાવાળી વાડીઓ-કિત્તા હોય જેમાં ફૂલ સફેદ કે સિંધુરિયાં ને પીળાં બેઠેકબેઠેક થઈ રહ્યાં હોય, એક ઝાપડું આવેથી જમીન ધોવાઈ ગઈ હોય ને મેદિની કંઈક ફીકી પણ સ્વચ્છ હોય તેવા દેખાવમાં કોઈ પુરુષ પ્રોઠ રીતે ઉડા વિચારમાં મગ્ન હોય પણ એકાંએક પામેના ધાસનો લડકા થયેથી ઉશ્કરાયલો પણ પછી પ્રેમમાં ગળેલો હોય તેવા.

નવલરામ-હવે કવિતા ઉપરથી પ્રેમાનંદનું સ્વરૂપ ને ચર્ચનું વર્ણન કરો.

મધુવજીરામ-હવે, જાડો નહિ, તેમ પાતળો નહિ, શાણો પ્રોઠ દેખાવનો (commanding), આંખ ચંચળ નહિ, ધણી જ લામણીવાળો, એકને જ વળગી રહેલો, ધર્મવર્ણો.

વિજયાશંકર-મહેતાજી જેવો લાંબો પાતળો પણ ભરાવ; હાવકો પ્રોઠ્યુક્ત આંખ વિશાળ. (નરબેરામ પ્રાણસંકર જેવો) અંબીર પણ અદરથી દરદવાળો, કાને નિમાળો, નાક જરાક લાંબું, છાતીએ નિમાળો, પ્રોઠ દર્યા બતાવતા, હાવકી મરકરી કરનારો.

નવસ્રશમ-ઉચ્ચો ભરેલા શરીરનો, દષ્ટિ રિયર, વિવેકી, બટકબોલો નહિ, પણ ચાહે તાહારે ભાષામાં સઘળા રસ આણી શકે, એક પર પ્રેમ રાખનારો, શુદ્ધ મનનો, બેવકાનું દુઃખ ન જોયકું, આંખ લહેરમાં, ધણો નિશો કરનાર નહિ.

નર્મદા-દષ્ટિ ધણી ચંચળ નહિ એટલે તેની લાગણીઓ તેની આંખ ઉપરથી ન જણાય. તેની લાગણી બાર પડતી નહિ પણ સરખી એટલે માંહેની મહિ સઘળે ઠેકાળે કુદી રહેલી; કંઈક સખી ભાવ ખરો; પ્રેમમાં ગગળે તે વેળાએ રહે તેવો ખરો (મહિનંદ પંડ્યા જેવો), પાકી ઉમરે એકધ્યાયી પણ જીવાનીમાં પ્યાર કરેલો: ઉચ્ચો, કદાવર, ધર્મવર્ણો, ધણો નિશો કરનારો નહિ,—એણે પ્રીતિનું સુખ જ જોયકું.

હવે સામળ વિષે.

એ જડો, ઉચ્ચો અમદાવાદી રૌચ્યો સરખો, આંખ ચપળ, શદ, મુંજાળો, જે આવે તે ખપે તેવો, લોકમાં મળીને રહેનારો.

નવલ-મીચેલ આંખ, આનંદી સ્વભાવ, નાટકી, દહીદાર, ધણો પોચો, જાડી રસિકતાવાળો, ધણો અનુભવી, ખીજને બોળવી નાંખે તેવો, પોતાનું મદત્ત બતાવતાં સાફ આવડે, પ્રેમબાજી કરેલી, બેવકાઈ ધણી અનુભવેલી, પણ દસવામાં કાઢી નાંખેલી.

વિજયાશંકર-પુખ્ત દેખાવ, લાભો પોળો, પોતીઉં દૂરી નીચે પેરે તેવો, પેટ જરા આગળ પડતું, છાતીએ નિમાળા, મૂઝ મોટી, દાંત સફેત, વધારે રચામતાવાળો, આંખ ચપળ વિદ્યાળ ધુરકાવતી, અવાજ જડો તડાકા લે તેવો, શક, લુચ્ચો ગરબડીયો.

નર્મદા—લપજછપત્રીઓ, ગેટકી, અંગે કાળાશ જરા વધારે, નિમાળા છાતીએ, નિશો કરનારો, વિપથી, પ્રેમમાં સમજનારો ખરો પણ જાતે છશકી ખરો, બોળી નહિ, ચપળ, પ્રેમાનંદ કરતાં વધારે બાર પડતી લાગણીનો, અભિમાની, હુમસા દાય લાંબા લાંબા કરીને કવિતા વાંચનાવાળો, એને દુઃખ નહિ.

હવે દયારામ.

આંખ ચંચળ, લાગણી બતાવનારી, મારકણી; લાગણી ચેરાપરથી મોહ પમાડે; સખીભાવ ખરો; ઐહવણીમાં રહ્યો છતે દાસ્ય કરનારો, તે તેમાં મોટાઈ માનનારો; શકતા ખરી, પણ વગી ગગળી પણ જાય.

નવલ—આંખ ચંચળ, તેમાં ઉપજેલા અનુભાવને વિવેકે ડાવાવતો; લાગણી બેવકાઈથી શકતાને પામેલી, ધર્મને લુચ્ચી ખરો.

કે૦—(એ કોણ?) શુદ્ધ મન નહિ, પ્રેમી ખરો તે શક પણ ખરો; કૃષ્ણીલામાં રાખવા લાયક નહિ, આત્મરત્નિ ધણી ગમે; આખો દાડો વિચારમાં, દોસ્તીમાં સાચો.

વિજ્યાશંકર-અંથી, વિવેકી, જુસ્સાવાળો, મદ્ બહાદુર, સમ્યાધ-વાળો, ધણા વિપયનો અનુભવી, પોતાને વિષે આનંદી, કાષ્ટ ગમે તે કટો, દર્દી, મસ્તપણાને લીધે ગરબડિયો; નિસાસા ચુકનારો, કાષ્ટ કદર કરનાર નહિ તેથી માનની દરકાર રાખનારો.

મધુવછરામ-દર્દી પણ કંઈક શક બનેલો, જોસ્સાવાળો, પોતાને વિષે બહુ ખોલનારો, લોકને તદબ્ધીરથી રીજવતો, સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં મસ્ત; કાષ્ટનો તુકારો ન સાંભળે તેવો.

નવસ-મનની ધણી સ્થિતિ જણાય છે. ઉગતી જુવાનીમાં લાગણી ધણી, બારીક ને ઉચી, માનનો અત્યંત બુખ્યો; શુદ્ધ પ્રેમમાં મસ્ત; સ્વ-ભાવમાં રંગીલો, નિર્લોભી, માનને અર્થે ચારે ગેદ વાપરનારો, અનુભવી, - પાંચ વરસનું એક વરસમાં જણવો, પ્રીતિમાં પોતે શુદ્ધ છતાં ધણી બેવકાઈમાં રીબાવાથી લાગણીઓ નરમ પડેલી, જ્ઞાન તરફ વધારે જવા માર્ગે, શકતાને મન પોંચેલું પણ વયમાં વયમાં મૂળનો જોસ્સો બાગ પડેલો. એ શકતાનો દોષ પ્રકૃતિ ઉપર મુકામ કરતાં માઠા અનુભવ ઉપર વધારે આવે, તે માઠાં પરિણામ વાચનારને દયા ઉપજાવે છે. સ્વતંત્ર મનનો, ગરબડીઓ નહી ને વિવેકી, ગરબડ પણ વિચારની સાથે જ નિકળેલી, શૂર ખરો.

નર્મદા-શુદ્ધ ને ઉચો પ્રેમી-પ્રથમ પ્રેમમાં મસ્ત પણ પછી શક થયેલો એમ તો નહીં, દુઃખથી વિવેકી થયેલો અથવા બેદરકાર થયેલો. તેની પ્રીતિમાં કપટ છળ તો નહીં જ. સ્થિતિ ધણી બદલાઈ, ધણું અનુભવેલું તેથી દુનિયાનો ટોંગ સમજી બેદરકારી રાખેલો. પ્રથમ માનનો બુખ્યો, પાછળ નહિ; કદર ન થયેલી તેથી અકળાયેલો; કુદરતના નિયમો ને જ્ઞાનીની સમજે નીતિમાન, પણ દુનીયાની રીતે અનીતિમાન; પ્રસંગ ધણા માથે પડેલા તેથી ગરબડિયો, પણ જે વેળા જે કામ કરે તે સેજ વિચાર-વાણુજ કરે ને સ્વતંત્ર રીતે. લોક સાફ મારું કહે તેની દરકાર નહિ. કુદીન ને શૂરો, મનમાં ગુચવાડો નહિ, સ્વસ્થ સમજનો; બારથી કક્કડ પણ મદ્દીથી દુ.ખી, પણ તેનું સમાધાન પોતાનીજ ગેજે કરતો. લાગણીવાળો-પ્રથમ મસ્ત, પછી પડેથી વિવેકી ને યડો દેખાતો. જુવ્યાઈને વિકારનારો, મમતી ખરો.

[નોંધ-કવિએ આ વિષયમાં ધણું લખ્યું છે, તે હવે પછીના ભાગમાં છપાશે. સંપાદક]

હાંસજી*—નવેમ્બર છટ્ટી, પૂતર્ગા સારાં નોતાં. પાછળ મૂકેલો પડદો દીક દતો—રંગના પટ ચિત્રને આપેલા તે જડા દતા. ને ચિત્રની લેખણી પણ ખારીક નોતી; ઘણા દેખાવને એકદા-બેળી નાખ્યા દતા. તેઓ એક ખીજ સાથે મુકેલા તેની સીમા લીટીઓ સારી દેખાતી નહીં.

સ્થિતિ—નવેમ્બર ૧૦ મીએ અમરોલી દોરતદારોએ બોલાવેલો લાં ગયો. ગયો તેની આગમજ દલગીરીમાં દતો, એતરો બેઈ ખુશ થયો. પણ વળી દલગીર થયો કે કુદરત તું શું કરવા એવા માણસોના સંબંધમાં આરો છે, કે પછવાડેથી તેઓ મને દગો દે છે? જગત વિશ્વાસ ઉપર ચાલે છે, તો હવે કાનો વિશ્વાસ કરવો ને કાનો ન કરવો?

તા૦ ૧૧ મી નવેમ્બર મહીપતરામ-મળવા આવેલા તેની સાથે સુધારા સંબંધી ને સુધારા વિરુદ્ધ બોલનારાઓ સંબંધી વાતો યઈ.

તા૦ ૧૩ મી નવેમ્બર—મુંબઈ ગયો.

તા૦ ૧૪ મીએ. લખમીદાસ ખીમજી એ નાનાભાઈનાજાપાખાના-માં મને મળ્યા. તે બોલ્યા કે “અમે દલગીર છીએ કે તમે તમારી આખરને ને સુધારાવાળાના કામને ધોષા પોંચાડો. મારી-વાતમાં લોકને સમજ પડશે જ નહિ.” હું ખુશ છઉં લોકનો દંગ બેઠન, લોક આજ આમ બોલે ને કાલે ખીજું. તે બોલ્યા કે “ફરામરોજ ને ખીજ તમારે માટે ઉચું મત ધરાવે છે, પણ હાલ તેઓ દલગીર છે કે તમે તમારો ભાર બોજ નથી રાખતા. તેઓ કહે છે કે તમે દારૂ પીઓ છો.” પણ (ધારો કે) દારૂ પીધાથી મારો ભાર બોજ શો ઓછો થયો? કોઈ વાર ચાર દોસ્તમાં મને કોઈ દારૂ પીવાને કહે છે તો હું પીઉં છું—દારૂ પીવામાં બાધ નથી, એમ જણાવવાને. બાકી કોઈ દારૂ તનદુરસ્તીને માટે કે શોખને માટે પીતો નથી. વસ્તુતઃ હું પીતો જ નથી. મને એનું વ્યસન નથી. હવે મારા એમ કરવાથી લોકમાં બગાડો યશે એમ કેટલાક કહે છે, પણ તેઓ ઉડા વિચાર કરતા નથી. દારૂથી બગડેલી હાલત સુધારવી સેલી છે? વળી શું મારા ઉત્તેજન આપવાથી લોક તેમ કરશે? કેળવણી વધશે એટલે લોક દારૂને ધી તેલ રીતે વાપરશે. (આજ લગીમાં તેના આપેલા માત્ર ૩. ૨૫૦, બસેં પચાસ જ છે.)

તા૦ ૧૫ મી—મને કુટુંબ બેને આવે પીવે હેરાન જ થવાનું યશે શું? મારામાં બેસ્સાઓ શા માટે મુક્યા દશે? મને ગ્રંથ લખવાનો ધંધો કેમ સરજીત? અને તે જે કાળે લોકમાં કદર નહિ તે કાળમાં? મનનું દુઃખ

* હાંસજી—એ તે સમયનો એક ચિત્રકાર હતો. એની કલમ જ્યપુરી શાળાને મળતી હતી. સંપાદક.

બાદારગામ ક્યાં વગર મટવાનું નથી, છાઉને મળ્યો; પ્રેમશીર્ષ ગાઇ બતાવ્યું ને તે ધણા જ પ્રસન્ન થયા.

તા૦ ૧૬ મી-સમયના બનાવ ઉપર જ આધાર છે-ઉદ્યોગથી સિદ્ધિ નથી, સદ્ગુણથી સિદ્ધિ નથી. નેળની ગાંધી નેળમાં નહિ રહે, મદદ મળને કે કાંઈ મારી મારીને બેગથી એક પણ થયે જ.

તા૦ ૧૭ મી-હૃદીરાચંદ કવિ આવેલા. તેણે વાતમાં કહ્યું કે, આજ કાલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ સારો કવિ નથી. કચ્છના રાવે દલપતરામને બાર દારી આપી હતી.

સ્થિતિ-૧૯ મી-મનમાં વેદાંતજ્ઞાન ને પ્રપંચશુભા બેદાપણું, એમ જે વેત તે જ જગતમાં ખડું સુખ જોગવે.

માણસ ગમે તેટલો ઉદમ કરે, વિદ્યાભ્યાસ કરે, ખુદામત કરે, તે પણ તેનું ધાર્યું તેને ન જ મળે. માણસ ધણાં જાળમેદ કરે છે, પણ કાંઈક જ ફાવે છે, ને ફાવે છે તે તે નિબી શકતો નથી. સત્યવાદી સુખી છે, એમ પણ નથી; માણસનામાં કેટલીક ખાલીબત પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની છે, પણ તેથી જ તે સુધરે છે એમ નથી. જોગવાઈ ઉપર, પ્રારબ્ધ ઉપર કે ઈશ્વરની ઇચ્છા ઉપર આધાર રહે છે. બનાવ તથા દાલત માણસને ને ઠારને તાબે રાખે છે. માણસ ધાર્યો ઉદ્યોગ ને ઠાર પ્રેરિત ઉદ્યોગ કરે છે: માણસ જૂલે છે, ઠાર જૂલતું નથી પણ સિદ્ધિનું કાંઈને નહીં નથી. પણ ઉપર આપણે દુકમ ચલાવીએ, પણ આપણા ઉપર બનાવ દાલત દુકમ ચલાવે છે. માણસે કાવદા કીધા છે તે ઠીક છે પણ તે માણસના જ છે. ઈશ્વરની સત્તા માનીએ તો જે માણસને છેક જ ગરીબીમાં મુક્યો તેનામાં હયા જોરસા શા સાઈં મુક્યા? તે હયા સ્થિતિમાં બાવે તેને માટે કે તેને રીખાવાને? એમ તો તેનામાં દયા નથી, અજ્ઞાનતા તો તેનામાં જ્ઞાન નથી. દુનીઆમાં ફાવે છે કાનું? હુઆનું. બાકી સસ ને સદ્ગુણ એ બધા ઠાક છે, મનના માન્યા છે. કર્મનાં ફળ ક્યાં પામે છે?

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલીદાસ અને કવિ નર્મદ

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલીદાસ-રાતે આબા મળવાને-ત્રિરધરલાલને ત્યાં મુકામ હતો ત્યાં ચૂનીલાલ મહેતાજીએ શાસ્ત્રીને પૂછ્યું કે, નર્મદાચંકરની કવિતા સારી કે દલપતરામની ?

શાસ્ત્રી-નર્મદાના ઉત્તરના લોકને દલપતરામની ને નર્મદાના દક્ષિણનાને નર્મદાચંકરની.

નર્મદા-શાસ્ત્રી હું તો જાણું છું કે તમને તો દલપતરામની જ સારી લાગે છે.

શાસ્ત્રી-હા; તમારી મેં જૂજ વાંચી છે ને તેની મેં બહુ વાંચી છે.

નર્મદા૦-ત્રોકની પ્રસન્નતા ઉપર કવિતાનું મૂળ નથી પણ લોકમાના વિદ્વાન વર્ગના વિવેચન ઉપર છે. ગાગરીઆ ભટ્ટને પસંદ કરનારા બધા હાય છે ને પુરાણીઓને થોડા, માટે શું પુરાણીઓ સારા નહિ ?

કવિતાનું તોલ કરવાને ઉત્તમ કવિતા તે શું એ જાણવું, ને પછી તે ધારણુ પ્રમાણે ખીજી કવિતાઓને તોલવી. ઉત્તમ કવિતામાં શું શું જોઈએ ?

શાસ્ત્રી-રસ, અલંકાર, સાહિત્ય, પિંગળ, વ્યાકરણ.

નર્મદા૦-જાણે ૧૦૦ ગુણુ ઉત્તમ કવિતાને તો તેમાં રસને કેટલા ગુણુ આપો ?

શાસ્ત્રી-પચાસ, ને બાકીનાને સમભાગે. મહીપતરામ કહે છે કે, નર્મદાસંકર ગુજરાતી ભાષા નાગરની સારી કહે છે, કેમકે તે નાગર છે.

નર્મદા૦-હું નાગરની ભાષા સારી કહું છું તેનાં કારણો જોવા, ને જોઈને ઠરે તો હું પક્ષપાતી. મારાં સાચાં જોલવાને અભિમાન કહેવું એ મજાક છે.

તા૦ ૨૨ માં નવેમ્બર સુરત આવ્યો.

પરાગણ વહીભરામ આવ્યા-ત્રેખનશુદ્ધિના નિયમ કરતી વેળા કવિ દલપતરામ ડીપુટીઓથી જૂદા મતના પડ્યા હતા, ને તેવું મત કોઈએ કબૂલ ન રાખ્યું તેથી તે ચિડાયા હતા. વળી ૧૮૫૯ માં મુંબઈમાં ચાલેલી તકરારમાં માનભંગ થયું હતું એમ સમજેલા તેથી ચિડાયા હતા. એ એ ઠારણુથી તેણે હીરાચંદને તમારે માટે લખવાને ઉરકૂચોં હતો. હોપે હીરાચંદને પાકશાસ્ત્ર રચવાનું કહ્યું હતું; તે તેણે રચી બોગીલાલને દેખાડ્યું, એણે નાપાસ કર્યું, તેથી હીરાચંદે ચિડાઈ મિથ્યાભિમાનખંડન બનાવ્યું.

સ્થિતિ-તા૦ ૨૩ માં નવા ધરની વાડીમાં-અરે હું આ સાચા ગુલાબના ઝાડ જોવો છું, નિર્મલ છું, એ કાંટાથી ભરપૂર છે તેમ હું ઉપાધિના કાંટાથી વિદલાયજો છું, જ્ઞાની છું એટલે આધિ નથી અને મને વ્યાધિ પણ નથી. એના ઉપર ફૂલ હોય ને તે શોભે તેવો હું જસ ને સ્વસ્થતારૂપી કુલના મુગટથી ક્યારે શોભીશ ? પણ આ જગતમાં કંઈ ઉપાય નથી. તું એની કેમ કાળજી રાખે છે ? જ્ઞાની થાને. જ્ઞાનથી દુઃખ વિસરું છું, પણ લાગે છે ધણું. લાગતું એ સ્વાભાવિક છે. મારામાં સદ્ગુણુ છે ત્યારે ૬૦૫ વજોરથી વ્યડયણુ શા માટે ? શું તારામાં ને ખીજામાં નથી ? માણસ માત્રને સારી ને માડી બંને હાલત હોય છે. એ સધણું ખરું, પણ સદ્ગુણુથી યનારા આનંદ, તેને ઝીલનારી જ સ્થિતિ તે નથી, તેથી સ્વાભાવિક દુઃખ થાય છે. અભિમાન નથી પણ આનંદને ઝીલનાર દાક્ષન નથી તેના બળાપો છે.

પ્રાતાની કવિતા વિશે કવિના વિચારો

તા. ૨૨ મી ડિસેમ્બર	‘દોમર’ના ૧૦૦ ગુણ્ય લેતાં			
આવકારાતરંગ	પ્રેમાનંદ	નર્મદાશંકર	દયારામ	સામળ
નવલરામ	૬૦	૬૦	૩૫	૨૦
વિજયારાજકર	૬૦	૬૫	૪૦	૩૦
મધુવહરામ	૭૫	૬૦	૫૦	૨૦
પછી અને પૂછ્યું સારે				
નર્મદાશંકર	૬૦	૭૦	૪૦	૩૦

પ્રેમાનંદની ભાષા-વિષય સાંસારિક હોવાથી તે વિચાર સાધારણ હોવાથી, એટલે જાજા ઉચા નથી તેથી તે દેશીમાં હોવાથી સરળ છે.

મારી ભાષા-શૈલિયા વિષયમાં નવી જ હોવાથી વિચાર ધંજા ઉચા, તે ભારે હોવાથી અક્ષર કે માત્રાભેગ હંદમાં હોવાથી સરળ નથી.

તેની ભાષા એક સરળી સર્વત્ર છે.

મારી ભાષા તેની નથી, બહુ ભાષાના શબ્દો છે. મારા અર્થરસને સંસ્કૃત શબ્દ કરતાં ફારશી શબ્દ બરોબર દેખાડે તો હું ફારશી લખું જ. ભાષા ધડામ છે. હજી મારા ગલની ભાષા સૌ જ વખાણે છે તે તેના જેવી ખીજ ઠાઈની નહિ એમ કહે છે. મારી કવિતાભાષા માપના બંધનથી, ગુજરાતીમાં પુરતા શબ્દ ન હોવાથી, સુધારાના અણુઉડાવલા વિષયને માટે પહેલી જ વાપરવામાં આવતી છે તેથી ગલ જેવી સુંદર નથી. વાંક કવિનો નથી પણ ભાષાનો છે. લોક કવિતા વખાણે છે પણ તેની ભાષાને નહિ. એ ખરૂં છે, પણ કેટલાક સમજે છે કે મારા વિચાર સુંદર ભાષામાં દેખાવવાની મારામાં શક્તિ નથી તે કેટલાક સમજે છે કે મારી ભાષા સુંદર નથી; પણ એ ખોલતું ખરૂં કપારે કે જો મારી ગલભાષા સારી ન હોય તો, બનેમાં મારી જ ભાષા છે.

સ્વભાવોક્તિ તે બાજુ વર્ણન રસભરી વાણીમાં. વળી ભણેલાં કે અનુભવીજન સમજે તેવાં વર્ણન ચિત્ર, રિચિતિ સ્વભાવ કે જે લોકભાષામાં સારી રીતે મુકાયજ નહિ તે-એ સૌંદર્ય મારી કવિતામાં છે.

રીતમાતનાં તે સ્વભાવનાં વર્ણન તે સ્થિતિનાં ચિત્ર અનિશ્ચયોક્તિએ રંગેલાં તે લોકભાષામાં મુકાયલાં, એ સૌંદર્ય પ્રેમાનંદની કવિતામાં છે.

મારી કવિતા સ્પષ્ટસચક છે અને તેની સ્પષ્ટજ છે.

તેની કવિતા હસનીજ છે, તે મારી હસતી, રડતી, ડાહી, હટેલી, થરી, ઝાની છે.*

* વિશેષ માહિતી માટે કવિનો “મારી કવિતા વિશે મારા વિચાર” એ નામનો લેખ વાંચવો. સંપાદક.

સ્થિતિ-તા૦ ૨૧ મી ડિસેમ્બર-પેસાની તંગી ફટલી મને લાગે છે ?
જરૂર જોટલી માટે પણ તંગી ? એવા એવા ખ્યાલો આવ્યાં કીધા.

૧૮૬૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૩ મીથી તે ડિસેમ્બર આખર સૂધી.

અવકાશતરંગ-૪, ૫, ૬, ૭, ૧૦

કરસનદાસ માધવદાસ-૨

સ્થિતિ-૧, ૨, ૩, ૪, ૭, ૮ ૯, ૧૦, ૧૧

પ્રેમચંદ-૩

હાંસજી-૭

ભાઉ દાજી-૨

હીરાચંદ કાનજી-૧, ૧૦

લખમીદાસ ખીમજી-૮

વીરચંદ-૩

મજલાલ કાળીદાસ-૯

ઈ. સ. ૧૮૬૭ના વર્ષના યનાવોની નોંધ

૧૮૬૭ જાનેવારી ૧ લી

તરંગ-૧ જંગલી જોરસો તે લસ્ટ; સંભોગ-ધમ્મજા ને સમજ સારો
જોરસો તે પ્રીતિ-લવ.

૨ માયાનો ઉતારો માયા છે.

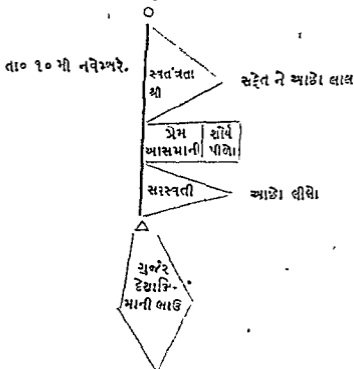
૩ મેં કહી નિંદા કીધી છે તે વ્યસનીઓને માટે, પ્રસંગે કેફ કીધો
ને તે જીવવાયો તો હરકત નથી. હજી લગી મને ફરીઆદ કરવાનું કારણ
મળ્યું નથી. મને તો મજોજ પડી છે. વસ્તુ ઉપર આધાર નથી, વાપ-
રનાર ઉપર છે.

૪ સ્વપ્નમાં, નિશામાં, ઉડા વિચારમાં, ઉભરામાં પછી દલગીરીમાં,
ખાનમાં ચિત્રના રંગની જે તેજ ને ભલક તેવી બીજી વળા કવચિત જ.

૫ જગતમાં પ્રેમદેવ ને પ્રેમરાક્ષસો છે. હું પ્રેમદેવનો ભક્ત છું.
પ્રેમના ઉપાસક આકૃતમાં આવી પડે છે. કાર્ષ્ક ક્રમાતે મરે છે, લણાક
હેરાન માય છે, તો પણ તેઓ સાચા ભગત દાખલ મનાય છે. પ્રેમ-
રાક્ષસના ભગત સુખ પામે છે પણ તેને કાર્ષ્ક સમારતું નથી અથવા તેનું
નામ સાંભળી ધિક્કારે છે.

સ્થિતિ-તા૦ ૧૬ મીએ મુજબ ગયો. ભાઉના કહેવાથી હંસરાજને
તા૦ ૨૨ મીએ કાગળ લખ્યો, પણ લાંબી ના આવી. એજ તારીખે
ડા. વિલસનને મળ્યો, ને કરનલ બાર ઉપર ભલામણ માગી. તેણે કહ્યું
કે તે સંકાયિત મનનો છે, પણ હું વળા એવી રીતે લખીય કે ગાયકવાડ
કંઈ કરે; તમારે માટે તો તે મંજુર રાખે-પછી મેં તેમ લખાવ્યું. ફરીથી
વિલસન પામે ગયો જ નહિ.

પ્રેમશૌર્યના ઝુંડાની કવિની કલ્પના

૨૦ મી નવેમ્બરે ઉદેપુર જવા નિકળ્યો. ૧૭ મી ડિસેમ્બર પાછો સુરત આવ્યો.

સ્થિતિ-જ્યાં એવો વખત છે કે દહીકત લખવાની ચાલ નથી; જ્યાં ભોલક બણેલાં નથી, ને સુખડ રીતિમાં ઉછર્વાં નથી; જ્યાં સત્ય, નિર્ભય અંતઃકરણ, ને જાહેર દ્વિમત નથી પણ જુદાવું, મેલાઈ, બાવસા-પણું છે, ટુંકામાં જ્યાં સઘળી રીતની થોડી ધણી કાગાસાઈ ત્યાં કોઈ પણ રીતની ઉજળાશ નિંદાવાની જ. કેટલાક કહે છે કે દવેનો જમાનો ખરૂં ખોટું સમજશે, પણ દૂં ખરૂં કટું છુ કે માણસના દરેક કામમાં જાનું છે ને દુનિયામાં ધણી વાતો બને છે તે જાહેરમાં આવતી જ નથી.

એવો મારો સ્વભાવ ને તેને પુષ્ટિ કરતો યોગ આવેલો, તેવાં મેં કર્મ કાંઈ છે. એ કર્મ મારી આસપાસના ધણાકથી જુદાં છે પણ ને ઉજળાં છે. મારાં ઉજળાં તે મારી લાગણીથી અને લાગે છે એમ નથી, પણ સામ્રીય રીતના કારણ પ્રમાણે ને ધણાના અનુભવ કાયે મેળવતા, મારી ગદ્યસત આવી કહેવાય; મેં કેટલાકને દયાભાવથી તેઓ કાલે સુધરશે

એ બુદ્ધિ મેં તેમને પોતાના ગણ્યા, ને તે પણ તપાસ કરીને. પણ નીચ વુકમ તે પ્રસંગે જણાય. કટલીક વાત મેં મારા મિત્રોને કહેલી. તે મિત્રોએ કાઠને અણસમજથી, કાઠએ એ રીતે મઝા જેવાને જાહેર કરેલી. ખરેખર મારા જેવા કુસીન, સાચા, ગૃહસ્થાઈ પાળનારા, નીતિ-માન થોડાક જ છે. ને એ અંતર પ્રતીનિએ હું સંતોષથી મરીશ.

૧ જેને ભાઈ જાણી, છોકરા જાણી ખવાડી જણાવેલા તેઓ નિંદા કરતા યયા.

૨ જેઓના સ્વાર્થ ન સધાયા તેઓએ, કટલાક ગેરસમજીતીથી, કટલાક તે લોકના જમાવ્યાથી, કટલાક પોને દુઃખમાં આળ્યા છતાં ખોટા તર્કથી કે તે ક્ષણે જ કીધું તે મારા દુઃખન યથેચ્છા,

૩ નાતના લોક ઉપર હું કંઈ જ દોષ મુકતો નથી. તેઓનાં વખાણ કઈ છું. દોષ સંબંધીઓનો ને મિત્રોનો જ કાહું છું.

એઓની નિંદાનો જવાબ દેવો, કાઠેલા ઉપકાર કહી દેખાડવા, એ માફ ઉચાપણું નથી; જેને મેં ઉપકાર કરેલા, જે મારા મિત્ર કહેવાયા, તેઓ વિષે હું નહાઈ શકું જ કેમ કે ભલે તે કુસીનતા છોડી નિંદા કરે. દુનિયામાં સાચવટ શું જણાય ?

દુઃખનની નિંદાથી બળવાનું ને ખરી વાત દુનિયાને કહેવાય નહિ તેથી બળવાનું, પણ એ ઠેકાણે ધીરજ મેંધી વસ્તુ છે. પશ્ચાત્તાપ યામ તેવું મેં કર્યું નથી. શત્રુનું શુંકું ધમ્મયું નથી એ સંતોષ, અને શત્રુ ધાવ કરવા આવે છે ને હું સામો નથી થતો તોપણ તે ક્ષવતા નથી, એ નરીએ હું પ્રસન્ન રહું છું.

૧૮૬૮ જાનેવારી ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, તાવથી ધણે જ હેરાન હતો.

ફેબ્રુવારી ૧૯ મીએ મુંબઈ ગયો ને ૨૩ મીએ પાછો સુરત આળ્યો. મેની ખીજએ મુંબઈ ગયો ને ૨૨ મીએ પાછો આળ્યો. નાનાભાઈને લાં નર્મકવિતાના ૧૧૮૦ રૂપીઆ આવેલા; ૧૫૦) નકલ ઘેર આણી. મથુરાદાસ લવણએ ગુજરાતીઓની સ્થિતિના નિબંધની જાણના રૂ. ૧૦૦) આપ્યા.

મેની ૨૯ મીએ નર્મકવિતા પુ. ૨ અં. ૧ લો પ્રસિદ્ધ કીધો.

આગસ્ટ ૨૨ મી-શ્રીકેળવણીનો નિબંધ છતામને લાયક ન હતો.

આગસ્ટની ૧૬ મીએ નર્મકાશ પૂરો કર્યો. ૧૯૨૪ આવણુ વદ ૮ જોમે.

નવેમ્બર ૨૧-૧૯૨૫ માગસર શુદ્ધ ૭-નાતમાં પાછો દાખલ થયો.

ડીસેમ્બર ૧૩-મંછુને લાં જમી આળ્યો-નાતનો ટંકો પનાળ્યો. નાત-

વાર મુકાયેલી તે ૧૮૬૬ ના આગસ્ટની ૧૯ મીએ.

તાં ૨૪ મીએ સુરત આબો-દુલહરામે આપેલી રકમ પાછી માગી તેથી પાછો ગભરાટમાં પડ્યો. વિજયાચંકર મર્ધાદા જાર બધ છે એવું ધણુંક સાંભળ્યું.

મેવાડ વડોદરે જવાનો છુટો; નાણા વના જવાય નહિ તે વિચાર ધર સંબંધી કલક;-યવાનું દશે તેજ થશે.

તાં ૧૯ મી ફેબ્રુઆરીથી તે ૨૪ લગી મુગધમાં.

તાં ૨૨ મીએ જામનગરના બંગાળી સ્વામીને મળ્યો.

તાં ૧લી માર્ચ ૧૯૨૩ મદાવદ ૧૦ શુક્ર, નાણાના ગભરાટમાં એકેક અંચ લખવાનું મન થાય સુધારા ઉપર, પ્રીતિબળની વાત લખવા ઉપર. કંઈ બને નહી. વિક્રમે શક ઉપર જીત મેળવી તેનું કાબ્ય કરવાનું મન થયું.

તાં માર્ચ ૧૦ મી-પરમાર આલમલાઘ બડામીઆ રહેવાસી કસબે રાણુપેર પરગણે ધંધુકા ત્રિકા અમદાવાદ, મને મળવા આવ્યા. ભોલ્યા કે અમે મુખ્ય જોયું. પૈસા, કારખાનાં જોવાં. વિદ્વાનો જોવા, પણ માણસાઈ ન દીઠી. તમારી રીતભાત ધણી જ સારી છે. પછી મેં કવિતા વાંચી હતી, તેઓ ખુશ થયા ને તેઓ તલવાર મોકલવાના છે.

તાં ૧૫ મીએ વડોદરે ગયો નરભેરામ મનુમુખરામને માટે; તે ન મળ્યા; ૧૬ મીએ વાસદ-ત્યાંથી વડોદરે પાછો, ત્યાંથી મેમદાવાદ-આમગાડીમાં કાજ સાણુદીનને મળ્યો ને ઉપરથી વાતો કરી, પણ મેં જરાએ રાજમાં નોકરી લેવાની ખાએજ જણાવી નહિ. આજુંદના ઝવેરભાઈને દીઠા. પછી વિશ્વનાથ (મેવાડા બાલણુ) ઇન્સ્પેક્ટરને લાં મુકામ રાખ્યો. નરભેરામને મળી નર્મકવિતા માટે વાત કરી.

તાં ૨૪ મી માર્ચથી તે ૨ જ એપ્રિલ સુધી મુગધમાં-નર્મકવિતા બંધાવલી નોતી.

સને ૧૯૬૫ની પહેલી જુલાઈથી સુરતમાં રૂંવા માંડ્યું. પછી ધર બંધાવ્યું તે તૈયાર થયું ૧૯૬૬ના સપ્ટેમ્બરમાં. કવિતાઓ લખી ગદ્ય લખ્યું-ક્રીકત મેવાડની, સુરતની.

નાણા સંબંધી પરાકાણાનો ગભરાટ

સાંભળી સાચે ટો

ધરનાં માણસોની ઉન્નમલ વર્તણુંક

તખીએત સારી નહિ

નાનાભાઈ જાપનારની ઉતાવળ નાણુને માટે

તા. ૧૯ એપ્રિલથી તે ૧૫ મી જુલાઈ સુધીમાં એક સર્ગ વીર-સિંહને લખ્યો.

હોપ સાહેબની મુલાકાત

તા. ૨૩ મીએ મિ. હોપને મળ્યો. કવિતા, ગદ્યનાં પુસ્તક ને દયારામ-દાસ એ બંધીસ આપ્યાં. પોતાની લેખેરી દેખાડી. મેં જણાવ્યું કે 'મુંબઈમાં મારા તવંગર દોસ્ત પડી ભાગવાથી પુસ્તકની છપાઈનો ખરચ મારે માથે પડ્યો છે, ને હું કરજમાં છું ને સરકારી જૂજ ને તુટેલ મળે છે—માટે તમે દેશી રાજ્યોને લખો કે તેઓ મારાં પુસ્તક ખરીદ કરે—કે જ્યાં હું મારો કોપ પૂરો કરવાને શક્તિમાન થાઉં.' તેણે કહ્યું કે, 'હું સર અલેક્ઝાન્ડર માંટને લખીશ કે તે આગળથી થોડુંક નાણું આપે; વળી હું પોલીટીકલ એજન્ટ ઓફરસનને લખીશ. તે દરેક રાજ્ય પાસે નકલ લેવડાવશે. ભાવ-નગરના ઠાકોરને લખીશ.' ગોપાળજી સુરભાઈને કહ્યું કે, 'હું આ બંધીસ કૃષ્ણ કરૂં છું પણ હું જે આપીશ તે તમારે કશુંલ કરવું પડશે.' મેં કહ્યું કે 'મહુ સાઈ.' (આપણું વિસરી જ ગયા છે).

તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બરે તેને ત્યાં મળેલી મંડળીમાં ગયો હતો. કવિતા વાંચનાનું કહેવડાવ્યું. મેં જવાબ દીધો કે ઠસિા ચયો છે તેથી નહીં વંચાય. પછી તેણે કહ્યું કે મેં માંટને લખ્યું છે પણ તેનો જવાબ આવ્યો નથી.

૮ મી સપ્ટેમ્બરે ૩૫ મું વરસ બેઠું—૩૪ પૂરાં થયાં.

૭ મી નવેમ્બર ૧૮૬૭-૧૮૨૪ ના કારતગ શુદ્ધ.

સ્થિતિ—રોજ વિચાર કે આટોપીને જવું. બંને ધર ગીરો સુક્તાં પણ કોઈ પાંચ હજાર ન આપે. વેચી નાંખવા એ અતિ સાદસ થાય ને વેચતાં દશ હજારનું દેવું શું વળે ? હવે કંઈ જવું તો ખરું; બેસી રહે શું ? ધરમાં ખરચી આપવી જોઈએ—તખીએત તો છેક બગડી ગઈ છે. મુંબઈ જઈ વિચાર કરવો—પછી સુરત આવવું કે નહિ—કેસરિયા કરવાની વાત પછી.

૧૨ મી નવેમ્બરે મુંબઈ ગયો.

મુંબઈના લોક કહે છે કે મુંબઈ આવી રહો—સધણું સાઈ ચશે.

તરગ ધર્મજ્ઞાન—જડવાદી જી, આક્ટિવ પાવર(?) (Active Power)ને માનતો નથી. ઈશ્વરનો જવાબદાર છું એમ નથી માનતો, પણ અંતઃકરણ દુખાય ને કોઈ વાતનો પસ્તાવો થાય તેથી ડૂં છું, માટે એનો જવાબદાર છું. જડવાદી પણ ચૈતનવાદીના રસનો ભોક્તા છે.

સને ૧૮૬૭ થી

૧૮૬૮

તરંગ-૧૨, ૧૪

સ્થિતિ-૧૨, ૧૩, ૧૪

પરમાર આલમભાઈ-૧૩

મિં હોપ-૧૩

મયુરાદાસ લવજી-૧૫

રાતિ-૧૪, ૧૫

૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ ત્રણ વર્ષમાં ઉપાધિ' નાણાંને દેવું વાળવાને, નવું કરવાને, ચોપડી છપાવવા સંબંધી, ધર ચલાવવા સંબંધી, નવું ધર બંધાવું તે સંબંધી, વ્યાધિ-શરીરે, ઉધરસનો રોગ, ગોડગુમડા, તાવ-તાવ ઉધરસ છ મહીના આદ્યાં.

વિરામ ૨ જો: નર્મપત્રાવલિ*

કવિ દયારામની જીની સંબંધી પત્રો.

[કવિ નર્મદાચંકરે પ્રાપ્ત કરેલી કવિ શ્રી દયારામની જીનીના ફોટોગ્રાફ ઉપરથી "ગુજરાતી" પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલા "દયારામ કાવ્યમુદ્રા"માં કવિ દયારામનો હાફટોન બ્લોક છાપેલો છે. દયારામના સિધ્ધમંડળમાં જણાતા ફટલાકા એ ચિત્ર સંબંધી શંકા લાવે છે. અત્રે પ્રકટ કરેલા કવિ નર્મદાચંકરના પત્રવહેવારથી તેઓની ખાતરી થશે કે દયારામની જીની મેળવવા માટે કવિએ કરેલો પ્રયત્ન ચોક્કસ હતો અને આ જીની દયારામનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ છે સંપાદક.]

પરમ રનેહી લાઈ ધનમુખરામ ઓઽજવરામ—મું વડોદ્ડ.

મુખજથી લાં નર્મદાચંકરના નમસ્કાર. તમારો પ્રેમપત્ર વાંચી ધવો પ્રસન્ન થયો છું. તમે દયારામભાઈની જીની મોકલી તેને સારું તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. જે જે ચોપડીઓ તમે મંગાવી છે તે વિષે ભણવું કે તે ચોપડીઓ પછાં વર્ષ ઉપર છપાઈ છે—હાલ મળતી નથી—જેવામા પણ આવતી નથી. માટે જે નથી તે કંઈ મોકલાઈ ચકાતી નથી તો પણ ખંતથી જાણમાં રહી જેમ જેમ મળતી જશે તેમ તેમ મોકલાવતો જઈશ. અહીંના કાવ્યિય વગેરે લોકો જેઓએ દયારામભાઈને સારી ચેટ જોયલા ને તેમની પાસ રહેલા તેઓ કહે છે કે એ જીની દયારામભાઈની નથી, એ તો રણજીડના જેવી લાગે છે—ચહેરામાં. એ પણ

* આ વિરામમાં કવિ નર્મદાચંકરના લખેલા ફટલાક પત્રો છાપેલાં છે. પત્રવહેવારની રીત કેવી હતી તે ભણવાને અત્તલનું ધારી છાપ્યા છે. આમાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ સુધીનો સમય છે. સંપાદક.

એ છબીમાં જોતાં વારને રણુછોડલાઇની છાયા જોઇ. તમારી રણુછોડ-
લાઇ વગેરેની ખાતરી છે કે એ જ છબી દયારામલાઇની છે. દશે ઉભય
પક્ષને લીધે તમારી મોકલેલી છબી દયારામભાઇની જ છે એમ મારાથી
કહેવાઇ શકાતું નથી. અહીંના મિત્રોએ રણુછોડલાઇને જોયલા તેઓએ
તો જોતાં વારને કહ્યું કે એ તો રણુછોડની તસવીર છે.

હવે મારી ધ્રુજા એવી છે કે રતન સોનારણુની પાસે જે છબી છે તે
જેને તમે જોટી ન ખરાબ કહો છો તે જ છબી, જેવી તમે જોઇ હોય
તેવી જ મને તાકીદે મોકલી દો તો સારું.

અહીંના લોકોનાં વર્ણન પ્રમાણે સવિતાનારાયણે સોનારણુ પાસે
જોયેલી તસવીર મળતી આવે છે, માટે જેમ એક સુંદર છબી મોકલ-
વાની આપે તસદી લીધી તેમ પેલી ખીજ તસવીર જેવી તમે જોઇ હોય
તેવી કૃપા કરી તાકીદે મોકલવી. તમે અત્રે પધારવાના છો એ સાંભળી
હું ધણો ખુશી થયો છું કે તમ સરખા સ્વ-ન્યાતી શુશ્રિજન સાથે મૈત્રિ
બંધાય, તમે અત્રે આવશો ત્યારે હું મારા પેલા મિત્રો પાસે તેડી જમથ
અને પછી તમારી મરજી હોય તો તેઓના વર્ણન પ્રમાણે ખીજ તસવીર
લેજી. મારો વિચાર એમ કે ત્રણ તસવીર ઉપરથી એક નવી તસવીર
ઉપજાવવી કે જેને સહુ લેકો કબુલ કરે. તમને ચોપડી મોકલતાં વાર
લાગવાથી તમે મારે વિષે કંઈ જુદો જ વિચાર લાવી સોનારણુવાળી
તસવીર મોકલાવતાં વિચારમાં પડશો એમ હું ધારતો નથી. આટલો
ઉપકાર કર્યો છે તેમાં પેલી તસવીર તાકીદે મોકલીને ઉમેરો કરશો એવી
આશા છે.

તમને વડોદરે સરનામું કરવું તે શી રીતે તે લખી મોકલજે ન
મારું તમે આ રીતે કરજો. નર્મદાશંકર લાલશંકરને મુંબઈ મધ્યે કુંભાર
દુકામાં હુદાણુની વાડીની પાને નંબર ૯૧ વાળા ધરમાં પહોંચે. કામ-
કાજ લખવાં.

લા૦ તમારો દર્શનાભિલાષી.

તા૦ ૧૮ એપ્રિલ ૧૮૬૫.

ભાઈ ધનસુખરામજી-મુ૦ વડોદરું.

આ પત્રનો ઉત્તર આવેથી છબી તાબડતોબ મોકલાવી દષ્ટ. તામસ,
અધીરાઇ અને આકળાપણું દર્શાવતો છટાથી વાકામાં લખેલો આપનો
પત્ર વાંચી મને સારી પેઠે હસવું આવ્યું છે. મને તમારી છટાથી લખતાં
આવડે છે ખરું પણ તમે મારા ઉપર ઉપકાર કીધોજ, (છબીના જલ્લામાં

અધીરાધથી ચોપડીયો મંગાજ એટલે ઉપકાર કહેવો તો ન જોઈયે,) તેથી હું તમારી જાણથી લખવું દુરુત ધારતો નથી. તમારી મહેનતના બદલામાં મેં રૂપીઆ આપવાનું કહેવડાવ્યું હતું પણ તેની તમે ના પાડી હતી. માત્ર મૈત્રિની નિશાનીમાં તમે મહેનત લીધી એમ હું જાણતો હતો. પરંતુ જ્યારે તમે ચોપડીના બદલામાં જાણી આપો છો ત્યારે તે મૈત્રિની નિશાની ન કહેવાય. તમે મારે વિષે ખોટો વિચાર લઈ જાઓ છો અને જોવા આપ છો તેવો મને ધારો છો તેમાં તમે મોટી ભૂલ કરો છો એ જોઈ હું ઘણો દલગીર થાઉં છું. મેં તમને ચોપડીઓ મોકલવાની ના નથી કહી. ખાંતથી ખોળ કરી મોકલતો જઈશ, એમ લખવા છતાં તમને ખોટું લાગ્યું તો હવે બાઈ સાહેબજીને વિનંતિ કરું છું કે મારાં માણસોથી તમારું દીલ દુખાયું તો કોઈ પણ રીતે તેના બદલામાં મને હજી વધારે શિક્ષા કરી શકા કરો તેમ છો? કહો તો તનથી માફ માગું એટલે નાક લીસોટી તાણી જાઉં, કહો તો મનથી માફ માગું એટલે તમારી સાથે કામ પાડ્યાથી જે પશ્ચાત્તાપ મને તમારા કાગળથી થયો છે તેને વધારે દદાડા ચલાવ્યાં કરું. અને કહો તો ધનથી માફ માગું, એટલે મારા ગજ પ્રમાણે તુળસી પત્ર અર્પી સાહેબને રીઝવું. 'જાણી મોકલજો કે દરસણથી આપનું રમરણ રહે' એમ તમે લખો છો તેમ હું પણ તમને લખું છું કે હું તમારી ખુશીના કાગળો જોઈ જોઈ તમારા કોંધરૂપી વિષુ સાપના ડંડથી આકળવિકળ થઈ જઈ પશ્ચાત્તાપ કર્યાં કરી તમારું રમરણ રાખ્યાં કરીશ. હું મારા માણસોનો પક્ષ નથી કરતો. ક્યાં હોત અને મારા મનમાં કપટ હોત તો હું તમારી સાથે કાગળથી પ્રસંગ કરી ચોપડી મોકલવાની વાત લખત નહીં. હવે ગઈ ગુજરી વાતનું લંબાણ કરવું ન જોઈયે, તો પણ કોઈ બીજા સદ્-ગૃહસ્થો તમારા હમારા કાગળો વાચે તેઓને ઉભય પક્ષ સમજાવવામાં આવે માટે લખું છું કે તમને જે વેળા ઉબોધ જવાનું કહ્યું તે વેળા તમે એવું નહોતું કહ્યું કે ચોપડી મંગાવી આપો તો જ હું તમારી સાથે આવું. એમ ન કહ્યું એ તમારી મોટી ભ્રમણ અને મૈત્રિ. જાણી પાડવા પછી આમલ ધર્મો કે મંગાવી આપો તો જ લઈ જાઓ ને હું કેવો માણસ છઉં એ વિષે સારી પડે ચોકસી કરી નાચારીથી જાણી આપી અને પછી પાછા દમણમાં મારા કાગળથી નારાજ થઈ જઈ જાણી પાછી મંગાવી લો છો એ પણ તમારી ભ્રમણ અને મૈત્રિ. તમને સોનારણુવાળી તસવીર પસંદ ન પડેથી અને તેવી તસવીર મુજબ સરખા ચહેરમાં તમારી યચરિત્ર કલમને બદો લાગશે એમ સમજી તમે તે તસવીર રદ કરી. તમને યચ મળે તેવી બીજી ઉતારી. મેં મારા માણસને સોનારણુવાળીજ ઉતારવાનું કહ્યું હતું પણ તેઓએ તમે અપ્રસંગ ન થાઓ માટે અને તમારા કહેવા

પર બરોમો રાખીને તમે જે કીધું તે કરવા દીધું. રંગદાર અને ખુશ-મિત્તજની તસવીર કરતાં અને સાદી અને ઉદાસી તસવીર વધારે ગમે છે ને ગમે તેવી તે તસવીર નડારી દેતી તો પણ અને તેની ઇચ્છા દેતી તે ઉપરાત તમે રજુછોડની સંમતીથી નવી બનાવી મોકલી એ તમારો મોટો ઉપકાર. ને એ ઉપકાર જીજ્ઞાસુ તમારા દિલમાં અપકારી જણાયો એ જોઈ મને કૌતુક સરખું લાસે છે. જેવી ધીરજ તમે ડબોઈ જતાં પહેલાં રાખી હતી તેવી તમે પછાડેથી રાખી શક્યા નહીં, એવે પ્રસંગે મારા માણસો જેઓ એમ સમજેલાં કે નર્મદાશંકર આખા મુબત્તની ચોપડીઓ વિષે જાણે છે તે ગમે તેમ કરીને જોળ કઢાડી વેહેલી મોડી મોકલાવશે જ. એવા વિચારથી તેઓએ તમને નહીં મોકલાવીશું એમ કહ્યું. તમે પાછળથી અધીરા થયા અને હું તમારો દિલેચ્છુ તે તમે મારે વિષે વગર પ્રસંગે જોટા વિચાર કાઢ્યા એને વિષે તમે તમારા દિલને એકાંતમાં જ સમજાવવો. મારા માણસો રે હું તરતની તરત ચોપડી ન મોકલી શક્યો તેટલા ઉપરથી તેઓને વિષે ન મારે વિષે જોટા વિચાર કરો છો એમાં અમને તો અમારો દોષ કંઈ જણાતો નથી. ઢારણ્ય કે ચોપડીઓ મોકલવાની ના નથી કહી. 'ચાનક રાખી જોળ કરી મોકલવો જઈય' એમ લખ્યા છતાં તમે આકળા પડી જાઓ છો અને મૈત્રિના અંકુરને ક્રોધમાં ચાપી નાંખી છો. કાંઈ એક માણસે ખીજને કહ્યું કે હું તમને અગિયાર વાગે મગીથ ને પગી ક્રેટથીક અડચણને લીધે તેનાથી બાર વાગે મગાય અને જેને સાર પેહેલો માણસ વિવેકમાં રહી ખીજની પાસે માફ માગે અથવા પેહેલો માણસ અધોક્ષી મરી ગયેથી, ખીજને ન મગી શકે ને તેથી તે ખીજે કાપાયમાન થાય તો નેમા ને ખીજ માણસનું લલામણુ-પણુ ને સાચી મૈત્રિ (?) અને પેલા માણસનું જોટાપણુ અને જોટી મૈત્રિ ખરી (?). છબી મોકલવાને કર્મજ વાર નથી પણ તમારા જેવો હું આકળો ગણાઉં માટે આ પત્રનો ઉત્તર આવતા સુધી વાર લગાડું છઉં. આ પત્રના ઉત્તરની સાથે નીચલા પ્રશ્નો ઉત્તર પણ લખી મોકલશો. લોકો કહે છે કે દૂર પડેલા ને ન દીઠેલા એવા પરદેશીની સુજનતાની પરીક્ષા કરવામા વડોદરાનાં ઘેરા તદાના પુરુષો કરતાં વધારે ચતુર છે તે વાત ખરી છે ? મનમાં મેલ રાખ્યા ના કરતાં તડ ને ભડ કહી દેવું એ મોટી નીતિ છે શોનારજીવાળી પેનસીલની જ ડાવાવાગી છમી મોકલવાને મેં તમને લખ્યું હતું તે વિષે આપ ક્રોધમાં કંઈ જ લખતા નથી. એ જે તમારી કાગળ લખવાની ચાતુરી તે શિખવામા દેવેથી હું તમને ગુરુ ગણીશ હું જ લખુ છ કે દહે તમે તે મોકલવાની ખટપટમાં પડશો જ નહી. તમારો મેર જેટલો ઉપકાર હું અગસિયાથી

કેમ ત્રીલાલ! આ ઉભારો ગમે તેવો પણ શુદ્ધ અંતઃકરણનો છે; મારે
ક્ષમા ધારણ કરી પાછો પ્રીતિનો ઉમળકો લાવશો. એજ વિનંતી.

નર્મદાશંકર લાલશંકર.

તાં ૧૯ એપ્રિલ ૧૮૬૫.

ભાઈ ધનમુખરામ—મુ૦ વડોદરં.

તમને કાગળ ખીજા પછી જે માહુસોને મેં તમારી ચોપડીઓની
ઓળ કરવાને કશું દતું તેમાંના એક જણે આવીને કહ્યું કે “જે પારસીએ
તે ચોપડીઓ મરેડી ઉપરથી ગુજરાતીમાં કરી છપાવેલી છે તે તો તમારો
ફલાજો રનેદી છે. તેણે તમને સલામ કહેવાવી છે ને કહ્યું છે કે એ
સાતમાંની દોઢ વિઘાવાળાની એક જ પ્રત તેની પાસે છે ને ખીજી તે
નથી. એ બધી રર રૂપીએ વેચાતી હતી. તમને લશ્ચીજ જરૂર છે તો
દુ જોમ બનશે તેમ તમને પેદા કરી આપીશ.” ભાઈ સાહેબ! હવે જોતા
જાઓ. જેણે છપાવી છે તેનીજ પાસે નથી તો એકદમ કેમ મળ્યા આવે ?
એ તો ખુલ્લાઓમાંથી ઓળવાની છે—દુકાનામાંથી ખરીદ કરવાની નથી.
પણ ધીરજથી સદુ મળી આવે છે. એજ અખસ ચોડે દહાડે મને તે
ચોપડીઓ પેદા કરી આપશે જ; એ રહેજ જાણુવા સાફ લખ્યું છે—વારુ
તમારે નિમિત્તે મારું તો કામ યશે. કેમ કે મ્હારે ઘેર જેટલાં ગુજરાતી
પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે તેટલો આખા ગુજરાતમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. એ
સાત ચોપડીઓની જાણ તમારાથી જ થઈ, તે હવે મારા સંગ્રહમાં રહેશે.
મારા અસંખ્યાત ઓળખીતામાં મારે વિષે વગર કારણ જોડો વિચાર
આણુનાર એક આપની જ અધીરાઈ હોય.

નર્મદાશંકરના નમસ્કાર

ભાઈ ધનમુખરામજી—મુકામ—વડોદરં.

મુબઈથી લા૦ નર્મદાશંકરના નમસ્કાર. તમારો વહ ૧૧ નો લખેલો
આજ વેશાખ સુદ ૩ જે આબેા તે વાંચ્યો છે. સેવક માગી લેજ ને
હવે ખીજા પંદર દહાડાની છબી મોકલવાની મહેતલ આપશો કે વાર
એટલામાં જે ચોપડીઓ મળી જાય તો મોકલાવી દઉં. તમે એમ ન
જાણુશો કે છબી મોકલવાની આનાકાની કરે છે—મારી પાસ રહી કે
તમારી પાસ રહી તો યુગ તમારું ઘર તે પણ હાટકેથરનું જ છે. ને મારી
ધ્વજા દયારામનાં દર્શન કરવાની હતી તે તમે પૂર્ણ કીધી. તમારી અધી-
રાઈથી દુ તમ ગુણીજન પાસ આવતો અટકી પગો છડે મારેજ મારે

સાંચો કાગળ લખવો પડ્યો હતો, પણ નીચે છે કે એક જો ભેરથી જોલે તો ખીજાએ પણ જોલવું કે જોયી બંને ધીમા પડી જાય ને તેમ થવાને વખત આવે છે. મને એટલી તો ચટપટી છે કે કહારે ચોપડીઓ મળે ને હું વડોદરે આવું-તમને નમસ્કાર કરું-ને તમારાં ચરણુ આગળ ચોપડીઓ ને તસવીર ધરું.

એ પંદર દહાડામાં જો કાઈ આગળીતું માણુસ અહીંથી વડોદરે જવું જણારો ને તે નમને ઠાવણી રીતે પોટોએ તેવું દરો તો જીમી તો હું તેની જ સાથે મોકલી દઈશ. ધનસુખરામભાઈ! જીમી ધારવા સરખો પણ હું નહીં? મારી ઇચ્છા ગઈ ગુજરી વિસરી વિસરાવી પરસ્પર પ્રેમ બાંધવાની છે. પછી તો આપની મરજી.

લાલ દર્શનામિલાપી નર્મદાશંકરના નમસ્કાર.

નર્મદાશ સંબંધી પત્રો

[કવિ નર્મદાશંકરે “નર્મદાશ” સંબંધમાં કેટલા પ્રયાસો કર્યા હતા તેવું કંઈક દિગ્દર્શન નીચેના પત્રવ્યવહારથી વાચકને યશો એવી આશા છે.
સંપાદક]

સુરત, તા. ૧૮ જુન સને ૧૮૬૮

પ્રિય ભાઈ મધુપતરામ,

ન્યારે હું મુંબઈ હતો તારે તમારું પત્ર આવેલું તેથી ઉતરને વિલંબ થાય છે.

તમે થમ લઈ લેવાડી શબ્દ મોકલ્યા ને ખીજા શબ્દને માટે પત્રમાં તથા ચોપડીના કવર ઉપર જે સૂચના લખી છે-તેને માટે હું તમારો મોટો ઉપકાર માનું છું. ખીજા મિત્રોથી મને ધણાક શબ્દો મળ્યા છે પણ તે પુરા તો ક્યારે કહેવાય કે ન્યારે તમ સરખા વતનીઓના મોકલેલા શબ્દો જોડે મળે તારે. માટે જેવો થમ લીધો છે તેવો નવરાસે લ્યાં કરશો, એવી આશા રાખું છઉં.

“સૌરાષ્ટ્રદર્પણ”માં નર્મદાશ વિષે છે તે મેં વાંચ્યું છે. ન્યાંસુધી પ્રતાવના સહિત અન્ય પુરા યયો નથી લાંસુધીમાં લોક ગમે તેમ લખવામાં ચેતાવું સદાશુપણુ સમજે પણ એના ઉતર લખવાને મને હાલ અવકાશ નથી.

તમારી મોહલેશી ચોપડીના એનવેલપની અંદર મારા ઉપરના કાગળની સાથે એક ખીજાં કાગળ ગોઘાનો હતો જે આની સાથે પાછો મોકલ્યો છે.

તમારો શુભેચ્છુ નર્મદાશંકર લાલશંકર.

સુરત-આમલીરાન, તા. ૭ જુલાઈ ૧૮૬૮

પ્રિય બાઈ ગણપતરામ,

તમારો ૨૫ મી જુનનો આવ્યો તે વાંચી સમાચાર જાણ્યા છે. નર્મદ્યાકરણની નકલ ૩૨ એ બિંદીમાં મોકલી છે તે પહોંચી દૂરી. નર્મદ્યાકરણ છપાવવાની સહાયતા સંબંધી ચર્યા ચાલે છે તેથી ખેદ પામું છઉં. આજ દિન સુધીમાં મારા કોઈ ગ્રંથ વિષે ચર્યા થઈ નથી. દરોડ એ હજારના કામ સાડ મારી તરફથી ચર્યા ચાલતી રહ ચાલ નહીં ને થઈ નથી. સરકાર ને લોકની તરફથી મદદ ન મળવા વિષે મિત્રોમાં વાત કરતાં દાખલામાં નર્મદ્યાકરણ વિષે જાણાવ્યું ને પછી મિત્રોએ ખદાર ચર્યાકું છે. ને એ ઉપરથી જારે એકદર લોકમાં ગમે તેમ ચર્યા ચાલે તારે મારા સરખાનું મન કેમ ન દુખાય? વળી મારી ખાતરી છે કે ગમે તેટલી ને તેવી ચર્યા ચાલવા છતાં પણ એ જુજ રકમની પણ મદદ મળતી હકલ છે. બાઈ! એ કાચ ઝડેલો મોડો છપાશે જ ને પ્રસ્તાવનામાં લખવાનું થશે કે તે આટલો ચર્યાયો છતાં પણ ગુજરાતીઓમાં કોઈ સદ્ગૃહસ્થ ન મળ્યો? પણ એ વિચાર ફેરવવાનો પ્રસંગ ઈશ્વર મને આપો, એવું માડું મારા ગુજરાતીઓ સંબંધી અભિમાન છે.

મારા ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા સંબંધી મારી રીતથી તમે દૂર પજા એટલે પૂરા વાકેફ નહોં હો. ગ્રંથ છપાયો કે પ્રથમ તો તેની સવાચો નકલ મિત્રોમાં ભેટ જાય છે, પછી તે ગમે તેટલી મોટી કિંમતની હોય. વળી જે ગરીબ શોખીલા ને વિદ્યાર્થી છે તેને પણ આપું છઉં. ને ઘણીક વેચાય છે. કેટલાક મિત્રો એ મારી બક્ષીસની રીતથી અને શ્રીમંતને ચરમમાં ન નાખવાની રીતથી અપ્રસન્ન છે ને તેઓ મને બહુ સમજાવે છે પણ હું દલગીર છઉં કે મારાથી મારી ટેવ મુકાની નથી. તેમ જ ન્ય છે કેટલાક મિત્રોને કે તેઓ મૈત્રિને અર્થે ને વિદ્યાપ્રસારને અર્થે મારા કામને જાનતી સહાય કરે છે ને એને સાદું હું તેમને ઉપકાર માનું છઉં.

“ડાંડિયા”ના વિષય સંબંધી “જેમાં વિચારીને વાચશે તે જાણવામાં આવશે.” પણ દલગીર છઉં કે જુનાગઢ ભાવનગર ઉપર ગુજરાતનાં ભૈરવ-જોનાં ભાષણ સાંભળવાનો મારે દુજ પ્રસંગ આવ્યો નથી.

ગુણેચક નર્મદાચરિત્રના આશીર્વાદ.

સુરત, આમલીરાન તા. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૮.

પરમ રનેલી બાઈ ગોપાળજી,

આજ સવારે મેં કાગળ મિડાવ્યો ને દર વાગે તમારો તા. ૨૭ આગષ્ટનો આવ્યો-એના ઉત્તરમાં નીચે પ્રમાણે—

હુડી શ. ૨૬૨)ની મોકલી છે તે પહોંચી છે ને રૂપિયા મળેથી ટીકાટ
 મ્હોડી રસીક મોકલીશ—ચોપડીઓ વેચવાની વિગત તમા તમારી પાસે
 રહેલી સીલક ચોપડીઓ વિશે લખ્યું તે જલ્પ્યું ને ચોપડી ૧૦ મંગાવી છે
 તે તમારા લખ્યા પ્રમાણે લાવનગર મોકલીશ.

‘ત્રણ પ્રકારની મદદમાંથી ગમે તે પ્રકારની મદદ કરે તો આપ એમની
 તે તે જાતની મદદને માટે નામના વારતે શું કરવા ધારો છો?’ એ વાક્ય
 વાંચી મને હસવું આવ્યું છે. પણ તમે જે પુખ્ત વિચારથી લખ્યું છે તે
 મારા સમજવામાં છે પણ મારા સરખાએ કોશ સરખા પુસ્તકને માટે
 મદદના બદલામાં આમ કરીશ એમ આગદથી કહેવું એ મને તો ગમતું
 નથી ને મદદ કરનાર વિષે તો વિચાર જ શો બાધવો? તો પણ દુનિયાંદારી
 જોતાં ને તમે વચમાં છો માટે લખું છઉં કે—

જપાવલા કોશ નિમિત્તના ખર્ચમાં એક ગૃહસ્થે શ. ૬૫૦)ની, એક
 ૨૦૦)ની ને બીજા માત્ર દશ આર શ્રીમંત ગૃહસ્થોએ ધરાક દાખલ ઘણી
 પ્રત લઈ નજીક તેરસેની રકમની મદદ કરી છે. અને જો કે હવે એઓ
 શેહેરની પડતીને લીધે જપાવલામાં કોશને આગળના જેટલી મદદ નહીં
 કરી શકે તોપણ થોડીક પણ કરશે જ, માટે એનાં નામ પ્રસ્તાવનામાં
 ઉપકાર સાથે લખવાનો છઉં. માટે ણીજ રીતની મદદને માટે જેમ
 ઉપલાઓના તેમ નવા મદદગારનું નામ પણ પ્રસ્તાવનામાં દાખલ થશે.
 પણ એ મદદ લેવી હું ચહાતો નથી પણ તમે કહેશો તો લખશ. ત્રીજી
 રીતની મદદ લેવી એ માનભરેલું છે પણ તેને માટે મારી પાસે પુરતાં
 પુસ્તક નથી. આગલા અંકોમાં ઘણી ઘટ જ છે. માત્ર સો જ નકલ આખા
 પુસ્તકની મારી પાસે રહે તેમ છે. હજાર આગળથી ને હજાર ચોપડી
 તૈયાર થયેથી બક્ષીસ જ આપે તો મારી ઇચ્છા એવી ખરી કે તેને કોશ
 અર્પણ કરવો.

ધણે વરસે ધણે શ્રમે પુરૂં થયેલું પુસ્તક પરીક્ષા વનાના જનને અર્પણ
 કરવું એ મારી ને એમની શોભા નહીં. માટે મારો વિચાર એ કોશ ગુજરાતી
 લોકોને જ અર્પણ કરવાનો હતો. તો પણ તેમ કરાવવાની ઈશ્વરની મરજી
 નહીં! વળી એક મારા ગુજરાતી શ્રીમંત રનેહીને ને તેને નહીં તો પછી
 એક મોટા વિદ્વાન પારસી મિત્ર જેણે મને ૨૦૦ ધરાક પોતાની જાત મેહેનતે
 કરી આપેલાં તેને અર્પણ કરવાનો હતો, તો પણ જલદીથી કોશ પ્રગટ
 થવાથી આપણા લોકને ધણો લાભ છે (કે બીજા લોકો થાય) એમ જાણી
 જે કોશ આ વખતમાં રૂપિયા બે હજારની મદદ કરે તેને અર્પણ ઘટવું કરવાનું
 સમયે વિચારવા ધારું છઉં. એથી કોશની મદદમાં બે હજારની જુજ રકમ
 આપનારનું નામ પણ ગુજરાતી લાપાની સાથે કાલમ રહેશે.

યુનિયન પ્રેસવાળાને નર્મદવિતાના મોટા પુસ્તકની છપાઈ દબુ પુરતી પહોંચી નથી ને તે છતાં હું કાશનું મોટું કામ જે તે જ પ્રેસમાં સાફ ને સસ્તું થઈ શકે તેવું છે તે આપું એ મને દીક લાગતું નથી. બાપી તે ને તૈયાર છે, માટે મારા દિલમાં એવું છે કે હજાર રૂ. જે કોઈના આવે તો તેને આપું કે તે પશુ ઉતાવળું છાપી આવે; માટે કોઈ પણ રીતે એટલી ગંભીર દાલ જોઈએ છે. જે કાઠિયાવાડમાં એવો કોઈ નહીં મળે તો મારા વિચાર મિ. કર્ટીસને મળવાનો છે ને એને આમ કહેવું છે કે મારી મોટી કવિતાની સાં એક પ્રત સ્કૂલ લાઇબ્રેરીને માટે રાખવી તથા થોડીક નકલ કાશની પુરા થયે લેવી કરવી ને તેના બદલામાં કાશ અર્પણ કરીશ-પણ જ્યાં સુધી હિંદુ મળે ત્યાં સુધી અંગ્રેજને અર્પણ ન થાય તેવું ઇચ્છું છું- માટે લખવાનું કે તાકીદથી તમારી તરફથી હા નાનો જવાબ આવેથી તે ઉદ્દેશ્ય મને અહીં ન કાઠું તો મુંબઈ જઈ ત્યાં તજવીજ કરું. હું તમારો જવાબ ફરી વળતાં સુધી અહીં રહીશ. કે મારે મુંબઈથી જલદી પાછું આવવું ન પડે.

તમે કાશની કિંમત માંગો છો તે મારાથી દાલ કેમ કહેવાય ? મેં તો ૨ હજાર લખ્યા છે પણ અગર નવા શબ્દો મળ્યા તો પુસ્તકની કીરી ગ્રંથ વધારવો પડે. ખાજો પુસ્તકો વિચાર-મને તો લાગે છે કે જે નહીં પણ અહીંનું કામ થશે-વળી પાછલા અંગ્રેજી ધટ છે તેથી કિંમત હું નક્કી કરી શકતો નથી.

થોડાક ગ્રંથ છપાયાથી અજમાયશ થઈ શકે માટે તમે જે સ્કૂલ લાઇબ્રેરી માટે ધારો છો તે યત્ન પછી કરવાનો છે.

શ્રીમંત લોકને બૂજ હોય નહીં. નામને માટે મદદ કરે. ને તે વળી ચાપાચીપથી એ શો ગજબ ! પરાકાષ્ટાની મહેનતના બદલામાં હું કંઈ જ નથી ઇચ્છતો. માત્ર ગ્રંથ છપાવી પ્રગટ કરવાને ઇચ્છું છું. તે છતાં કોઈ મુજરાતી ખરો ઉદાર નથી મળતો ! પણ તેઓને દોષ શો ? હજી સમજ આવતી નામ છે, ને હું પણ જોઈશ કે વાર કોઈ છે ? કોઈ નહીં મળે તો પણ મારી અડચણો તો પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થશે.

તમે ગવપલના 'સિલેકશન' વિષે સૂચના કરો છો તે બહુ સારી છે ને એમ જ ચતું જોઈએ. મારા વિચાર છે જ. પણ દાલમાં પદ્મમાંથી કરવાનો નથી, કેમ કે હવે છપાઈ નીકળી નથી ને નીકળી નવેથી તેનું સિલેકશન કરીશ, ને ગવને માટે તમે જેટલું સિલેકશન લખી મોકલશો. ને છપાઈ જેટલું જટ ઉપડે તેટલી તજવીજ કરી આપશો તો તાગડનોય તે ચોપડી છપાવી દઈશ. આ કાગળની મતલબ સમજી લઈ ફાડી નાખવો દુસ્ત છે એમ હું સમજું છઉં.

ખરેખર હું દલગીર છઉં. મારે તમારે એકાંત થઈ નથી, એટલે તમને મારા સ્વભાવાદિ વિષે કશું જાણ્યું નથી. દરો? દલગીર છઉં કે મારે માટે તમે આટલા શ્રમ લો છો. છેલ્લું લખવાનું કે જે મદદ કરનાર ધણી ચાપાચીપ કરે તો બેહેતર છે કે તમારે એ ઉલોગ છોડવો. હું શ્રીમંત નથી પણ મુશ્કેલી ને પ્રશસ્ત મન તે શું તે સારી પેઠે સમજું છઉં, માટે મને હલકો સંકોચ રચવાનો નહીં. ને તમારે એમ ન સમજવું કે વચમાં પડ્યો છઉં ને કામ ન થાય તો ખોટું, અગર કદાપિ હમણાં જોગ નહીં આવે તો પછી પણ આવશે. તમારો ઉપકાર મારા ઉપર થશે, પણ મારે માટે તમારા ઉપર કોઈ પાડ અડાવે તે મારાથી નહીં જરૂર સંચાય. માટે ટેકમાં રહી કામ ચલાવવું. જલુ લંબાણ થયું છે માટે હવે બસ.

લા૦ તમારો શુભેચ્છુ નર્મદાશંકર.

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૭ ફેબ્રુવારી ૧૮૬૬.

સાંઈ લક્ષ્મીરામ,

મદા વદ ૧ નો આવ્યો તે વાંચી સંતોષ થયો છે કે મળ્યાને ધણી માસ થયા છે તોપણ તમારી લખિત મારા ઉપર તેવી જ છે. તમે મને ડિસેથી લાંબો કાગળ લખ્યો હતો પણ મારાથી ઉત્તર ન લખાયો, તેનું કારણ આ કે, તમે જાણતા જ દરો કે હું ઉધરસથી હેરાન હતો ને એ પાછી એટલી વધી ગઈ હતી કે મેં દેહકષ્ટથી તે કહાડવાનું ઠેરવ્યું હતું ને ઉદેપુર લગી જઈ આવ્યો છઉં. સુરતથી જ જે તદાં જવાનો વિચાર હત તો હું ડિસે જ આવત, પણ અમદાવાદ બહાર પડ્યા પછી મેં તેણી તરફનો રસ્તો લીધો હતો. મેં ધણીક વિકટ પદાડ આડીને રસ્તે બીલના ગામ ને સહુખર ને ઉદેપુર જોયાં છે. બહુ સ્મૃતિસૌંદર્ય! એણે જ મારું વૈદું કર્યું ને હું સારો થયો. હજી એક વાર પાછું તદાં જવું ધારું છઉં પણ દાલ તો નહીં.

જેમ તમે મને કાઠિવાવાડ તરફ આવવાને લખો છો, તેમ ધણી મિત્રોએ પણ કહ્યું છે ને ધણીક કહે છે ને મારી પણ ઇચ્છા છે પણ કામના રોકાણથી યોગ આવતો નથી.

તમે લખો છો કે “પ્રથમ હું ડિસા તરફ ગયો, તારે તાદાંના લોકોને એવા તો કમનસીબ જોયા કે તમારા નામથી કેવળ અજાણ. પણ ઇશ્વરે-ચાથી તમારાં ત્રણ પુસ્તકનો પ્રસાર થયો છે.” એ વાક્યથી મને સંતોષ છે કે તમે નવા વિચાર સંબંધી તદાંના લોકોને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી છે. ખરેખર એમ જ દરેક જીવાને કરવું જોઈએ. દેવભૂમિ એ આપણી મા છે ને આપણે તેનાં છોકરાં છીએ. તે ને આપણે અનેક રીતે પીડાઈએ

છે એ માટે સમજતા છોકરાઓને ધર્મ છે કે પીડા દૂર કરવાને તેઓએ તન, મન, ધન ને ઐક્યથી શ્રમ લેવો જ.

મારા પુસ્તકના એજન્ટ થવા વિશે લખ્યું તો બહુ સારું. પણ વાંચનાં ન આવડે તેઓને મોઢી દિમનનાં પુસ્તક શા કામનાં? તો પણ હું ઢાલ અફેક નક્કલ મોકલીશ.

'પ્રતિદિન તમારો ટેકો સ્વભાવ તથા દેશાભિમાન વધનાં જાય અને નારાયણ હો એ બહો આપે' એ શુભેચ્છા પાર પડે-બહો આજ કે દેશીયો સર્વે રીતે ખરા સુખી થાય.

ઉતાવળ નથી પણ અનુકૂળતાએ નીચે લખેલાં ત્રણ કામ કરવાનો શ્રમ લેશે.

આપણા જિલ્લામાં નવપરાતા એવા કાઠિયાવાડી શબ્દો જે તમારા સાંભળવામાં આવે તેનું અર્થ સાથે લખાણ રાખવું.

કાઠિયાવાડમાં થયેલા બહારવટીયા સંબંધી વાતો (તેના વરસ સાથે) એકઠી કરવી.

આપણાં દેશી રાજ્યોમાં વપરાતાં દ્વિધારનાં નામ-જુદી જુદી જાતની અંકુક, જુદી જુદી જાતની તરવાર વગેરે-

શબ્દ, વાતો ને નામ જેમ જેમ મળતાં જાય તેમ તેમ મોકલ્યાં કરવાં.

મારાથી કાગળ મોકલે લખાય તો પણ તમારે તમારી પુસ્તકો લખ્યાં કરવાં દીકરા નાતી મોકલવી.

તમને યશ મળતો જાય એવું હૃદયનાર નર્મદાશંકર

સુરત, તા. ૨ ૭ અક્ટોબર સને ૧૮૬૯.

રનેલી શ્રી ભાઈ ગણપતરામ,

મારી તે વળી કૃપા થી? કૃપા તો તમારી હોવી. તમારા પત્રો મારાં કાગળિયામાં સંતાર્થ રહેલા તેને શોધનાં વાર લાગી હતી. મિત્ર રતિલાલના કહેવાથી મેં જાણ્યું કે દોસ્ત મુરાદબક્ષીએ મને પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર જેવવહે પડેલો અથવા મારા ધરનાં માણસોથી ગમે દારે મુકાયેલો એમ મને લાગે છે. એ ભાઈએ તમારા પત્રમાં જે પ્રેમ ઉભરાતી લીટી લખી છે તેને માટે હું તેમને ઉપકાર માનું છું. શું લખું? કાંઈ પણ રીતે આપણે ફાવી શકતા નથી; સાતમે આકાશથી સાતમે પાતાળે ધમ પડી રીખાધે છે-ઉપરથી માર છે એટલે ઉભાં પણ થનારું નથી તો પછી શું? લાખોમાંથી થોડાંએક માર ખાતાં ખાતાં પણ જુદે જુદે ઠોકણે મથીમથીને ઉભાં થવું-પ્રત્યેક ઉભા થઈ પોતપોતાની પામેન

ખીજાએને સદાય યજ્ઞ ટટાર કરવા-પછી સાધન સાહિત્યસામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાના રજીમાં મથવું-મથતાં જો તે પ્રાપ્ત થયાં તો વળી પછી સમોવડિઆએ સ્પર્ધા તથા ઐક્ય રાખવું-વળી પાછું મોટું યુદ્ધ કરવું ને તેમાં બહુ બહુ અપજસ જોવા-પછી અંતે આમ કે તેમ-હેમોને હાંડી મેલવા એ ત્વરાથી તો ન જ બનવાનું ને મૃતક પુરુષત્વને સચવન કરવાનું બની શકે તેમ છે. તોપણ બ્યાં ઉભાં થવાતું નથી ત્યાં ખીજું શું ક'જીવું? જેમ તેમ ઉભાં થયલા એવામાંથી કાંઈ બેસી ગયા છે-જાય છે ને કાંઈ સુષ્ટ ગયા ને-જાય છે. આરો વિચાર તો આ કે મથતાં રહેવું, પછી સમય કરે તે ખરું-મથતાં યાજી જવાય તો યાકે ઉતારવો પણ ઉતર્યો કે પાછાં ગતિમંત થવું. આ વિચારને તમે કેટલા પ્રતિકૂળ છો તે લખશો?

. 'લખી શકો'—'તિમ ન પણ લખાય.' ને એ વાક્ય મેં તમારે જ માટે લખ્યું હતું—ને સ્પષ્ટ કરવાને તો હમણાં હું છ'જીતો નથી. મૈત્રિ વિષે તમે તમારા અનુભવ તથા તર્ક ઉપર વિચાર કરતાં શું નક્કી કરવું છે? ઉત્તમ મૈત્રિ તે ક'જી? એ વિષે લખી જણાવશો.

આ કાગળની પેહેલી કલમમાં હમણાંની સ્થિતિ જણાવી છે એટલે તમે જણાવશો કે હાલમાં મારી તરફના ઝોળખીતામાંથી કાંઈ 'શેર' રાખે તેવું નથી જ. તમે લખો છો તે પ્રમાણે છેક 'પરતંત્ર' થવું પડે.

તમે "સમશેરનો" ઉતારો મોકલ્યો તે ઉપરથી મારા કાપ વિષે તમારી દાઝ છે, એમ મેં જાણ્યું છે. એ વિષય મારી જાણ પ્રમાણે આ છે—પ્રથમ ગુજરાતી અંગ્રેજી કોશ કરવો ને પછી ખીજા તૈયાર કરવા એવો ડા. બુલરનો વિચાર તે તેઓએ જણાવ્યો ને હાલ તેઓ પચાસ દબારની ગોઠવણ કરવાના વિચારમાં છે. ડા. બુલરે મારી સાથે વાત કરી છે ને મેં તેમને મારા સખ્ત આપવાની ના કહી છે. ડા. ને મળ્યો તેની પહેલા મેં મિ. પીલને મદદને સાર અરજ કરી હતી ને તેના જવાબમાં આવ્યું છે કે કોશ છપાયા પછી વિચાર-પણ મારા શ્રમની તેમને કદર છે એવું તેણે લેટરમાં બતાવ્યું છે. એકાએક ડા. બુલરનો વિચાર નિકળવો એ અને જણો જ છે કે મહિપતરામની વર્તણૂક મારી તરફ કેવી છે તે એ બે કારણથી મિ. પીલે મારી ધ'જી પ્રમાણે ઉતર વાળ્યો નથી.

આ વર્ષમાં ગોપાળજીભાઈ સાથે મારે થોડાક વધારે પ્રસંગ પડ્યો છે ને હમે સારી સારી વાતો કરી છે. એઓ ભાવનગર હોય તો મારૂં આ સંભારણું તેમને જણાવશો. મારા પડોસી કવિને તમારા લખ્યા પ્રમાણે ક'જી છે.

રૂ. ૩૫૦૦) તથા રૂ. ૧૦૦૦) કપડાંના પુકાંના મળાને રૂ. ૪૫૦૦)નો આપ્યો છે તે પાંચ મહિનામાં (હું જો અમદાવાદ રહું તો) છાપી આપવાનું કહ્યું છે. તેમ મુજબથી પણ હવે કાગળો આવે છે—એ રહેજ નજીવું હૈ.

કાશ સરખા પુસ્તકને આશ્રય આપનારને માન છે તેમ જ છાપખાનામાં છપાય તેને પણ માન છે. ચાર પાંચ દગ્ગરનો વિષય મને આરે પડે તેમ નથી ને કાશ છપાએથી તેટલો તર્ક આવી શકશે એવી મને ખાતરી પણ છે; તો પણ દેટલાંએક કારણ જ પ્રસ્તાવનામાં લખવામ આવશે તેથી અને મોટાં પુસ્તકની સાથે કોઈ મોટાનું નામ જોડાય ને તે તેવા જ પ્રકારનો જોઈએ એવી મારી ધર્યા, તેથી હું કાશ તેવાને શોધતો હતો.

ધર્મશાસ્ત્રી આપ સાનુકૂળ થાઓ છો ને નંગને કુંદનથી શોભાવો છો તો મારે આત્મા પ્રસન્ન થવો જ જોઈએ—વિશેષે આ રીતે કે નાગર મંચકર્તા, નાગરનો આશ્રય ને નાગરનું છાપખાનું.

સુખે જ્ઞાનચંદ્રોદયમાં છાપે. મુદ્ર સંબંધી અડચણને માટે હું આમ વિચાર રાખું હૈ—જો છાપખાનામાં વિશેષે કાશનું જ કામ ધમધીકારે ચાલે તેવું હોય તો હું મારું એક માણસ મુદ્ર તપાસવાને માટે બાવનગર રાખું ને વચમાં વચમાં હું આવતો રહું; જો ધીમે ચાલે તેવું હોય તો પોસ્ટની મારફતે હું મુદ્ર તપાસી મોકલ્યા કરૂ. ધીમે ચાલે તો પણ ધણું તો એક વર્ષ એટલામાં છપાઈ રહેવો જોઈએ; જો હજીક મહિનામાં છપાય તેહેવું હોય ને મારું અથવા મારા માણસનું બાવનગર રહેવું થાય તો એક જીજ્ઞે લાભ થાય કે—કાશમાં ન આવેલા એવા (કાઠિયાવાડના) મિત્ર શબ્દો પણ તેમાં ઉમેરાય.

જ્ઞાનચંદ્રોદયનો એસ્ટિમેટ મારા ધારવા પ્રમાણે અમદાવાદનો જોતાં ધણામાં ધણો રૂ. ૪૦૦૦)નો થશે ને એટલા અવેજનો આશ્રય આપ મને આપશો, પણ એ સંબંધી હું જાણવાને ધર્યું હૈ કે પુસ્તકની પ્રતો ખરીદ કરી આપ અવેજ વાળી લેશો કે મારે જ વેચાણનાં નાણાંમાંથી તે વાળવો કે શી રીતે ?

દિવાળી કરીને મારે મુજબ જવું છે, માટે હવે દશમાર દિવસમાં તમારી તરફનો નક્કી ને ખુલાસાનો વિચાર મારા જાણવામાં આવે તેમ કરવાની આપ ખંત રાખશો; તેમ અગર આપને ત્યાં છાપવાનું હૈ તો હી દાહાડેથી આરંભ થશે તે પણ જાણવશો—એ જ વિનવિ.

ત્રિ-રનેહ-પ્રેમનાં એકથ યશ મુખની હૈસં રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર.

સરનામું.

રાજમાન્ય રાજશ્રી દેવાઈ જગનલાલ વિ. સતોકરાયને
આ પત્ર બાવનગર પહોંચે.

ગુજરાતી કવિતા વિશે અભિમાન

સુરત આમલીરાન, તા. ૧૬ નવેમ્બર ૧૯૬૬

પરમ સ્નેહી બાઈ ગોપાળજી,

તમારો તારીખ ૩ જીનો પત્ર આવ્યો તે વેળા હું સુરતમાં નહીં. તેમ પછી દીવાળીના દહાડા ને મિત્રોની ભેટ, તેમ વળી કેટલુંક ધર સંબંધી જરૂરનું કામ, એ કારણોથી ઉત્તર ગોડો લખાય છે. તમે પત્ર લખવો આરંભ્યો એથી હું ઉપકાર માનું છઉં અને 'સાધનની ક્રોતાઈ વિગેરે કારણસર પુલકપર્ણુ જણાય તો તેને સારૂ દરગુજર યશે' એ રીતનો વિવેક બતાવ્યો તેને સારૂ મારે પણ વિવેકમાં દલગીરી બતાવવી જોઈએ.

જો કે પૂર્વ ગુજરાતીયો કવિતા વાંચવાનો ને વિશેષ સાંભળવાનો શોખ રાખતા, તો પણ તેઓને કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જરાએ જાણ નહોતી. જેઓ કવિમાં ખપવાની ને શાસ્ત્ર જાણવાની ઇચ્છા રાખતા તેઓ દિલ્હીમાં કવિતા કરતા ને સુંદર શૃંગાર, રસિકપ્રિયા, કવિતાપ્રિયા આદિ ગ્રંથો વાંચતા-અર્થાત્ દાલના જેટલી પણ લોકમાં કવિતા સંબંધી ચર્ચા નહોતી. જ્યારે આપણા કવિયો દિલ્હી કવિયોની પેઠે રાગ છોડી છંદ નિયમે તથા અર્થજ્ઞાને ફક્ક રીતે વાંચતા યશે, તારે હું જાણું છઉં કે દિલ્હી કવિતાના શોખીલાઓ આપણી કવિતાને તુચ્છ ન ગણતા પોતાનાથી કંઈક જ ઓછી ગણશે-ને એમ થાય તેને માટે આપણે કવિતા બોલવાની છટા અભ્યાસથી આણવી જોઈએ ને દિલ્હી કવિયો સાથે અર્થરસાલંકાર સંબંધી ચર્ચા કરી આપણી કવિતામાં પણ રહેલી ખુશી તેઓને દેખાડવી જોઈએ.

કૃષ્ણાકુમારી નાટક વિશે ખુલાસો

કૃષ્ણાકુમારીનો પ્રસંગ મેં ટાંડ ઉપરથી યથાર્થ લખ્યો છે ને તમારો કાગળ આવ્યા પછી ફરીથી જોઈ નક્કી કરવું છે. વિલસનની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં પણ તેમજ છે. જેની બીમસિંગ સાથે સગાઈ થયેલી તેની સાથે માનસિંગથી પરણાય નહીં એમ તેઓ કહે છે તે તેમ હોય, પણ મેં તો અંગ્રેજી ગ્રંથો પ્રમાણે જ લખેલું છે. મારવાડના વિજેસિંગને સાત દિકરા; તેમાં એક બોમસિંગ ને એક શેરસિંગ હતા. બોમસિંગને બીમસિંગ ને શેરસિંગે એક વેશ્યાથી થયેલા છોકરાને પોતાનો કરી રાખેલો તે માનસિંગ. સવેસિંગે માનને એમ કહ્યું હતું કે કૃષ્ણાની સગાઈ બીમસિંગ સાથે નહીં પણ મારવાડી ગાદી સાથે થઈ હતી ને તમે નહીં પરણો ને તે જો બીજને પરણશે તો મારવાડની ગાદીને લાંબન લાગશે. અમીરખાને ઉદેપુરના બીમસિંગને કહ્યું હતું કે ઠાં તો તે માનને પરણે અથવા મારવાડની સુનેદને સારૂ મરે, એવાં વાક્યો રખા છે.

ગુજરાતી ગીતિ કરી છે તે જો યથાર્થ દેખ તે ઉપયોગમાં ક્ષત્રી. માઈ નામ સંક્ષેપમાં પણ લખતું અવરય તે નથી.

ગ્રીષ્ઠ સકળ જનમાઠી, જેના સરખો નહીં જ ઢા સાચો;

ન્યાયે વર્તે તેવો, તેને શિક્ષા મરણ તણી દો છે.

વાર બાઈ, ગુજરાતી બાપાના પ્રાચીન ગ્રંથો અથવા ગ્રંથોના પાનાંનો સંગ્રહ તમારી તરફ મારા જોવામાં આવે ખરો? સંકા સંકામાં બાપામાં કેટલો અંતર પડ્યો છે તે જાણવાનું છે? નરસહી મેતાની પૂર્વે ઢાણ કવિ થઈ ગયા છે? આપણા કવિઓએ દેહી-દાળમાં પદનથ બાંધ્યા છે તે શા ઉપરથી પદ-ગરબી દેહીની ચાલ ઢાણે ક્યારે ને શા ઉપરથી કહાડી તે જાણવું જોઈએ.

બહુ લખાણ થઈ ગયું માટે હવે ખસ—

નર્મદાગકરના આશીર્વાદ.

સુરત આમીરન, તાં ૧૪ અક્ટોબર સને ૧૮૬૬
રનેહકૃપાર્ણવ દેસાઈ શ્રી જગનલાલ વિ સતોકરામ, મું બાવનગર.

રાજશ્રી બાઈ,

૧ આપને તાં ૧૦ અક્ટોબરનો સ્નેહદર્શક તાં ૧૩ મીએ વાંચી ૧૦ વર્ષ ઉપર થયલા સમાગમનું સ્મરણસુખ પામ્યો છઉં ને આપ 'પત્ર-વ્યવહાર જરી રાખવાની ઉમેદ' રાખો છે. એ ઉપરથી આશા રાખું છઉં કે આપને હું કેટલાંએક કારણોથી જાણે એકમેકને છેક જ જોળખના ન હોઈએ તેવી સ્થિતિમાં આવી રહ્યા હતા તે પાછા પત્રરૂપી નેત્રદારાએ પરસ્પર રસ આપતા થઈશું છું.

૨ 'આપને આપણા દેશસુધારા ઉપર ઉલટ અને પ્રીતિ છે તે વાત દરેક પ્રસંગે સામળી અંત કરણને ધરો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે' એ વાક્યો આપના પત્રમાં આપે જણાવ્યાં અર્થી મને પણ થોડા સંતોષ નથી. કારણ કે આપ શ્રીમાન પણ દેશને અર્થે યતા કર્મો તે સસારમાં ઉત્તમ પરમાર્થ છે એમ અત કરણથી સમજે છે—ઇતિહાસો વાંચ્યાથી જાણાય છે કે સુધારાના કર્મો મધ્યમ વર્ગના જનોથી થયાં છે ને પછી પ્રથમ વર્ગના જનોએ મોગી સદાય કરી છે કે જેથી પેલા વિશેષ જાણ્યા છે.

આપણામાં હજી અનુભવવિવેકે સુધારાના વિચાર ફેલાવનારા થોડા છે, ને કામો કરનારા તો વળી બહુ જ થોડા છે; અને કેટલાંક સ્ત્રીમતો સ્વાર્થથી, મોગાઈથી ને શરમમાં પડ્યાથી સદાય કરનારા છે, પણ શુદ્ધ વિચારથી ને શુદ્ધ જુદ્ધિથી સદાય કરનારા બહુકે નથી એમ કહું તો તે ખોટું

નથી તે આપે જે દિલ દાઝથી મને પત્ર લખ્યો છે, તે જોતાં આપ શ્રીમાન વર્ગમાં સુધારાને શુદ્ધ છુદ્ધિથી સદાય કરનારાઓમાં પ્રથમ ને પ્રથમ માનને યોગ્ય થાઓ ખરા.

૩ રા. ગોપાળજી સુરભાઈ સાથે મારે કોશ સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલેલો તે સમયે મારો વિચાર માત્ર તથી હું લગીના શબ્દોને મારે ૩૦૦ પ્રત છપાવવાનો દનો ને તેને વારને જે અટ્ટિ હજારની છપાઈ થશે એટલી અટકળ બાંધી હતી. ગયા અપરેલ માસથી મારો વિચાર છપાવલો બાગ રદ કરી નવેસરથી અથી તે હું સુધી ફરીથી શુદ્ધ કરી નવા શબ્દો વધારી છપાવવાનો ને હજાર પ્રત કઢાડવાનો યયો છે. ડાઈરેક્ટર પાસે પંદર હજારની મદદ (૫૦૦ નકલ ૩૦ ને લાવે આપવાની સરને) માંગી હતી. એક વર્ષમાં છાપી બહાર કઢાડવાનો કુલ ખર્ચ (કાગળ, છપામણી, કપાંના પુઠા વગેરે) સુરત ઐરિશ મિશનના એસ્ટ્રિમેટ ઉપરથી જ હજાર રૂ. થાય છે. દર પ્રતના રૂ. ૨૦) ભાવ રાખતા ૩૦૦ પ્રતે રૂ. ૬૦૦૦ પુરા થાય. બીજા છાપખાનાનો એસ્ટ્રિમેટ ૫૦૦-૭૦૦ ઓછો પણ થાય ખરો.

૪ 'મારી જાતથી જેટલી મદદ થઈ શકે તેટલી કરી આપે લીધેલા પ્રયાસનાં ફળ સહુ ચાખે એ હેતુથી' આપ મને ખરચનો આંકડો પુછો છો તે પછી કોશને બહાર પાડતાં શી વાર છે ?

૫ એટલી રકમનો આશ્રય મળવાનું આપની તરફથી બનેથી એ આશ્રયના બદલામાં સર્વ ગુજરાતી તરફથી ને મારી તરફથી મારે જે ઉપકાર માનવાને થશે તેના પ્રકાર સંબંધી હું આપને જણાવીશ.

આપના શુદ્ધ સ્નેહનો અભિલાષ રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર

નર્મદાશની છપામણી વિશે ખટપટ

સુરત આમલીરાન, તા. ૨૪ અક્ટોબર ૧૮૬૯.

રાજથી દેશાઈશી જગનલાલ વિ. સંતોકરાય-મુ. ભાવનગર.

સ્નેહીથી બાઈ,

આપના તા. ૨૧ મીના પત્રના ઉત્તરમાં ઉપકાર માનવા સંબંધી વિશેષ વિવેક કરવો મૂળી દષ નીચે પ્રમાણે લખું છઉં.

આપને ઉત્તર લખ્યા પછી અમદાવાદના યુનાઇટેડ ઇંપનીના છાપખાનાનાં મેનેજર મારી પાને આવ્યા હતા. તેણે મારા કોશ સંબંધી એસ્ટ્રિમેટ (૧૦૦૦ નકલનો ખર્ચ, ઇંપોજ તથા સારા કાગળ ઉપર છપામણીનો)

કાચનું નક્કી થયું છે—ભાવતગરમાં જપાશે ને કુલ ખર્ચ મારા એરિટમેટ પ્રમાણે રૂ. ૪૦૦૦ ને દેશાઈ જનસાલની તરફથી યશો—એએના મનમાં એ કામ જપાડી લેવાનું સદજ દેખ આવ્યું તે તંમે સારી પેટ જાણવા દશે—હું ધારું છઉં કે તમે પણ કંઈ વાત દેવાડી દશે ને એમ દોષ તે મારે તમારો પણ ઉપકાર માનવો ઘટિત છે.

કથાકોશ દવે મદિના એકમાં જપાઈ રહેશે. જે બની શકે તે પાંચશે રૂપીઆ જનવારી આખર સુધીમાં મોકલવા કે જાપનારની રકમ દગરેકની યશે, તેને પેટે ભરવા.

મેં સાંભળ્યું છે કે તમારો એક અંધ જપાઈ રહ્યો છે.

તમારા પત્રથી મને કેટલીક વાતની નવી નવી જાણ યશે માટે અવકાશ લખતા રહેશે.

લાં તમારો રનેહી, નર્મદાશંકર.

નર્મદકથાકોશનું કામ

સુરત આમલીરાન, તાં ૧ ડિસેમ્બર

રનેહી શ્રી જાઈ જનસાલ,

આપના તાં ૫ મી નવેમ્બરનો પહેલો છે—ધેલાજાઈ મુંજા જતાં પેલાં મળ્યા દના ને પાછા આવ્યા પછી તમારી તરફ જવાને દિવસે પણ મળ્યા છે ને મેં જાપવા સંબંધી જે કંઈ જરૂરનું કહી દેખાડવાનું હતું તે કહી દેખાડ્યું છે—એએએ ૧૦ દિવસ પછી મારા આદમીને મોકલવાનું હતું છે.

દાલમાં કથાકોશ નામનું પુસ્તક જપાવું છું તે અડધું જપાયું છે તે પૂરું થયેથી ને આપને લાં કાચનું કામ ધમધોકાર ચાલતું થયેથી હું જાવનગર આવી આપને મળીશ.

વડાઈમાં નથી કહેતો પણ સાચું કહું છું કે કાચનું કામ મળું જ બારી છે—ફરીથી જોઉં છું તેપણ મારે સજો વિચાર કરવો પડે છે ને મારો સજો કાગ જામ છે—દવે એ અમથી કંટાળેલો છું—જ્યાં સુધી તે જપાયો નથી ત્યાં સુધી મારું મન તેમથી ખસવાનું નથી. હું જનવારીથી તે જાપવા આપવાને જ દતો પણ એ દરમ્યાન આપના પત્રો આવ્યા. અર્થાત્ જાપવાનું કામ વિલંબથી નહિ પણ ત્વરાથી ચાલે તેવું કરશે ને મારે આપના સંબંધી જે મુરજા દર્શાવવાની છે તેને માટે સમય વેલો આપ્યો. એ જ વિનંતિ.

રનેહાંકિત નર્મદાશંકર.

સુરત તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૮૭૦,

રનેહી શ્રીમાત્ર ગણપતરામ,

તા. ૨૨ મી ફેબ્રુવારી તથા ૧૬ મી માર્ચના એમ બે પત્ર તમારા આબ્યા છે. શબ્દકોશ સંબંધી તમારી કાળજી જ્ઞેષ્ઠ ખરેખર હું બહુ પ્રસન્ન રહું છઉં. માર્ગિન શીરસ્તાથી વધારે રાખવી અગત્યની છે ને તમે સૂચના કરો છો તેમ ફારમો છપાતા થશે તો તેમાં પણ મારે વાંધા લેવા જેવું કંઈ નથી. એ કામ પ્રિટરનું છે. મેં યુનિયન પ્રેસના માલિકને પેહેલા ફારમ ખતાવ્યો ને માર્ગિન વિષે પુછ્યું તારે તેણે કહ્યું કે છે તેટલી માર્ગિન ખસ છે. એ ફારમોને ક્વર પેપર સાથે સ્ટીચ કરવા હોય તો ન ચાલે, પણ બાંધવામાં તો કંઈ હરકત નહીં પડે.

અક્ષરજોડણી વિષે-(૨) હું રાખવા વિષે તમારો પણ મારા જેવો જ વિચાર છે. છપાયલા ભાગોમાં મેં તેમ જ્ઞેડ્યો છે. પણ કેટલાક અક્ષર સાથે હું મનમાનતી રીતે જ્ઞેડાઇ શકતો નથી ને ગુજરાત તરફના કેટલાક શબ્દને તો હું જ્ઞેડતા જ નથી ને એને માટે તો વિદ્વાનોના જુદા જુદા મત છે, માટે માફ કામ સહેલું કરવાને હું સચક ચિહ્ન રાખ્યું છે ને એને કેટલાક વિદ્વાન સંમત છે-હાલમાં તો એ ચિહ્ન રાખ્યું-ખીજ આદતિ વેળા પાઠો વિચાર કરીશું. નાગરી લિપિમાં લખામલા હિંદી પુસ્તકમાં જેમ અક્ષરની નીચે ચિહ્ન હોય છે તેમ (૨) કોઠી, ગોળ એ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં નથી જ. પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણોમાં છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. અહીંના નાગર બ્રાહ્મણોમાં એ ઉચ્ચાર થતો નથી. (મ્હેતાજી દુર્ગારામ આદિ અમદાવાદીયો ને ગૃહસ્થો તે ઉચ્ચાર કરે છે ખરા) દિનમજિથિંકર શાસ્ત્રી સાથે મારે એ ઉચ્ચાર વિષે વાત થતી હતી ને તેઓએ એ ઉચ્ચારને વિચાર્યો છે. ગામડાના લોકો ને તેના સંબંધમાં આવેલા ઉચ્ચ વર્ગના લોકો તે ઉચ્ચાર પ્રદબ્ધ કર્યો છે. મેં જનમ ધરી એ ઉચ્ચાર કીધો નથી એટલે હું તે શબ્દોને જુદે ઉચ્ચારે દરસાવી શકતો નથી. પ્રસ્તાવનામાં અથવા કોશની સમાપ્તિ પછી તેવા શબ્દોની ટીપ તમ સરખા પાસે તૈયાર કરાવી આપીશ ખરો.

હું આશા રાખું છઉં કે જેમ છપાતા કોશની નિવેદારી રાખતા આવો છો તેમ આખર સુધી રાખશો. મુક ચોરાયાં-ચેરવહીં પર્ણા તેને લીધે ટીલ થઈ એ શોકકારક વાત બની છે.

કાકિર સાહેબ મત થયા એ મારું યયું છે, પણ દવે વારસને રાજ્યાભિષેક કરારે થશે ને શી શી નવાં ગોઠવણુ થાય છે ને થવાને સંભવ છે તે વિષે અનુકૂળ હોય તો સવિસ્તર લખશો.

તમારો શુભેચ્છક, નર્મદાશંકર.

મિત્ર નવલરામના એક ગ્રન્થ વિશે ચર્ચા

મુંબઈ તા. ૨૪ મી માર્ચ ૧૮૬૩

મારા પ્રિય નવલરામ,—મુ. સુરત

તમારી ચોપડીનાં દર્શન' આજ મને છાપખાનામાં થયાં છે એ ઉપરથી જાણુને કે તમારી ચોપડી અહીં પોહોંચી છે ખરી. મારા એક મિત્ર થોડા દરડા ઉપર અમદાવાદ ગયો હતો તેના કહેવાથી જાણાય છે કે કવિ દલપતરામના એક શિષ્યે મહારાજ કેસ કવિનામાં કરવે શરૂ કર્યો હતો પણ પછી વચમાંથી મુકા દીધો છે, ને આજ લગી તમા સિવાએ ટાઇ ખીન્ને ઉમેદવાર નથી.

તમે તમારી ચોપડી મને દેખડાવ્યા વગર ખારોખાર મોકલી દીધી તેને સારૂ તમે પરતાવો કરો છો એ જોઈ હું દલગીર છઉં. પરતાવાની કંઈ જરૂર નથી. કરેકરન પછી પણ ચંધ શકશે, હવે તો તમારે પરીક્ષાના છેલ્લા ઠરાવ થતા સુધી (પરિષદ મહિના સુધી) નિરાંતે ખીજાં કામો કર્યો કરવાં. હવે એ ત્રિષે તમે જોટલી કઃજાજી રાખશો તેટલી ફોકટ જશે.

અંદ્રાવળા મેં બહુ સાંભળ્યા છે અને નમુનાને માટે બનાવ્યા પણ છે. અંદ્રાવળા કરવાની અને ગાવાની રીત ઘણી સૈલી છે, પણ તમારા સાંભળવામાં નહીં આવેલી તેથી તમને ધરૂં મુઝવણ પડી હશે. મને અંદ્રાવળાની કવિતા ઘણી ગમતી નથી, તો પણ એ કાડીઆવાડી ઉદાસી ઢાળ કરણુારસમાં સારો લાગે તેવો છે ખરો.

તમે મસ્કરીમાં લખો છો કે “પ્રસિદ્ધ રીતે કહોની, તે કવીશ્વર તમારો ધણો જ પાડ માનશે અને પાડ માનવાને તેને કંઈ સાધારણ ઠારણ મળશે એમ પણ નથી.” તમે પ્રસિદ્ધ કહેવડાવવા માંખતા હો તો તેમ કરવાને હું તૈયાર છઉં. હું ખીજને માન મળતું જોઈ જોટલો ખુશી થાઉં છું તેટલો પોતાને માટે નથી. x x x

હવે તમે તે અહીં મોકલવા ત્રિષે મારી સલાહ પુછો છો તો તે આ પ્રમાણે છે. 'ધર્મ' કરીને એવું જોવામાં આવે છે કે જે વાતમાં આપણી ખાતરી હોય તે વાતની ખીજને ખાતરી થાય અથવા ન થાય, પણ જે વાતની આપણે પોતાને ખાતરી નહીં હોય તો તે વાતની ખાતરી ખીજને થવી મુશ્કેલ. માટે તમને જે તમારી કૃતિ ત્રિષે ખાતરી હોય તો જોલાશક તે મોકલી દેવી. દલપતરામના શિષ્ય સાથે તમારે મુકાખસે આવવું એમાં કંઈ હીણપ નેવું છે એમ મને લાગતું નથી, ને કદાપી સરસ ઉતરવાને બદલે એકાદિ પાવરી ઉતર્યા તો તેમાં કંઈ અપવચ નેવું છે એમ પણ મને લાગતું નથી. રડવા કુટવાના નિર્બંધને પ્રસંગે મારે ચારની સાથ

મુકાબલે આવવું પડ્યું હતું. કવિતાની નવી શાળા આગળ જુની ટકનાર નથી એ વાત ધણું કરીને ખરી છે, પણ પરીક્ષા પ્રસંગે પરીક્ષાનું પરિણામ.....પરીક્ષકો આગળ ઉમેદવારોની વિરૂદ્ધતા ઉપર, મતલમિયા અને સ્વૈચ્છિક પરીક્ષકો આગળ, એએની રૂચી ઉપર અને પક્ષપાતી પરાધીન પરીક્ષકો આગળ વગવસીલા ઉપર આધાર રાખે છે. માટે તમારે તમારો અન્ય મોકલવો તો ખરો પછી તમારી મરજી હોય તેમને મોકલો કે તે હું જોઈ 'દક્ષતર આશકારા'માં મોકલું અથવા તમને પાછો મોકલું. તમે જે ચરણો લખી મોકલ્યાં છે તેટલાથી તમારા અન્ય વિશે મારાથી કશું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

'ગોંદરે ભેંસ ને ઘેર ઝડકા' તેમ શું કરો? તમારા અન્યનું પરિણામ જણાયા પછી તમારે જેને અર્પણ કરવો હોય તેને કરજો, પણ એવો તે કાણુ છે કે જેને તમે છોક જ છાપરે ચડાવો છો? એવો તે કાણુ છે કે જેણે અલગ દૂર પડેલા અને ચાર પાસ ફરતા કોઈ આવી રહેલા એવા કવિના.....કિલ્લામાં (પિંગળ શાસ્ત્રમાં) તમને પ્રવેશ કરાવ્યો અને ખરા.....જ્ઞાનનાં અને જીવિનાં પુસ્તકો.....જ્યાં અને જેનો તમે એ.....કે તમે કવિ દલપત-રામ વિશે.....

“ કવિતાની જુની શાળા
 ઉદય જાહેર હોવો જોઈએ—” એમ.....
 નવી શાળાને પ્રથમ જન્મ.....
 યો એ સમજવાતું અને.....
 દાખલ પેટું માન પણ કોઈને ઘટે છે પુરું.....
 રટર એક ધી રકુલને માટે આચાર્ય લખે છે તે ધર્મમત સંબંધી હોય તો ચાલે પણ કવિતાને માટે નહીં જ ચાલે. હું ધારું કે માસ્તર એક આ પોએટ્રિક રકુલને માટે નામ આપવાની જરૂર નથી. નામ આપ્યા તરફ પણ નિવેડો થઈ શકશે.

હું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે દાલમાં કોઈને કંઈ જણાવતો નથી.

તમારો સાચો શુભેચ્છુ—

નર્મદાશંકર.

(નોંધ—આ પત્રમાં જ્યાં જ્યાં મીડા મૂકેલાં છે ત્યાં ત્યાં પત્ર ખંડિત છે. સંપાદક)

મિત્રને આર્થાસન અને પ્રેતસાહુન

સુરત તા. ૧૭ મે સન ૧૮૬૬

ભાઈ કરસનાસ

હું જરૂર મુગઈ હતો તારે તમને મળવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એવામાં જનપથું કે ગમરાટમાં છે—હું ચોકપો—મળને દિલાસો દેવો ધાર્યો, પણ પાહું નિચાઈ કે મુખક જનને પુરા ગમરાટમાં જોવો દિલાસો પોતાનાથી જ પોતાના એકાંતમાં મળે છે, તેવો એક લાજેલી, ડાહી, દુનિયાદારી જાણતી, માથે પહેલું એવી રસીક ને ચતુર પ્યારી શિવાએ ખીજી દાષ વસ્તુથી મળતો નથી. હું શરમાયો—પછી ખીજે દિવસે વધારે છુમાટો સાંભળ્યો. એ વખતે શીવારામ ગરેયો મારી પાને હતો. હમે ગુણુ ગાતા હતા ને હંધર પાસે માગતા હતા કે સાચાના બેલી હમારા સામું જોઈને તે નહીંજ પણ તેનાજ સુકૃત સામું જોઈ તેને સલામત ઉતારજે.

ઉપકાર કીધાછ તેને સારૂ આ બોલાય છે, એમ નથી પણ પ્રેમને પાશ આડો આવે છે એ વાત જાણ ગદારે નવી જણાવવાની નથી.

મારે આટલું જ માગી લેવાનું છે કે ચડી આવેલી વાહળી જોઈને જીવને ઉચાટમાં રાખવો નહીં—અદાદુર કપતાનની ચેડે તોફાનમાં ધીર-જથી હંકારી આવવું.

(શહેરો)

ધીરજ હિમત રાખવી, ગાવા હરિના ગુણ;

શી માયા છે તેહની, નથી તેમાં કંઈ જાણુ-૧

પ્રેમ સાચા નર્મદના આરીય-

પ્રતિરૂપર્થો સાધનો વહેવાર

સુરત તા. ૫ માર્ચ ૧૮૬૮

કરિ ભાઈ દિરાચંદજી

શ્રાગચુ સુદ ૭ નો ૫૨ આવ્યો તે વાંચી સમાચાર જાણ્યા છે. જ્ઞાનસમુદ્ર મને પોંચ્યો છે. મારો મંથ હાલમાં તમને મુગઈથી મળે તેમ નથી. થોડી ઐક નકરો બંધકને આવી હતી, તેમાંની થોડીએક હું અહીં લાવ્યો છઉં ને થોડીએક નાનાભાઇયે વેચી છે. હજી દુકાનમાં પણ વેચવા મુકી નથી ને થોડીએક મિત્રને પણ આપવી આશી રહી છે. કાઠિયાવાડમાં મારે એ ચોપડીઓ મોકલવી છે, તેમ એક તમને પણ મોકલીશ.

હાલમાં વેચવાના મારા ગ્રંથમાં, કવિતાના મોટાં પુસ્તક શિવાએ ખીજું કંઈ જ નથી. તમારા જાપેલા ગ્રંથમાંના અખ્યા લક્ષ્મીની વાણીને ગ્રંથ લેવાને કોઈ કોઈ વખત ગામડાંના લોક મારી પાસે આવે છે. માટે એ ગ્રંથની નકલ ૨૦ એક મારી પાસે હોય તે સારું. મહીપતરામ વિષેના ગ્રંથ અને તમારા દુઃખનો ગ્રંથ એ બે મારે જોવા છે, માટે અને તે કોઈ પાસ નકલ કરાવી ગમે ત્યારે પણ મોકલવા. ઠાઠિયાવાડ ગયા પછી પણ વખતે વખતે કાગળ લખતાં રહેવું, ને તેણી તરફના સમાચાર જણાવ્યા કરવા.

મિથ્યાભિમાન ખંડન તમે ક્રીયા પ્રસંગથી લખ્યો છે, એ વિષે મારે મારી દહીકતમાં લખવાનું છે; ને એને માટે મને બહારથી કેટલીક ખચર મળ્યા છે કે મોગીલાને તમારી ચોપડી લીધી નહો, તેથી કેમ્બુરીએ ઉપર અને દલપતરામના કલાથી મારા ઉપર તમે લખ્યું છે. ને એ પાછું તે તમે પોતેજ મને કહ્યું છે, પણ એ અને વિષે સવિસ્તર દહીકત જાણુરી છે માટે જે સત્ય હોય તે યથાર્થિત લખી મોકલવું. કાગળ નાટપેડ મોકલતાં સંકોચ આણુવો નહો. એજ વિનંતિ.

લા. નર્મદાસંકરના જે પરમાત્મા વાંચવા.

તા. ક:-ભાઈ આપણે જે ધણાએક બપોર વાતચિતમાં કહાજ્યા છે તે મને ખહુ સારું છે, તેમ ગત પુરપનું આંગણ હજી મારી આંખ આમળ રમે છે.

સાહિત્યના માસિકો વિષે મત

સુરત-આમલીરાન, તા. ૨૧ આગષ્ટ ૧૮૬૬

પ્રિય ભાઈ ગણુપતરામ,

તમે મનોરંજક વિષે મત માગ્યું તે હું હુંકામાં લખું છું—પ્રથમ મેં ઉદ્દેશો અંગ્રેજી આર્ટિકલ વાંચ્યો ને તેથી ખહુ પ્રસન્ન થયો છું. ઈ.વ. રતની જગ 'અંડિયા'ના કેટલાક આર્ટિકલના જેવી ને વિષય સરસ છે. Better to die Leonidas એ પારેમાર્થી મને એમ લાગ્યું કે એવો અક્ષેપ વિષય ગુજરાતીમાં આઠવાં કરે તે સ્વદેશપ્રીતિના લખાણોમાં સારો ઉમેરો થાય. પ્રસ્તાવનાને હુંકામાં લખેલી હાવડી અંગ્રેજી કવિતા પણ સારી છે. (ક્રીમેશન) રાજ્યસ્વમ તથા નાટક વિષયમાં જેટલું લખાવલું છે તેટલા ઉપરથી ચોપાનિયાનું જાણી સ્વરૂપ સુંદર કલ્પી ચકાય છે. ખીજા વિષયો સાધારણ પદ્ધતિ સારા છે. ભાષા, શૈલી તરફના વલણની લખતાં વિચાર થાય ને વાર લાગે તેટલી એાછી એવી સરળતાવાગી ને વાઢે સારી છે.

દિદુસ્તાની દાખલ કરવા વિશે જે વિચાર રાખ્યો છે તે મને બહુ ગમ્યો છે. પણ મારું મત નવી ઉરદુ કરવાનું નથી પણ દિદી કાયમ રાખવાનું છે. દિદુસ્તાનની ન્યાયનલ ભાષા એકજ હોવી જોઈએ એવા મારો ધણા વરસનો વિચાર છે ને એ સંબંધી મેં કદી લખ્યું પણ છે. આપણી ન્યાયનલ ભાષા સંસ્કૃત હતી પણ હવે જેમાં વિશેષ સંસ્કૃત ને યોગ્ય ઉરદુ ફારસી શબ્દો આવે તેવી આગરા, કાઠી વગેરેમાં દિદુઓ જે ભાષા બોલે છે તે દિદી હોવી જોઈએ; અગર તેવા કોઈ લખનાર અહીં ન મળે તો તેણીપાસથી કોઈને બોલાવવો જોઈએ ને આપણે તે શિખવાને અભ્યાસ રાખવો જોઈએ. ગુજરાતી ઇન્ડિયમવાળી, મુસલમાની ઇન્ડિયમવાળી અને સંસ્કૃત ફારસી દિદી ઉરદુ શબ્દો મનસ્વી મિથલવાળી નવી ભાષા ઠરી, છતી શુદ્ધ દિ-દીને અથવા શુદ્ધ ઉરદુને બ્રહ્મ કરવી એ મને તો સાઈ નથી લાગતું. કહેશો કે શુદ્ધ દિદીમાં મુસલમાનને ગમ નહીં પડે, પણ એટલું તો ખરૂં છે કે તેઓ સમજી તો ચક્રશે જ ને અગર તેઓને અનુકૂળ ન પડી તો પણ શું ? દિદુસ્તાનમાં દિદુની સંખ્યા મુસલમાન કરતાં બાર ગણી વધારે છે, માટે આપણે આપણી ન્યાયનલ ભાષા દિદીજ રાખવી કે જે આજકાલ ફક્ત ઉત્તર દિદુસ્તાનમાં જ ચાર કરોડ દિદુઓમાં બોલાય છે. બંગાળીઓ પોતાની બંગાળીની સાથે દિદી પણ જાણે છે, તારે ગુજરાતીઓએ કેમ ન જાણ્યું ? ઉપર જે ચાર કરોડની સંખ્યા લીધી છે તેમાં બંગાળીયો નથી. આગણીય કરોડની વસ્તીમાં માત્ર ત્રણ કરોડ ઉરદુ બોલનાર છે. બ્રહ્મ ઉરદુમાં લખેલો નાટકવિષય ભાષા સુદાં નિરસ છે; તેમ મિથ્ર કાવ્યબંધ ચાણુરીના કિલ્લે કવિના ચોપાનિયામાં ન આવવી જોઈએ.

સૂચના દાખલ એક વાત જણાવું છઉં કે આજકાલ કોઈ પણ ગ્રંથ તખ્તમાં વિષયના વિધિનિષેધની ધણી અસર થાય તેવું હોય-ગ્રંથમાંથી અસર કરવાની શક્તિ ધરી જઈને તે મોઝો પડેલો હોય તો તે પ્રસંગે નિષેધવાદ લખકર્તા ન બતાવવો. મારે કેટલીક વખત મારા લખાણમાં દેશકાળ જોઈ લેવાના ઉપર અસર કરવાને ઉદ્દેશને જ છતાંથી દરસાવવો પડે છે-જેમ છેલ્લા અંગ્રેજી આર્ટિકલમાં છે તેમ, હેમેનિઝમમાં કેટલુંક ઘણું સ્તુત્ય છે પણ ખજડદાર લખનારા એને વળી ખરેખરૂં હેને-નજમને જ અચ્છું ફદાર પાડું છે.

મોટી ખુશાલી છે કે દેવી રાજ્યમાં રાજ્યાશ્રયથી એ ચોપાનિયું નિકળ્યું છે. એમાં દેશપ્રીતિના વિષયો, દેશાભિમાની પુખ્ત વિદ્વાનોના વિચાર ને જોરસાથી લખાશે એવી આશા રાખું છઉં.

અધિપતિઓએ તમારી પાસે મને યથાયોગ્ય લખાવ્યા છે તેમ તેઓને મારા પહોંચાડને. હવે તો સોઠને 'વિજ્ઞાન વિલાસ'ને 'મનોરંજક' એ બેની સરસાસરસી જોવાની મજા છે.

નર્મદાસંકરના આશીર્વાદ.

હસ્તલિખિત ગ્રંથો પરદેશ ન જાય તેની કાળજી

આમલીરાન તા૦ ૧૨-૧૨-૬૮

ભાઈ પાર્વતીસંકર,

હું જાણું છું કે મરનાર શાસ્ત્રીને તદ્દા સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. એ જે આપણા શહેરની ને આપણી જ્ઞાતિની શોખા તે આપણાથી દૂર ન થવી જોઈએ એવો મારો વિચાર છે ને તમારો હશે જ.

તમે ન્યૂસ્પેપરથી જાણ્યું જ હશે કે આજકાલ સરકાર મારફતે સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા સારું અંગ્રેજ તથા હિંદુઓએ ઉદ્દેગ ચલાવ્યો. એ વિષયમાં રખેને વેળાએ શરમથી અથવા લોભથી અથવા સંભાળ નહીં રખાય એ ધાર્તીથી અથવા બેદરકારીથી શાસ્ત્રીનાં પુસ્તકો શહેરની ખંદાર જાય અથવા અહીં તફરકે યઈ જાય, માટે આ કાળગથી સૂચના કરૂં છું કે તમારે તેમ ન થવા દેવું.

પુસ્તકના વ્યવસ્થા વ્યવહાર વિષે તો તમે તમારી, અનુકૂળતાથી વિચાર કરશોજ અને કદી માફ મત પુછશો તો હું મોટી ખુશીથી આપીશ.

નર્મદાસંકરના યથાયોગ્ય.

દગાખોર મિત્રને સ્પષ્ટ કથન

તા૦ ૧૭ અક્ટોબર ૧૮૬૮

ભાઈ (?) નંદરીંકર

જે કે ફેટલાએક જણે તમારા ખારીલા સ્વભાવ વિષે મને દાખલા સાથે કહ્યું છે ને ડાંડિયામાં મોતીરામ વિષે લખેલા તમારા કાળજે તમારી કંઈ એક સુખડતા બતાવી છે. તોપણ મેં જે તમારા સ્વભાવ વિષયમાં મારા ત્રણ વરસના અનુભવ ઉપરથી (અહીં રહેવા માહ્યું તેની પહેલાં હું તમારે વિષે કંઈજ જાણ્યું નહીં) જે મત બાંધ્યાં હતાં, તેમાં એક આ હવું કે તમે ફેટલાએક કામ જોસ્સામાં કરો છો ને પછી પરતાઓ છો. પણ પછવાડેથી જે ત્રણ દાખલા તમારી વર્તણુકના મારી જાતના અનુભવમાં આવ્યા છે તે ઉપરથી તમારા યંડા સોહી ને દેવામેલ વિષે મારા મનમાં નક્કી જેવું થવા આવ્યું છે. હેન્ને દાખલો આ કે-

ઇનામના નિબંધ વિષે તમારૂં મત માગવાનું કારણ આજ કે તે ઉપરથી કંઈ તમારૂં મન જણી લઉં. જે નિબંધપાત ક્રિટિક દાખલ નિબંધ રદ કર્યો હોય-રદ કર્યો હોય તો પણ હું જરાકે મનમાં સંદેહ ન આણ્યતાં ઉભરો તમને સાબાથી આપું એવો હું હઉં, એ વાત મારા અંતઃકરણની પ્રકૃતિ જે મિત્રોને મારી સાથે મળેા સદવાસ છે તે સદુ જણે છેજ. અગર તેમ ન હોય તો જણી શકું કે ક્રિટિક દાખલ તમારૂં યાન યોગ્ય છે અથવા દેશભાવથી જ યોગ્ય મત આપ્યું છે. તમારે માટે મેં લાંબ-ગડ કીધી-કમીટી યોટી રીતે પણ નારાજ થઈ-મને મત ન મળ્યાં. (તમે જ તે ન અપાવવાને કાં ન પ્રયાન કર્યો હોય ?). મને મોટો સંતોષ છે કે મેં મૈત્રીની પરીક્ષા કીધી છે. હું તમને નથી પુછના કે તમે શું મત આપ્યું છે? તે હવે મારે જ્ઞેષ્ઠતું જ નથી. પણ તમારાથી જે હું આટલા દહાડા કમાતો હતો તે હવે નહીં કમાઉં, એ તમને જણાવવાને આ લખું હઉં. હું જાણું છઉં કે તમને 'સીરિયસનેસ' ગમતું નથી. 'લાઇટ-નેસ' જે ગમે છે તે મારાં લખાણથી પુલાસો કે એને કેવા ચિદડ્યો છે, પણ સુખે પુલાજો. હેયામેલ ને બહાર વિવેક એ રીતે રાજખટ-પટમાં જાગે. લોકમાં પણ જે રીત છે. જ્યાં બંને જાણાં જાણે છે કે હમે એકમેકના દરીદ્ર છેવે ને જ્યાં એક જોળા છે તે બીજાને મનમાં ગાંઠવાળી મુજો માર મારે છે. બંને રીત મને પસંદ નથી.

કુલીનતા ને મૈત્રી વિશે પુરૂં સમજવું ને તે પ્રમાણે વર્તવું એ સમગ્ર માણસનું કામ છે. નિંદા કરવી, પુકના ધા કરવા, બહારથી વિવેક ને મનમાં મેલ રાખવો એ બાવલાપણું છે. મેદાન પડી ધા કરવો એ મદાંઇ છે. એકમેકને જાણ્ય કરી ઉચ્ચપણે લડવું એમાં મોટાઇ છે. સુધડ બેરો પણ જોતે છે કે "જુદેથી લડવું શુંજથી ન લડવું." હું એમ સમજું કે તમારૂં મન નિર્મળ છે ને તમે તારે હેયામેલા દોષ બીતરમાં મારી નિંદા કરો ને મારી સાગી મૈત્રીને જોળા ગણી કેટલાએક હલકાં કામ કરી તેમાં પુલાઓ. એ છતાં હું (ચોડા સદવાસને લીધે) મૈત્રીમાં સાચો રહી તમારે વિષે સારો વિચાર રાખું, પણ જારે તમારી તરફથી અતીસેં યાપ સારે મને શક પડવો જ જ્ઞેષ્ઠએ ને એ શકને ચાર પાસથી પુટ્ટી મળે સારે અત પરને માટે મારે સાવધ રહેવું જ જ્ઞેષ્ઠએ. તમે ઓદેદાર છો, હું નથી. તમે વગવાળા હશે, હું નથી, તો પણ મારા શુદ્ધ અંતઃકરણને ઉચી નીતિને અભિમાની હઉં. તેથી હવે મંગવાની બાજીમાં તમને જીતવાની વાત તો કેમ કહેવાય, પણ મારે પોતાને માટે યશસ્વિ હારને પણ સંતોષ પામવાની આશા રાખું હઉં.

અમે કેટલાએક મિત્રો ધરમાં ને બહાર વેળાએ પરસ્પર વાદમાં અથવા મસ્કરીમાં ધણા જ કડવાં વેણ વાપરીએ છે, તે પછી હું પાણીએ આગ લાગતી નથી. તેમ હમારામાં વિરોધ થતો નથી. કારણ કે હમારામાં મળ નથી. અગર થોડી વાર મળ ફાળ્યો તો શું થયું? અંતે તો મળ જ નિંદાશે. જેઓ પોતે કાળા છતાં ગોરા છે એમ બતાવવાને સારાં ગોરાને કાળા કહેવાને મથે છે, તેઓ પોતે જ પોતાની કાળાસ નિરખાવવા લોકને તેડે છે એવું મેં ધણું જોયું છે. મને નથી જણાતું કે ગુજરાતી દેશીયોમાં એક્ય બહેલું થાય. એ ધવામાં પ્રથમ મોટાં મોટાં મંડળોમાં સાચી મૈત્રી થવી જરૂર છે, ને જરૂરે તમારા સરખા મૈત્રિ સમજતા નથી ને તે વગી મારા સંબંધમાં, તારે હવે પરમાર્થને માટે સાચી મૈત્રીની કહાં આશા રાખવી?

તમારી તરફથી ને તમારી કંપની તરફથી જે હીણી ચાલ મારી તરફ ચલાવવામાં આવી છે ને તમારી તરફ જે ચાલ મેં ચલાવી છે, તે સંધું કદાચ ક્ષાઇ વખત એકઠા મળવાનો દહાડો આવવા જેવું હોસે વારે તો તે સ્વધર્મ માલમ પડી આવશે.

હવે વધારે લખવાની જરૂર રહી નથી. મરતી મૈત્રીની સુવામાં તેને છેલ્લાં આપવાનાં આસડમાં મારી તરફથી કંઈ જાણું ન રહેવું જોઈએ, માટે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે. પછી તે છવે કે મરો. મરવા તો પડી છે ને હું તો મોયલી જ સમજું છઉં. હૈયામેલ ને બણેલાની ઠગાઈ કરતાં ખુલ્લું દિલ ને ન બણેલાની અવિવેક જેવી લાગતી લાગણી વધારે સારી સમજું છઉં. તમારા જેવી ચાલ ચલાવનારા ખીજ કેટલાક મારા સંબંધમાં હતા ને છે, પણ તેઓને આવો કાગળ લખ્યો નથી. તમારે વિષે જે કેટલુંક સાઈ મત મારા મનમાં અગાડીતું હોયું છે તેથી જ આ લખવાનું ટેકવાણું સમજું છઉં. જોઈએ હવે—

લી૦ જેવો તમે સમજો તેવો નર્મદાચંકર.

તા૦ ૨૧ અક્ટોબર સને ૧૮૬૮

ભાઈ નંદઈકર

પ્રથમ કેલ ને પછી શાંતિ એમ તમારા કાગળનાં જે રૂપ જણાય છે, ને એ મારાં પોતાનાં વાંધેલાં મતને પુષ્ટી આપે છે. સોકના કહેલાં તથા તમારા કહેવા પ્રમાણે મારાં મની લીધેલાં મન ખોટાં છે, તે પ્રસંગે ઉપરથી સમજશે ને તમારા લખવા પ્રમાણે આશા રાખું છું કે તે ખોટાં હરે.

ખૂં જણાવે કે નિર્બંધ નાપાસ યથેથી સોકના કહેવાને મેં કાન આપ્યો નથી જ, પણ મને તમારે વિષે યક ઉત્પન્ન યથેથી એ યક દર

દરવાને તથા નિબંધના દોષ જાણવાને મેં મત માગ્યાં હતાં. “ધર્મ બળગ્યો છે, દોરિન અથવા વેરની સત્તા ચાલવા દીધી નથી.” એમ જ છે તે તે હું ખરૂં માતું છઉં ને મત વિષે તે જાણવા વના ક્યમ બોલાય- ‘Advanced school boy’ ને શામા આપે તેવો છે-હતો, પણ scholarની પાસથી જેવા નિબંધની આશા રખાય તેવો નોતો એમ કહો છો તે તેવો પણ હોય; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એવું ખરૂં કે વિદ્યાન પરીક્ષકોએ માત્ર પોતાના કલ્પેલા સ્ટાંડર્ડ પ્રમાણે નિબંધ ન આવ્યો માટે જ રદ કરવો ને નીચલી વાત ધ્યાનમાં ન જ લેવી, એમ ન હોવું જોઈએ:—

ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું કેટલું ગભું છે તે જાણવું જોઈએ. તમે તે લખો છો કે આડવા-સડ રૂઠા બોયને શોભા આપે તેવો છે, પણ હું તે કહું છઉં કે ઇંગ્લેંડની આમર રૂઠાના ફરટ કલાસના છેકરાને પણ શોભા આપે તેવો પણ ન હોય, તેમ જાહેર ખખરમાં માગેલા વિષયને જેટલું જોઈએ તેટલું લખાણ, દાક્ષના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીમાંથી આશા રાખી શકાય તેટલું લખાણ થયલું છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ; ધનામનો નિબંધ કેળવણી પર નથી માગ્યો, સ્ત્રી કેળવણી ઉપર નથી માગ્યો કે જેમાં ધણીક વાત લખાય, પણ સ્ત્રી કેળવણીના લાભ વિષે માગ્યો છે, માટે એટલા જ પ્રકરણમાં શું અધુરું છે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. જેમ કેટલાક નિબંધીઓ માગેલા વિષયથી આડા ફાટી લખે છે તેવું શું મારે લખવું જોઈતું હતું? “વળી અગર કાઠ ખીજે લખે તે સ્ત્રીકેળવણીના લાભ વિષે પુનરુક્તિ વગર કેટલું વધારે ને વધારે સાઈ લખી શકે તે પણ વિચારવું જોઈએ. વળી દાક્ષમાં જેટલા નિબંધ લખાયા છે તે કેવા છે, તેને કેટલા ધનામ મળ્યાં છે તે પણ જોવું જોઈએ. સુંધાયત્રા વિષય ઉપર વરસ દહાડાની મુદત છતાં બસેના ધનામ માટે એક જ નિબંધ આવ્યો! એવું કારણ શું? મતલબ કે પોતે કલ્પેલા જાગ્યા સ્ટાંડર્ડ (આકસર્ડ કે કેમજાનની યુનિવર્સિટીના?) પ્રમાણે એ નિબંધ તપાસવાનો નહતો, પણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું જાણ જોઈ તપાસવાનો હતો. નિબંધ કેમ લખવો એ વાત જ આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં થોડા જ જાણે છે. હું મારી સમજ પ્રમાણે કહું છું કે એ જ નિબંધમાં લખનારે જે પેહેલી ચાર બાજુનું લખાણ કર્યું છે તે જેવી રીતે ગોઠવણ કરી છે તે જેવી ભાષામાં નિબંધ લખ્યો છે તેવું મેં હજી લખાયલા થોડા જ નિબંધમાં જોયું હશે! માગેલા વિષયને તે ઉપર આડું ન ફાટતાં જેટલું લખવું જોઈએ તે ઉપર મેં ઘટવું ધ્યાન આપ્યું છે ને ધનામને લાયક હતો એમ મારી સમજમાં હજી પણ છે. કમીટીએ બસેનું જ ધનામ આપવું ને પછી પરીક્ષકોએ જાણે સ્ટાંડર્ડ કલિપ

તે પ્રમાણે નિબંધ વિષે મત બાંધવું, એવું અનુભવી પરીક્ષક તો ન કરે. દલગીર છઉં કે તમારો સ્ટાંડર્ડ મારા જાણ્યામાં નથી. તમારો મત મારા જાણ્યામાં નથી ને એથી મારા લખાણના દોષ મારા જાણ્યામાં આવતા નથી ને મારે પોતાને માટે ધણો ખિન્ન છઠ્ઠો કે મારા નિબંધમાં મેં શું અધુરું રાખ્યું છે કે જેથી તે ધનામને પુરતો લાયક ન ઠર્યો, ને એથી કમીટીએ હવે એમ જ કેમ ન જાણ્યું હોય કે જે જે વરસ યર્ષા નિબંધ લખાવીએ છીએ ને કાંઈ લખતું નથી અથવા સાંઝે લખતું નથી. માટે નિબંધ લખવાને કાંઈ ગુજરાતી વિદ્વાન શક્તિમાન નથી ને એથી તેણે હવે બાર્ષાતરને માટે જાહેરખબર છપાવી! શું એ વિચાર મારો નિબંધ નાપાસ થયે બંધાયો? એ મને બહુ લાગે છે। અલખત મારે પરીક્ષકોના સ્ટાંડર્ડ અને મારી જુલ એ જાણવાં જ જોઈએ. ને અગર પરીક્ષકો તથા વિગ્ન વિદ્વાનો એક મતના હોય તો મારે મારી જુલ કબૂલ કરી ચાનક રાખી સુધારો કરવો જોઈએ. હું શક્તિમાન છઉં અથવા નથી. પણ એકાદા આપેલા વિષય ઉપર હું પરીક્ષકો વિસ્મય પામે તેવો પ્રલાભોરેટ એસે લખવાને હિંમત મિહું તેવો છઉં. ધનામના મૂલ પ્રમાણે મેં માગેલી વસ્તુ આ દેશના બાવ પ્રમાણે આપી છે—ને વસ્તુ વિગ્ન દેશના બાવ પ્રમાણે મૂલ પ્રમાણે ન હોય માટે શું મારી વસ્તુ મૂલને લાયક નહીં? પણ દશે-મત જુદા પડે જ. મેં મત માગવાને ચિઠ્ઠી લખી તેની પોહોંચ પણ ૨૪-૨૫ દાદાડા ફરી ન વળી, તારે મેં મારી ખરી લાગણી બતાવીને એ કમીટીની નજરમાં અસલ લાગી. મારા વિચાર પ્રમાણે કમીટીએ ઉદાર મનથી તે ઉપર વિચાર કરવો હતો. કમીટી સાથે મારે તકરાર હતી તે નામ જાણી તપાસ્યો એ બાબતની હતી ને એ વિષે મેં છેલ્લો કાગળ દેશતરે દાખલ રાખવાને કમીટીને મોકલ્યો છે તે તમારા વાંચવામાં આવ્યો દશે જ. હવે એ વિષે લખવું નિરર્થક છે એમ સમજ બંધ રાખું છુ ને તમે પણ તેમ કરશો.

તમારા કાગળે કેટલીક વાતે મારા મનનું સમાધાન કર્યું છે—એટલે તમારા કોધ વચનની સામા માગથી હવે તેવું લખાવું નથી તો પણ કંઈ લખવું તો જોઈએ ખરૂં. “ખરૂં જોડુ બોળખવાની તથા માણસના ગુણ દોષ પારખવાની શક્તિ વિષે મારો વિચાર ઉચો હતો તે કંઈક હલકો થયો છે—” હું દલગીર છઉં કે તમારો કંઈક જ હલકો થયો—ધણો થયો હોત તો વળી હું તમારા વિચારમાં પાડો જાયો થવાનો યત્ન કરત.

પોતાની શક્તિ વિશે મત

“મારા જેવો આ પ્રાંતમાં કાંઈ લખનાર નથી એવું તમને અભિમાન છે એવું હું અંનઃકરજીથી કહી શકું છુ.” સ્વાભાવિક અભિમાન તો દર

માણુસને ઠોણું જ જોઈએ—ને તે મારામાં છે. હવે ઘાટમાં તે અભિમાન જોઈએ તેથી વિશેષ અર્થમાં વપરાય છે. વળી સકારણ અભિમાન ને મિથ્યાઅભિમાન એમ પણ બે પ્રકાર છે ? સકારણ અભિમાન (લૌકીક અર્થમાં) મારામાં કેટલું છે ? સદવાસ નહીં એટલે તમે કાંઈ જાણો ? ને કહ્યા વના તમારા વિચાર બંધાય નહીં ને ક્યાંથી અભિમાની કહેવાઈ તેા પણ કહું છું—(અભિમાની કહેવાવાને).—હું સમર્થ વિદ્વાનોનાં કમ્બે જોઈ વિસ્મય પામું છઉં ને વેળાએ આંખમાં ઝળઝળાયાં આણું છું કે મારી એવી શક્તિ કેમ નહીં ! હું પણ ક્યારે મારી શુદ્ધિમાં વધારો કરું ? એઓની આગળ તો હું કંઈ જ ગણતીમાં નથી !—એવા એવા વિચારે હું ધણે જ નમ્ર છઉં પણ જરે કેટલાએક બળીએસા મારે વિષે થતી રૂઠી વાતો સાંભળી મારી નિંદા કરે છે, જરે કેટલાક પોતાની કાચી સમજ છતાં મારી સાથે મિથ્યા વાદ કરે છે, જરે મારે સામાને ખડું ઝોટું વુટું પાડી પાડી યથાર્થ સમજાવવાનું હોય છે અથવા જરે હું મારા શ્રમને બદલે નથી મળતો એવા ખ્યાલથી હલગીર દોળી છું અથવા વેળાએ રમુજ કરતો હોજી છું. તારે મારી લાગણી ઉચ્ચેરાય છે ને હું મારે વિષે અહીં ન વિઘાર્યોના મુશબ્ધામાં વધારે જોણું છું. જેને કેટલાક અભિમાન કહે છે—એ રીતનેા હું જાણું, એમ જો તમે મત બાંધ્યું હોય તો તમે જૂલ નથી કરી એમ હું પણ કહું છઉં.

મારા અંધ ઉપર જે સમજ વગર અથવા વિદ્વત્તા વગર ખોટી ટીકા કરે છે તેની હું દયા ખાઉં છું અથવા દાસી કરું છઉં, પણ જે દ્વેષ લાવથી કરે છે તેના ઉપર તો હું ચીડાઉં છઉં જ ને એ ચિડાવાને તમે અવશ્યજી કહો તો કહો. વળી શકને દૂર કરવાને અને વાળખી ધન-સાધને માટે ગેરધન-સાધથી ગમરાયસો જે માણુસ પોતાના મનમાં ગણ ન રાખતાં ઉચ્ચેરાયલી લાગણીમાં ખરી દકીકત કહે તેને તમે ઉદાર શુદ્ધિથી ક્ષમા, સન્નનપણાથી વિવેક ને ન્યાયશુદ્ધિથી ન્યાય જતાવવાને બદલે આપવડાઈ ને પતરાણ કરે છે એમ કહો તો કહો—હશે—હવે એ વાત ફરી ફરી કરવી નથી ચહાતો—પણ અમર કદાપી કમીટી સાથે યથલું માઈ લખાણ પબ્લિકમાં મુકું તો તેથી તમે માઈ લખાડશો નહીં. કમીટી ને હું, ને તમે ને હું એ સંબંધ હું જુદો સમજું છઉં.

તમે મારી નિંદા નથી કરતા, તમારા મનમાં મેલ નથી ધન વાક્યોથી હું મારી તરફથી ઉપજેલો શક દૂર-સમૂજો દૂર કરું છઉં. તમને મારા કાગળથી માઈ લાગ્યું છે ને હલગીર થયા છો, પણ મેં મારો શક દૂર કરવાને જેવું મને લાગ્યું હતું તેજુ લખ્યું છે તે જોઈ અને મૈત્રિ તોડવાને હું ધન્યજીતો નથી, એમ જે તેમાં છુપું છુપું જતાવ્યું હતું તે જોઈ તમે માઈ નિખાલસ મન જોયું હશે.

જેમ તમે ધૂંઢો છો તેની મારી ધૂંઢા પ્રથમથી હતી-રે સુરત આબ્યા પછી તમને સ્હોડમાં રાખી ધણું કામ કરવાની એ આશા રાખી હતી પણ તેમ ન થયું-દશે. હું કાનનો કાચો હત તો તમને કાગળ લખત જ નહીં. હું કાનનો કાચો નથી ને તમારી 'કંપની વિષે જે શક હજી મને છે તેનો ખુલાસો વળી થઈ રહેશે, તમે પછવાડેથી ટૂટલીક વાત લખી છે તેની હાલ જરૂર નોતી, તેમ તમારે એટલાં નમ્ર થવાની પણ જરૂર નોતી. ખુલા-મનને અંગર કદી બદારથી મેલ વળગ્યો હોય તો તે કહાડવાને નિર્મળ પાણી જ બસ છે-અરખીવાળા સાણુની જરૂર નથી તો વળી મોઢા અંગ્રેજી સાણુનું શુ કામ છે ? ને એમ કરતાં સાણુની જ જરૂર હશે તો વિવેકને ભાવે અથવા દવાને ભાવે અથવા મૈત્રિને ભાવે અથવા મોટાપમાં મેહેનત લઈ સાણુથી તે મેલ યોઈ નાખશો, તારે હું શુ ઉપકાર નહીં માનું ને મનમાં નહોં કુલાઈ કે હવે ખરી મૈત્રિનો દહાવો લેવાના દાહાડા પામે આબ્યા છે ।

તમારા મનમાં મારે વિષે સ્વર્ગ જેટલો ઉચો કે પાતાળ જેટલો નીચો વિચાર હો, તમે મારા કદા વેરી કે સાચા સ્નેહી હો, તો પણ હું તમારા શહેરમાં એક ક્યારેકટર હઉં, પછી ગમે તેવો. એ જ વિચાર તમને મારું અભિમાન રખાવવાને બસ છે એમ હું અભિમાનથી કહું છઉં ને તમે એ અભિમાન ઉપર દસશો જ-હસો હવે.

આ કાગળ બંધ કરતાં મરતી મૈત્રિ પાછી ઉડી તેની ખુશાલીમાં હું મારા પાન મોપારી ખાઉં છઉં ને તમે તમારી તપખીર મુંઢજો.

લી. સજ્જનની સજ્જનાપમાં મગ્ન રહેતો,
નર્મદાથંકરની સલામ.

રસ-આનંદ વિશે સમગ્નુતી

સુરત આમલીરાન તા. ૨૭ અક્ટોબર ૧૮૬૯

રસિક શ્રી ભાઈ અંબાઈકર,

મધનથી ઉત્પન્ન યાવ તે રસ ધણું કરીને વધારે સારો ને સાચો ને સ્વાદિષ્ટ હોય જ-તેમ અનાયાસે-સદજ ઉત્પન્ન થયેલો રસ, સમય સામગ્રી અને દશોવનારની નિપુણતા એ ત્રણ વિના સારો સાચો ને સ્વાદિષ્ટ નિકળવો એ ધણું કરીને દુર્લભ છે. અર્થાત્ આપના રસ ભર્યા પત્રોને તેવો જ ઉત્તર થવો કઠિણ છે.

આપ મારી સાથે પ્રીતિ બાધવાની ઉત્સુકતા રાખો છો એ જ્ઞેષ્ટ હું ઉપકાર માનું છું; અને એ ઉત્સાહ આપે જે વર્ણનશૈલીથી ચિતરયો છે તે જ્ઞેષ્ટ તથા ભાઈ ત્રણપતરામની વાણીથી જે કંઈક સાંભળ્યું છે તે

સંભારી આપની જે મુખડમૂર્તિ મારી આંખે પડે છે, તેનાં દર્શનથી હું
 આનંદ પામું છું. એ આનંદથી મને આપને વિષે મોહ થાય છે ને મોહને
 અનુકૂળ ઉદ્દીપનો મળશે એટલે તે નિબ્બરૂપથી ટળી પ્રેમરૂપ થશે ને એ
 પ્રેમ અનેક પ્રકારના પ્રસંગથી ધાડો થશે ને પછી સત્ય આસ્થા-ભાવયુક્ત
 વૃત્તિથી તર્કમાં રમતાં તે (પ્રેમ) નીચે હરેલા મળની ઉપર તરતો ને સ્વચ્છ
 પ્રકાશમાન રસરૂપ દેખાશે ને પછી પાછો પ્રસંગાનુભવથી તે રસ સ્થિર થશે
 ને એથી થતા આનંદમાં રમતાં તે રસમાં દાઢ વાર એક સુદમ બિંદુ નજરે
 પડશે ને એને જોતાં ત્રિપુટી લુપ્ત થશે તારે રહે શું? તો કે કેવળ રસ
 આનંદ-ક્યાં શૃંગારનો વિકાવ ને ક્યાં બદલનો લાવ. ૨ બંને તે જ છે.
 બીજીથી વૃક્ષ ને વૃક્ષથી બીજ, સાકારમાં નિરાકાર ને નિરાકારમાં સાકાર-
 એક જ, એક જ, એક જ! આનંદ આનંદ આનંદ!-શોમાં! શું!; પ્રણવમાં,
 પ્રણવ જ. ઉત્પત્તિ-લીલા, વ્યવસ્થા લીલા ને સંદારલીલા-પ્રેમ, પ્રેમશીર્ષ ને
 શીર્ષ અર્થાત્ પ્રેમને શીર્ષ-મચ્છા ને આકર્ષણ-એ તો પ્રેમનાં તત્વ છે અર્થાત્
 પ્રેમ જ સદજ સ્વભાવ ને સંયોગ, એ ઉપર સંયુત્ આધાર રાખે છે, તો
 પણ દુર્લભ અલૌકિક એવાં રસચૈતન્યનો અંશી સંસ્કાર હોય તો જ દેવી
 સ્ત્રીઓનાં દર્શન થાય ને રસસુધાસિંધુના બુંદનું પાન થાય ને રંગ ચડે, પછી
 એ 'પાન કાયા ને સુનાનો હોય' કે 'કેસરનો હોય'! રસચાત્રમાં કલા
 પ્રમાણે ગળીનો કસુબાનો કે મજાકનો હોય-પણ તેવો હું સંસ્કારી નથી
 જ-ધવાને ઉત્સુક છું ખરો.

અવકાશ મળેથી મૈત્રિ વિષે કંઈ લખશે. આપને જે મારાં પુસ્તકો
 મળ્યાં છે તે મારી તરફથી નથી પણ શાસ્ત્રીની તરફથી છે એમ જણાશે.

દર્શનાભિલાષી નર્મદાચંકરના જયસલા

એ મિત્રો વચ્ચેનો કલહ

સુરત, આમલીરાન

તા. ૨૮ જાનેવારી ૧૮૬૯

રાજેશી બાઈ ગોપાળજી વિ. સુરજ દેસાઈ

તમારો તા. ૮ મીનો પત્ર, જનનલાલભાઈએ તમને ૧૮૬૮ માં
 લખેલો તે સાથે આવેલો તે મેં મુંગધથી આવી વાંચ્યો છે.

જનનલાલભાઈએ તમને લખેલું તે વિષે મેં કંઈજ વાંધો લીધો નથી
 ને લેતો પણ નથી ને એ મેં તમને વારે વારે કહ્યું છે હતું ને હજી પણ કહું છઉં-
 એ કાગળો અને ગણપતરામનો સાક્ષીપત્ર મોકલવાનો અમ કિયા લેવાયો છે.

તકરાર એટલી જ હતી તે હજી છે કે, તમે મને એકો કાગળમાં
 એવું નથી લખ્યું કે 'જનનલાલભાઈ આજી નહીં તો પેર પણ મદદ કરો.'

મારે ત્યાં કાગળોની ખરોખર ફેલ નહીં તેના લાભ લઈ અને ૭૦ ભાઈએ તમને લખેલું માટે તમે મને પણ લખેલું એવી જે તમારી ભ્રાંતિ તેના લાભ લઈ તમે તમારું ઘાલવું ખરું કરવા મથો છો પણ ભુલ્યો—

તમારો લખેલો જે કાગળ મેં તમને રૂબરૂ વંચાવ્યો હતો તેમાં પોર કરશે એવું નથીજ એ તમે જાણો છો—એ કાગળનો જવાબ જે મેં લખ્યો હતો તે પણ તમને વંચાવ્યો હતો.

૧ ૭૦ ભાઈએ તમને લખેલું કે આપતી સાલ અને તેવો સંભવ છે એ ઉપરથી દૂરની વાતથી અમે મારા લાંબા કાગળના ગેદરકારીના લખાણથી (તમારે એ ઉલ્લેખ છોડવો એવું પણ લખ્યું હતું), 'પોર મદદ કરશે' એવું તમે ન જ લખ્યો એવો પણ સંભવ નહીં જેવો કદાપી શકાય છે ને તમે નથી લખ્યું એવું મને પછું સાંભરે છે—૨ ૭૦ ભાઈએ તમને લખેલું તે ઉપરથી તમે મને લખ્યું હશે એવો પણ સંભવ કદાપી શકાય, પણ ૧ લા સંભવ આગળ ૨ જે સંભવ ઝાંખો પડે છે—તમને ભ્રાંતિ રૂપ કાં ન પડ્યું હોય? ૩ ૭. ભાઈના કાગળ મોકલવાનો પરિશ્રમ લીધો તેના કરતાં તમે જે કાગળમાં મને તે લખ્યું હતું તે કાગળની નકલ મોકલી હત તો તે આપણી તકરારમાં દાખલ થાત. ૪ રાખવા જેવા કાગળની જ માત્ર હું ફેલ રાખું છઉં ને બાકીના ફાટી નાંખું છઉં. કોઈ સંબંધી સર્વ કાગળ પત્ર હું પ્રસ્તાવનામાં લખવાને માટે ખંતથી સાચવી રાખું છઉં—એ સાચવેલા કાગળમાં તમારો તે નહીં એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તમે મને તે લખ્યું નથી.

“આપના એક કાગળથી” એમ લખ્યો છો પણ મેં કોઈ સંબંધી પ્રથમ કાગળ ૭૦ ભાઈને લખ્યો જ નથી, કેમકે ૭૦ ભાઈ મને કોઈ બાબત સદાયતા આપવાના છે એવું મારા સ્વપ્નમાં પણ નહીં હતું.

વળી તમે લખ્યો છો કે “પુથી બતાવેલી તે મતલબના કાગળો ઉપરથી આપને લખેલું પણ તે કાગળો આપને ત્યાં જડતા નથી તેથી તેની નકલ આ લગત મોકલી છે” એ વાક્ય મને તો ધણું જ ગુંચવણવાળું લાગે છે—જે હું એમ સમજું કે ૭૦ ભાઈના કાગળો ઉપરથી તમે મને લખેલું ને એ તમારા મારાપર આવેલા કાગળો જડતા નથી તેથી તેની એટલે તમારા મને મોકલેલા કાગળની નકલ આ લગત મોકલી છે તો હું અજબ પામું છું કે આ લગત તો ૭૦ ભાઈના તમારા ઉપર આવેલા કાગળોની નકલ તમે મને ખીટી છે તે શું બુદ્ધથી ખીટાઇ છે? શું હું એવું સમજું કે ૭૦ ભાઈએ તમને મોકલેલા તેની નકલ તમે પૂર્વે મોકલી હતી ને તે શું મને ન જડી માટે તે આ લગત મોકલાવી છે?

*...વાના એ નકલો હું પેટલ વહેલીજ જોઉં છું.

* કાગળ ફાટી ગયા છે તેથી લખાણ વંચાવું નથી.

આપણું સદન દાસ્વવિનોદનું બાપુ દત્ત તે છતાં “નહીં તેા
આપના એકે કામળથી તરત એ ઠામ બંનેનું ધણું મુશ્કેલ હતું” એ વાક્ય
અને “ખરેખરી મહેનતે અમારી જ છે” એ દેવાની ખરી લાગણીથી
નીકળેલું વાક્ય છેકાને “મેં આપને રૂબરૂ કલા પ્રમાણે જ છે” એ વાક્ય
લખેલું છે. એ બે વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તમારા મનમાં એવું
આવ્યું છે કે તમે જે શ્રમ લીધો છે તેને માટે મેં તમારો પુરેપુરો ઉપકાર
માની તમારી પુરેપુરી તારીફ કીધી નથી એટલે જ સ લેવાની જે તમારી
આત્મરેતા તેને મેં તમારી ધમ્મણ પ્રમાણેના સંજોગથી જીવી નથી દું
સહીર છઉ-પહવાડેથી તમે લખો છો કે “અમારે તમારી પાસેથી એ
વિશે કંઈ માન કે મનામ લેવું નથી પણ અમે અમારી કુળ અદા
કરી છે.” માટે સનોષ જ છે એ તમારું બાલનું પાછના વાક્યોથી એતા
માત્ર બહારના વિવેકનું છે એમ કેમ ન કહેવાય ?

“આપની સ્મૃતિ કરતાં મારી સ્મૃતિ કેટલી ઉતરતી છે એ વિષે
બ્યાટે લખવાં ચાહતો નથી” એમ તમે લખો છો તે બલે લખો-જે
તકરારને આપણી તકરાર સાથે થોડો જ સંબંધ તે સંકરાર વચમાં આપણી
તમે પોતાની સ્મૃતિને બ્યારે માન આપો એ તમારી વાદરીનિને અને
નર્મદાસકરની સ્મૃતિના કરતા તમારી વિશેષ છે એવી (સહેજ બાનલ
ઉપરથી) બ્યા ત્યા આટલી બધી ચર્ચા કરો એ તમારી સ્વભાવ રીતિને
જસ છે એમ મારે મિત્ર છો માટે કહેવું પડે છે.

મેં તમારા અમનો ઉપકાર હર પ્રસંગે બાપણને લખાણથી વાળ્યો
છ ને એમાં તમને કંઈ ઓછું પડ્યું હોય તેા દરશુબર કરવી ને મારી
સ્મૃતિને માટે તેા હજીએ વહું છુ કે તે બુલતી નથી ને તેમ કરતા મારી
સ્મૃતિ જુરી છે એમ કહેવાથી આપ રાજી થવાને ઈચ્છતા હો તેા પ્રેમ
લાં નેમ નહીં એ બુદ્ધિથી કહું છઉ કે હા મારી જ સ્મૃતિ જુલાડી

લા૦ નર્મદાસકરના પથાથોગ્ય

તા૦ ૬૦-સ્મૃતિની વાત ઉપરથી તમે વહું કેમ લઈ ગયા એના
અદેશામા હનો એવામા બિ ત્રણ મિત્રોના સહારજી કહેવાથી મને જણાયું
કે તમે વહેમી છો ને તેથી તમારા ધુધરાતા મનના કુમાડાએ તમને
આડા ઉડવાનું સુઆડેલું પરસ્પર જે મિત્રોને વિરોધ એવા મિત્રશુભ મારે
ધણું છે ને વળી હું સહુનેા મિત્ર છઉ એવો જે મારો મૈત્રિપ્રકાર તે
તમે સહવાસ વના કયાથી જાણો ! તમારે.....વિષે ખતરો આણવાનો
આધાર શો છે? હું જહુ જ દલગીર છઉ કે તમે પોતે વહેમી ચઈ મને
કાચા ઠાનનો સમજે છો-પણુ કમાઓ છો રાજેશી! રે કેટલો વહેમ કે ઠામ
ઠામ વાત ચરચો ને મને વિનાકારણે હલકો પાડો! તમે તેા એમ પણ

ચલાવશે કે મેં કવિના ઉપર ઉપકાર કર્યા છે તે કવિ મને આમ કરે છે પણ એની હું કંઈ સ્પૃહા રાખતો નથી—માફ અંતઃકરણ શુદ્ધ છે. જેટલો તમારો ઉપકાર મારાપર છે તેટલો છે જ પણ શું તમે એમ ધ્રુવો છો કે મારી ખરી લાગણી બહાર ન કહાડતાં મ...સ્વચ્છંદ વિચારને આધીન જ રહેવું ને તમારા જ સચણીની ડાંડીજ પીટયાં કરવી? જ્યાં સુધી તમે મને મિત્ર ગણો છો 'ને હું તમને ગણું છઉં ત્યાં સુધી હું મારી ખરી વાત (તમને કહવી લાગે તો પણ) જણાવ્યા વિના નહિ રહું—મૈત્રીનીતિ સમજવી ને મૈત્રિવૈધ વિવેકથી નિભાવવું એ દુર્લભ પુરુષાર્થ છે.

નર્મદાશંકર.

રાણપુરવાળા કોઈ મહારાજની કૃપા

સુરત, આમલીરાન તા. ૧૭ અક્ટોબર ૧૮૬૮.

ભાઈ નર્મદાશંકર દયાશંકર—મુ. અમદાવાદ.

તમારો તા. ૧૧ મીનો લખેલો આવ્યો તે વાંચી ધણો પ્રસન્ન થયો છઉં કે જેવો મને મહારાજને મળવાનો મોહ હતો ને છે તેવો તેઓને પણ માટે વિષે છે ને એને માટે હું મહારાજનો મોટો ઉપકાર માનું છઉં.

સને ૧૮૫૯ માં મને મહારાજને મળવાની ઉત્કંઠા હતી ને તે પુરી પાડવાને મેં મુબમ્મથી રાણપુર જવાને ધાર્યું ને જરે કેટલાક જણે મને કહ્યું કે રાણપુર ભાવનગરથી વીશેક કોશ છે તારે હું તરત નિકળ્યો ને ભાવનગર ગયો—પણ ત્યાં જણવામાં આવ્યું કે સુડા રાણપુર તો ૫૦-૬૦ કોશ થાય છે તારે ને હુનાળાની રાતને લીધે ને કેટલાકના કહેવાપરથી કે મહારાજનો પ્રતાપ ઘટી ગયો છે તારે હું પાછો મુબમ્મ ગયો હતો. મેં મહારાજનાં કોઈ દિવસ દર્શન કર્યાં નથી તો પણ મહારાજની પૂર્વ સ્થિતિ વિષે કંઈક માલમ પડેલું તેથી માત્ર દેશહિતને અર્થે ને મારા મનની તે સમયની ધર્મ વિષય સંબંધી ઉમ્મ વૃત્તિને લીધે મારી ઇચ્છા મહારાજને મળી એ વાતની સૂચના કરવાની થઈ હતી.

સને ૧૮૬૪ માં મહારાજ મુબમ્મમાં મને મળવા આવેલા પણ મારાથી મળાયું નહીં—મહારાજની કૃપા મારી ઉપર એકો વાર મળવું યયા વના કેમ થઈ તે તેઓ જ જણે.

તમારા પત્રથી પણ જણાય છે કે મહારાજની મારા ઉપર કૃપા છે ને આશ્ચર્ય જેવું લાગે તેવું છે કે કોઈ દિવસ મળવું ન યયા છતાં મહારાજ મને મળવાને ને હું મહારાજને મળવાને એમ હમે બંને ઇચ્છ્યો, છિયે તારે દુઆમાં કંઈ સાહજિક મૈત્રિ બીજીયુ દરો ખરી.

હવે તમારા પત્નિ ઉત્તરમાં લખવાનું આ કે હાલમાં મારે અહીં કેટલુંક કામ કરી મુંબઈ જવાની એટલી તાકીદ છે કે મારાથી હાલમાં આવી શકાય તેમ નથી. વળી હું કંઈ વેદાન્તમતનો આગ્રહી નથી ને 'વાદ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. મારી ઇચ્છા મહારાજને ખાનગી મળી કલ્પાકેક વાત કરવાની છે ને તે પણ દેશીયોના સદર્ભ બોધ વિષે, જેથી તેઓનું કલ્યાણ થાય ને મહારાજને યશ મળે.

કાંઠિયાવાડ સિવાએ અમદાવાદમાં અથવા ચરોતરના એકાદ ગામમાં જારે મહારાજ એ વધુ માસ મુકામ રાખવાના હોય તારે મને તમારે લખી જણાવવું કે તે સુરતમાં હું મારી અનુકૂળતાએ મહારાજનાં દર્શન કરી જઈ, તમે ઉપર પ્રમાણે મહારાજને વિદિત કરશો.

લી૦ નર્મદાચંકર લાલચંકર.

કરસનદાસ મુળજીને પાવન દરવાની ખટખટ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ, કલ્યાણદાસ મોતીવાળા જેમ

ઠે. બારકોટ જુલેશરની હારમાં ગલીમાં

સુરત-આમલીરાન તા૦ ૧૨ મી મે ૧૮૭૦.

સ્નેહી શ્રીભાઈ હરિવલ્લભદાસ

આ જેમથી કીયો રસ્તો તમને અનુકૂળ આવશે તે જણાવશો.

૧ હંમણ અથવા એકાદ ગામડાંનો કોઈ વૈષ્ણવ મહારાજની ત્યાં પધરામણી કરે એ નિમિત્તે મહારાજ ત્યાં જાય ને તમે પણ આવો. કોઈ પણ બહાના વગર મહારાજથી સુરતની દક્ષિણ તરફ અવાપ નહીં ને ખડું કે તેને એટલી થી અરજ કે તમારી ખુદની તરફથી કોઈ પણ રીતની વિનંતી વિના તે ત્યાં આવે. માટે એ રીતે મિલાપ કરવા ઇચ્છો તો કોઈ વૈષ્ણવને ઉભો કરવો જોઈએ.

ગોર દલપતરામ કહે છે કે તેવો કોઈ વૈષ્ણવ હું હંમણમાં ઉભો કરી ચકીશ. પણ એ કામને સારૂ રૂ. ૨૫૦) સૌ ઉપરની પધરામણીનો, આવવા જવાના ખર્ચ માટે જોજામાં જોજા જોઈએ.

૨ અગર કરસનદાસનું નહીં ને તમારું એકલાનું સુરત આવવું થાય તો મહુ જ સારૂ (કોઈ પણ રીતનો અનાદર થવા નહીં દેવે) ને તમને અનુકૂળ ન જ આવતું હોય તો બાઇ નારણદાસ આવે ને એને અમે મહારાજ સાથે મેળવીએ તો કેમ ? ને એ દરમીયાનમાં અહીંના મુખીયો મહારાજને લખી આવી વિનંતી કરે કે સમાધાન કરો ને જો કરશો તે હમારે કશું છે ને પછી મહારાજ થયેલો આચાર્ય કાએમ રાખી પોતાના સાચીને તથા કીકાભાઈ અથવા હરકોઈ એક વૈષ્ણવને મુંબઈ મોકલે ને

એઓ કરસનદાસ પાસે જે સ્નેહસાજ કરાવવું હોય તે કરાવે ને પછી મહારાજ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વને કહે કે કરસનદાસ પાવન યયા છે.

લલુભાઇનો આંકડો નક્કી ન થયો તેથી તે દલગીર થયા, પણ મેં સ્નેહ તથા જસ વિષે લાંબું બોલી સમજાવ્યા છે તેથી તે પાછા કામ કરવે ઉચ્કેરાયા છે, તેમ લલુભાઇ વિષે સ્નેહ આ પત્રના ઉત્તરમાં જણાવ્યો.

લા૦ નર્મદાશંકર

કેશ અને પોતા વિશે લોકચર્યા સંબંધી

તા૦ ૧૯ માર્ચ ૧૮૬૯

પ્રેમાજ ભાઇ લક્ષ્મીરામ,

તા૦ ૧૮ મીને પોહોચો છે-વૈશાખ માસમાં તમારો આણી તરફ આવવાનો વિચાર છે તેથી હું ધણો ખુશ થયો છઉં કે પ્રત્યક્ષ મળવું યશે-લાંબી વાત ધણી પુરસદ વના પત્રમાં લખાઇ શકતી નથી માટે તમારા સવાલનો જવાબ મળ્યા પછી જ દમ્પશ. જ્યાં સુધી લોક મારા સ્વભાવ ને મારી વૃત્તિથી અજાણ્ય છે ને માત્ર બહારના પ્રસંગો ઉપરથી-(અને તે વળી દેવામેલ દૂધીઓએ પોતાના સ્વાર્થથી) લુદે લુદે રૂપકે દર્શાવ્યા હોય છે તારે મારે વિષે વિચાર બાંધશે તહાં સુધી મારે કંઈ જ બોલવું નહીં એ મને વધારે સાઈં લાગે છે-

‘અંતે છે સતનો જસ, રણે રમ મ્હસ.’

મેં જે તમને કામ સોંપ્યું છે તે પુરસદે જ કરવું-ઉતાવળ નથી. મારા નિબંધમાં જે ખદારવટીયા લખ્યા છે તેની દકીકત પણ જોઈયે. હું થોડુંક જાણું છું-પુરેપુરું જાણુનો નથી-હથિયારોનાં નામ સાથે ચિત્ર મોકલશે તો તે બહુ જ સાઈં યશે.

કાઇ વંદો કાઇ નિંદો. હું માઈં કામ મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ને શુદ્ધ અંતઃકરણથી કર્યો જ જાઉં છું-મને મારી સરસ્વતીની રક્ષા છે ને તેથી હું દુર્જનની યોડી જ દરકાર કરું છઉં.

લા૦ નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

ભૂલતા ભિત્રને સ્મરણ

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૯ મી આગષ્ટ ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રીભાઇ ગોપાળજી,

આપની તરફથી ઘણા દિવસ યયાં પત્ર નથી માટે ચંકા સરખું કંઈ મનમાં આવે છે કે શું છેક જ માઈં વિસ્મરણ થયું હશે ? કામનું શેઠાણુ તો ઘણું જ હશે તથાપિ તમારી સુજનતાએ મારાં હેવામાં તમારે વિષે

જો વિચાર બંધાવ્યો છે તે જો કે જો નાના વર જોવો છે તે જોને વધારો
 વૃક્ષરૂપ જોવાની હું આજ્ઞા રાખું છું. તે તરને તમારી વરદ્ધી ખાતર પાણી
 વગેરેથી માવજતની બેરકારી દીસે તારે તે કેમ, વધે? મદીને મદીને
 પશુ ચાર લીટી જોવામાં આવતી હોય તો વાર તેના વાહુની દેરથી તર
 દિમાધ તો ન જાય !

તમે મને સભિરો છો તે જણાવવાને માટે જ આ પત્રિકા છે.

લી૦ નર્મદાચંદરના આશિષ.

મિત્રને પત્ર

તા૦ ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૯

પરમ સ્નેહી ભાઈ ગોપાળજી,

તમારા તા૦ ૧૬ આગષ્ટના પત્રમાંની સ્નેહવાણીના રસપાનથી હું પરમ
 સંતોષ પામ્યો છઉં. એમાં તો કંઈ જ શક નથી કે બીજા શબ્દાના કરતાં તમને
 વિશેષ કામ છે તે વળા વચ્ચેની રીતે થોડાથી જ બને તેવું, ઊંચી સ્થિતિના
 લોક સાથે ઊંચી સ્થિતિના માણસથી જ મનમાનતો પ્રસંગ રાખી શકાય. હું
 ખુબ પ્રસન્ન છઉં કે જ્યાં તમારે હોવું જોઈએ ત્યાં જ તમે છો. કાર્ત્તિયા-
 વાકમાં ચતા સુધારાને તેજવાળી ગતિમાં મુકવાનો પ્રથમ શ્રમ તમારો જ
 છે એમ હું માનું છઉં. ઈશ્વર શ્રમનો બદલો આપે.

નવલરામને તે દિનશાને આપના લખ્યા પ્રમાણે કૃત્યું છે. ન૦ ગ૦
 અંક ૩ જાની નકલ હાલ મારી પાસે નથી. કૃષ્ણાકૃમારીની (૧૦૦) મોકલી
 છે તે પોહોંચેથી ઉતર લખવો.

લી૦ તમારો નર્મદાચંદર.

ભૂની ગુજરાતી ભાષા વિશે શોધખોળ

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૪ જી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૯.

કૃષ્ણ લક્ષ્મીરામ,

તમારો તા૦ ૨૪ મી આગષ્ટનો તે ભાદરવા વદ ૩ જનો એમ એ
 આવ્યા છે. હું મોટમ આપુ છઉં તેને તમે યોગ્ય નથી એમ તમે લખ્યો
 છો તારે આજથી ઉપર પ્રમાણે નામ બદલું છું-ગ્હીડારો નહીં-પણ હું
 પુષ્ટું, લોક મૈત્રિ મૈત્રિ કરે છે તે શુ હશે વાર? એ વિષે તમે અનુભવમાં
 શુ જોયું છે તે વિચારમાં શું નક્કી કર્યું છે તે અવકાશ મળેથી લખી
 મોકલાય તેવું કરી શકશો? તમારી કલમ લખાણમાં કેવી કૃષ્ણ આસે
 છે તે જોવાને સમ્મતું છું.

હથીયારોની ઉતાવળ નથી—જુની ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા ગ્રન્થ-પાનાનો સંગ્રહ તમારા જીનાગઢમાંથી મળી આવશે? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પછી બસે ને એમ ૧,૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ કેમ બદલાતી ગઈ છે તે વિષે યથાસ્થિત ગ્રંથવું—તેમ નરસહી મહેતાની પેઢેલાં ટાણુ કોણુ કવિયો છે તે સંબંધી પણ ગ્રંથવાનું છે—એ વિષય અવકાશે તમારા મિત્રમંડળમાં ચર્ચાને—મારે ઉતાવળ નથી.

નાગરી ન્યાતના લવાડા થાય છે તે જોઈને દલગીર હઈ. મારે વિષે મારી નાતના ધરડાઓ—જીવાનોનો શો વિચાર છે તે લખશો.

જૈન નિબંધ લખવાનો મને અવકાશ નથી. ઝાંસીની રાણી અને લખનોરના નવાબ વિષે થોડીક પણ હકીકત આપો તો વળી લખવાનો વિચાર કરું—બને તો મોકલજો.

મિત્રતા વિશે કેટલાક વિચારો

તા. ૧૮ અક્ટોબર ૧૮૬૯.

ભાઈ લક્ષ્મીરામ,

આસો સુદ ૨ નો લાંબો ચિત્રો સાથે આવ્યો છે. સ્નેહ મૈત્રિ—પ્રેમ એનું પરિણામ બેના એક થવું એવું છે. એક થવું કઠિણ છે ને એક થઈ તેમ નિત્ય રહેવું એ પણ કઠિણ છે. મૈત્રિ કરવામાં ને નિલાવવામાં બહુ વિમ્ન આવી પડે છે. 'કાંઈને કરી રાખવો અથવા કાંઈના થઈ રહેવું' એ કહેવત જોડી નથી કે જેથી મૈત્રિ નિભે પણ અંતઃકરણનો ઉમળકા રહેવો દુર્લભ છે. જો જો બંનેમાં હોય તો પછી નાના પ્રકારનાં વિધ્નો પોતાની મેળે જ દૂર થઈ જાય છે. સાચો સ્નેહ શીર્ષ વિના અંધાતો નથી ને નિજતો નથી. તેમ સાચા સ્નેહથી શીર્ષ વધે છે ને શીર્ષથી જસ ને પછી સુખ મળે છે એ પણ જોડું નથી; હા તે જસ લૌકિક વિચારમાં કદાપિ તત્કાળે નિદાપ પણ પછવાડેથી વખણાય જ. જારે ગરમ સોદીનાં સ્ત્રીપુરુષોના પ્રેમ જેવો પુરુષમાં સ્નેહ જેવામાં આવશે ત્યારે જ એકથ, ધૈર્ય, જીકિત, સાદસ એ સદ્ગુણો આપણામાં દેશિયોમાં આવશે ત્યારે જ તેઓ ઉત્તમ યશ ને ઉત્તમ સુખના બોક્તા થશે.

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સ્રીસ્વાતંત્ર્ય વિશે વિચારો.

સૌભાગ્યવતી માનખાઈ,

તમારે વિષે હું કેવળ અભણ છઉં જાટલે વિસ્તારથી નહિ પણ
દુંકામાંજ લખું છઉં કે—

જે દાસપત્રું આપણા લોકોએ સ્ત્રીઓને આપ્યું છે. તેમાંથી તેઓને
છોડવવાને દાસમાં વિદ્વાનો વાણીથી ને લખાણથી મેહેન કરે છે, પણ
ન્યાં સુધી પુરુષો પોતાના સંબંધવાળા સ્ત્રીઓને વ્યવહારમાં યોગ્ય છુટ
નહીં આપે અને સ્વ.....સ્ત્રીઓ પોતાની મેજે યોગ્ય છુટ નહીં લે ત્યાંસુધી
આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. એ વિચાર તમારા
પ્રાણપ્રિયનો છે ને જેથી જ તમે છુટવું સુખ મોગવો છો એ જોઈ હું
બહુ સંતોષ પામું છઉં.

તમારા ઘર સંસારી કામકાજમાં અડચણ ન પડે એ ને તમે તમારો
અભ્યાસ જારી રાખી શકો અને વળી તમારું જોઈ બીજી સ્ત્રીઓને ઉત્તેજન
મળે એને માટે મારે કેટલીક સૂચના કરવી છે તે બીજે પ્રસંગે કરીશ.

બાઈશ્રી—હું તમારા પ્રાણપ્રિયની દર્શાવેલી ધમ્મજાથી ખાધો (?) નથી.

લા. નર્મદાસંકરના આશીર્વાદ.

ઉપજ્ઞાનો જવાબ તા. ૨૦ મીનો ૨૧ મીએ આપ્યો છે.

ઉપકાર ચિહ્ન

૩૬૩ સ્વભાવનાં માનખાઈ,

“ ધર્મંયુ સદ્ધયા ” એ શુદ્ધિ તમારી સદૈવ રહેા. હું તમારા પ્રાણનાય
સ્વામીનો પરમ સ્નેહી છઉં ને સંતોષી સ્વભાવનો છઉં એવું તમે લખો છો
એને હું માત્ર ઉપલો વિવેક સમજું છઉં, કારણ કે હજી તમે દંપતિને
મારી સાથે ધણો પ્રસંગ પડ્યો નથી. તોપણ તમે ઉલ્લસતાએ મારે વિષે
સ્નેહપૂર્વક જીતું મત આપ્યું છે એમ દરસાવો છો તેને માટે હું તમારો
ઉભયનો ઉપકાર માનું છઉં.

નર્મદાસંકરના આશીર્વાદ.

લક્ષ્મીની વય

સુરત, આમલીરાન તા. ૨૫ આગસ્ટ ૧૮૭૦

બાઈ હરિદત,

હું સુરતમાં નહિ તેથી તમારો તા. ૭ મીનો મેં પરમ દાહાડે વાંચ્યો
છે—એ કાગળથી મારે તમારી સાથે નવું ઓળખાણ થયું છે. ‘સ્વદેહીયદિતાર્ય
યઃ સ્વશિરોઽપિ ત્યજેદ્દુષઃ । કવિતાકામિનીકાન્તં નર્મદં તે પ્રણામ્યદમ્ ॥’ એ
પ્રસંસાને હું કાઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી જ.

બાળકગ્નના સમયને માટે મારી પાસે શાસ્ત્રવચન નથી. માફ મત લગ્ન ક્યારે ને કેમ થવાં એ વિષે કંઈ જીવુંજ છે. જીવું છે ને હમણાંની જ રીતમાં જો ફેરફાર કરવો તો માફ મત આ છે કે લગ્નકાળ પુત્રીને ૧૩ વર્ષે ને પુત્રને ૧૬ વેહેલાં ન હોવો. પ્રસંગે પ્રસંગે પત્ર લખતા રહેશો.

લા. નર્મદાશંકર

શાસ્ત્રી હરિદત્ત કર્ણાશંકર જીનાગઢ-પંચઠાટડી.

સાહસ સંબંધી પત્ર

મુંબઈ તા. ૨૬ મી નવેમ્બર ૧૮૬૮

સન્મનવર પરમ સંબંધી મણિન્દ્ર શાસ્ત્રી યોગ્ય—

તમારો પત્ર તા. ૨૨ મીને આવ્યો ૧૦ વાગે આવ્યો તે વાંચી વિશેષ સમાચાર જાણ્યા છે. તમારો આવ્યો તેની પ્રથમ મણિભદ્ર ઉપર આવેલો તેથી મેં વર્તમાન જાણ્યા હતા. સાહસના ક્ષણ વિષે હમણાં મારે જોલણુ એ મિથ્યા છે. મારે પોતાને તો આટલી હાનિ થઈ જ ચુકી કે જે યુવાકાનું મને લય હતું તેમાં હું સપડાયો છઉં-હશે. જમનારામથી કોઈ ઉડી ન ગયું એટલું ભાગ્ય! સામાવાળાને ન લેખવર્તા હવે ઉપરાઉપરી જમવા તેડયાં કરે એવો જો કામ ઉઠાવનારાનો આગ્રહ હોય ત્યારે તો સાહસનો પ્રારંભ ઠીક થયો કહેવાય. હું નથી ધારતો કે હવે કોઈ જંબા જ તેડવું હોય ને એ જ વાત આગ્રહ ધરનારાઓના પાછાં પગલાં ભરવાનું ચિન્હ છે. સજળા લાયક છે એટલે મારે કંઈ એ કામમાં હાય ધાલવાની જરૂર નથી.

ઇંદુ પ્રકાશનો અંક ખોળી, મેળવી મોકલી દઈશ.

નર્મદાશંકરના પ્રણામ અંગીકાર કરવા

ભલામણ કરનારો પત્ર

સુરત આમલીરાન તા. ૧૬ માર્ચ ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રીમાઈ શાન્તારામ,

ધણે દિવસે મળવું થતુ હોય અથવા પત્ર લખવાનો વ્યવહાર ન હોય તેવી સ્થિતિમાં મેળાપ વેળા અથવા પત્ર લખતી વેળા થોડોક પલ્લુ સંકોચ રહે છે—એ રીતે હું તમને આજ લખતાં સંકોચાઈ છઈ. વધારે આટલા માટે કે મારે તમારો ઉપકાર લેવાનો છે. તો પશુ પાછું આમ છે કે મારે ને તમારે મૈત્રિનો હક્ક બજાવવો છે ને સંકટમાં આવી પડેલા મિત્રને ઉગારવો છે માટે હું સંકોચને દૂર કરી લખું છઈ કે—

આ પત્રના લાવનારે લાલાભાઈ (જો કે ધર્મ આચાર સંબંધી એઓનું મત આપણા મતને મળતું નથી તો પશુ) પોતાના મુઠા સ્વભાવથી, કુલિન-

પથ્યાથી ને સદૃશ્યથી વળી મારી સાથે પડેલા ધણા વરસના પ્રસંગથી મારા મિત્ર થઈ રહ્યા છે. એઓના ઉપર સરકારે કેટલોક આરોપ મૂક્યો છે. એમાંથી મુક્ત થવાને તેઓ તમારી તરફ આવે છે, એઓને મુંબઈમાં કાંઈ સાથે પ્રસંગ નથી એ માટે મારા તે તમારા છે એમ અંતઃકરણથી માની તમે તમારી પોતાની તરફથી ને તમારા મિત્રોની તરફથી એઓને માટે બનતી તજવીજ જરૂર કરશો.

લા. તમારી આનંદમૂર્તિનો દર્શનાભિલાષી
તર્મદાયકર.

નાણાસીડ દર્શાવનારો પત્ર

સુરત આમલીરાન તા. ૧૨ મી અક્ટોબર ૧૮૬૯

પ્રિય ભાઈ

તારો પત્ર આવ્યો છે. એમ ન જણીશ કે હું ખેદરહીત છઉં. હું પણ દુઃખેશની કાળજીથી વખતે વખતે તાવથી સપકાઉં છઉં. હજી ચોપડી આતાના રૂ. ૨૮૦) કાઢ્યાવાડથી આવ્યા નથી—પ્યૂલર પાસે તાકીદ કરાવ્યા છતાં બિન પશુ રૂ. ૫૦૦ ત્યાંથી મારી બીજી ચોપડીઓના આવનાર છે. એક પાસથી ધર ખરચના સવાસો જોઈએ ને વેચવાની નાની ચોપડીઓ મળે નહીં, તને ભરવાની મોટી કાળજી તેમ અહીંનાને ભરવાની પશુ. વળી અહીંનું કરજ વધારવાની જરૂરિયાત. હવે હું કેમ ન ગભરાઉં ? ઉત્કુંડ ત્યારથી તે સુતા મુધીમાં ઓઝામાં ઓછી ૧૦ વાર દોઢિયાં એમ નિશ્વાસથી બોલાઈ જવાય છે. ખરેખર હું દ્રવ્યને વૃન્ન મણુતો આવ્યો છઉં ને હજીએ મનથી તેમજ ત્રણ છઉં પણ મિત્રના નિશ્વાસ ઉપર સાહસ થયેથી જારે બીડ આવી તારે દ્રવ્ય જરૂરનું લાગે કે. હું દુઃખે સહાય કરનારો તે દાસ સહાયપાત્ર થયો છઉં ને સહાય મળતી નથી—હોય ! રતના ફેરફાર હોય છે તેમ આ દિવસ પણ જશે. કાં કાં મારપો જાઉં છું—આશા રાખ્યો જાઉં છું—પણ થવાનું હશે તે થશે એમ મનમાં નકો સમનું છઉં. સાહસથી યશની દાનિનો બદલો વાળવાને સાહસ જ કરવું જોઈએ, પછી આમ કે તેમ, એ વિચાર પ્રમાણે વર્તવું મેં ધાર્યું છે—નાના ચોપડા તૈયાર કરી છપાવવા. વાલ્ટર રોકેટ પોતાના દહેજદારને કહ્યું હતું કે સહુરી રાખો તેમ મારે કહેવું પડે છે. ભાઈ જેટલા ભરાયા છે તેની ક્યાં આશા હતી ? 'નવાણુ તો ભરવા સો' એમ કરી રહેલી ચોપડીઓ બધાવી મારે હવાસે કરે તો પછી હું ૮-૭-૬-૫-૪ ને નિદાન ત્રણે પણ વેચી તને નાણું ભરૂં—એ ઉપાય કરવો સ્વો પણ બંધાવાનું વારા હાથમાં છે. ડેરકટરે કોઈ છપાઈ રહે મદદ આપવાનો વિચાર કરીશું એમ લખ્યું છે. હું નવેબર

આખરે તારી પાસ આવીશ ને આશા તો રાખું છઉં કે થોડુંક હોતો આવીશ. ભાઈ તું ગભરાઈને તારી પ્રકૃતિમાં બગાડો કરે છે એ સારી વાત તેં નથી. દુખમાં તો પથ્થર જેવી છાતી રાખી વર્તવું, પણ ડાહી સાસરે ન જાય ને ઘેટીને શિખામધ્યે તેવું ચાખે છે! ધૈર્ય તને તન્દુરસ્તી બધે. તારો સાચો નર્મદ.

આભારદર્શક પત્ર (કાશના કામ સંબંધી)

સુરત આમલીરાન
આસો વદ ૧૩-૧૮-૨૫
નવેબર ૨૭-૧૮૬૯

દેસાઈ શ્રી હનુમાલ વિ. સંતોકરામ

મુાં બાવનગર

સ્નેહી શ્રીભાઈ

આપનો તાં ૨૭ અક્ટોબરનો તાં ૨૯ મીએ પોહોચ્યો છે.

આપનો સ્નેહ ને આપથી મળવાનો આશ્રય એ જેથી મારા હૃદયમાં જે આવે ઉઠ્યા છે તે પ્રસંગ ઉપર દરઆવવાની આશા રાખું છઉં તો પણ આ પત્રમાં મારાથી લખ્યા વગર ચાલતું નથી કેહું આપનો ધણો આભારી થયો છઉં. છાપખાના સંબંધી ઉલટથી ચતી ગોઠવણ વિષે જાણી મને કામ કરવાની ઉલટ આવી છે.

ટાણુના દિવસો અને ધણુ કામ હોવાથી મારી તરફથી ચવાની પુસ્તી ગોઠવણમાં થોડીક ઢીલ થશે તોપણ બીજું મુહૂર્ત સાધવાને થોડું એક મેટર મોકલ્યું છે તે પહોંચેથી આનેજરે કંપોઝ કરાવવાનો પ્રારંભ કરવો.

હવે આનેજર સાથે હમારે નિત્ય કામ પડવાતું માટે ચાલવાના કામ સંબંધી અટપટમાં પડી રહી આપે આપનો અમૂલ્ય કાળ તેમાં ન ગાળવો એમ હું ધૈર્યું છઉં ને આપ તેને જ તેમ કરવાની બલામણુ કરી દેશો. છાપખાના કાગળ મોટા ગ્રન્થ ને મોટાના આશ્રયને ઉર્મગ રાખશો જ. જાણુ રહી પ્રુક તપાસવાને માઈ માણુસ પાંચેમ સાતેમ ઉપર આવશે, એજ પિનતી.

આપનો દર્શનાત્મક નર્મદાશંકર.

મિત્રતાની કસોટીનો પત્ર

સુરત-આમલીરાન તાં ૧૬ નવેબર ૧૮૬૯

સ્નેહી ભાઈ મણુપતરામ

તાં ૨૫ મી અક્ટોબરનો પોતો છે.

તમે જાણુતા જ દશી જ તો પણ મારે જણુાવવુ ઘટિત છે કે કાશ બાવનગરમાં છપાશે ને આશ્રય મળશે.

હું ગણદેવી જઈ બાઈ રતીલાલ તથા મીયાને મળ્યો છઉં ને મેં એઓ સાથે સારી વાતો કરી છે. મનોરંજક રત્ન હવે ઉતાવળથી પાણું નજરે પડશે. 'તંગીમાં મદદ કરે તે ખરો દોસ્ત' તો પણ તેવું ધણીવાર દેટબાએક પ્રસંગ પુરઃસર કરવાનું ખુશીથી કે નાખુશીથી—સ્વસત્તાથી કે પરસત્તાથી માંડી વાળવું પડે છે, એ વાક્યમાં માણસ જે દોસ્ત જ છે તો તેને મદદ કરવાનું ખુશીથી અને સ્વસત્તામાં છતાં માંડી વાળવું એમાં તો મૈત્રિને દૂષણ આવે. એ શબ્દોમાં તમે જે કાંઈ એક શબ્દો દોષ તારે તો વળી જુદો વિચાર થાય.

અએ પોતાના સંકટમાં પોતાના ખીજ બધા મિત્રોની સલાહ લીધી પણ એક ધની ન લીધી—એથી જ કંઈક નારાજ મથો, તોપણ તે અના જુડામાં નહીં, ને એમ છતાં ખીજ મિત્રોએ અના કાન લંબેચ્યા કે બન તને આડો આવે છે. ગભરાયલા અએ તે વાત ખરી માની અધમ ભુક્તિથી પણ સ્વાર્થ સાધવાને અને ખાનગીમાં નિર્વા કર્યો ને જાહેરમાં ધિકાર્યો. જ તારે કેવળ નિરપૂહ રહેલો ને વિરિમત ચલેલો કે અ આ શું થયું કરે છે? અએ જે જે કાંઈ તે તે સદુ અએ સાંખ્યું. અ બંધ રહે જ નહી તારે પછી અને ધર્મ હનો કે વા પર ગવલા અને જ્વરસો કાંઈ પણ રીતે નરમ પાડવો ને તેમ તેણે કાંઈ. હજ પણ અને અની દયા છે, પણ ડાળધાણ અ પુરુષમાં જરે વીર્યનીચત્વ, સ્વાર્થાધત્વ, સંગતિ-દુર્જનત્વ દેખાયા ત્યારે અએ એકવાર તેને શાસ્ત્ર બતાવ્યું, પણ બલો છે જ કે જેટલું કહેવું જોઈયે તેટલું પણ તે પ્રસંગની પૂર્વ નીચાનીમાં કહેતે નથી, પણ ક્રુતા બેદરકાર જ રહે છે ને અ શું કુવડતા કર્યો જાય છે તે વિચારવંત જાણે છે ને શું કરશે તે જાણશે—અક્ષોસ. વળી તમારે જાણવું કે અ ને જ પ્રથમથી જ મારા મિત્ર નોતા! માત્ર એક દોષમાં સાથે કામ કરનારા દોષથી લોકમાં તેઓ મિત્ર છે એમ માનતા હશે.

તમે મારા ડાગળો રક્ષણતા નહીં રાખતા હો ને કવચિત જ કાંઈને વંચાવતા હશે એમ હું જાણું છઉં.

શાં નર્મદાચંકર.

ખાનગી ચીકી

તાં ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૮

પરમ રનેલી બાઈ પ્રાણલાલ,

ડાહીગૌરી ના કહે છે ને જે સખળો તે જતાવે છે તેની ઉપર મારે જવું એ મને વાજબી જણાવું નથી.

મારો પોતાનો એ વિષે શું વિચાર છે તે જે તમારી ઇચ્છા હશે તો જણાવીશ.

તમારો નર્મદાચંકર.

પુસ્તકો અને કોશ સંબંધી પત્ર

સુરત-આમલીરાન તાં ૧૭ નવેમ્બર ૧૯૧૬

પરમસ્નેહી ભાઈ ગોપાળજી,

તમારો કાગળ આવેલો તેના ઉત્તરમાં મેં એક લખેલો ને કૃષ્ણા-કુમારીની પ્રતો પણ મોકલેલી પણ એની પૌંચ સંબંધી તમારી તરફથી હજી કંઈ જણાયું નથી. ગયે વર્ષે તમે કાશને માટે શ્રમથી તજવીજ કરી હતી પણ તે સમે ઈશ્વરની ઇચ્છા નહીં હોય. હાલ તમને જણાવવાની મારી ફરજ છે કે ભાવનગરના દેશાઈ જગનલાલે સારો આશ્રય આપવાનું માથે લીધું છે-કોશ ભાવનગર જપાશે. તમારા પત્રનાં દર્શન યયાને ત્રણ માસ યયા હશે માટે વળી અવકાશે લખશો.

તમારો સ્નેહી નર્મદાશંકર.

સામાન્ય કુશળ પત્ર

તાં ૨૬-૧-૭૦

પરમ મિત્ર ભાઈ કેશવરામ,

ધણે દાહાડે તમારું પત્ર આવ્યું તે વાંચી પરમ સંતોષ યયો છે. વચમાં તમે નાંદિદ હતા તે મારા જણ્યામાં આવેલું ખરૂં. હું તમારી તમારા ધરની ખબર વખત ડાસીથી જાણી લેતો.

અહીં હું તથા કુટુંબ સારી પંઠે છેયે ને તમને પ્રસન્ને સંભારીએ છેએ. સુરભાઈ આજકાલ મુંબઈની કાલેજમાં અભ્યાસ કરે છે, મુંબઈ જઈશ, ત્યારે તેને ને જાવાને તમારી સલામ કહીશ.

કાગળ વેહેવાર ઘણો ખરો ચાલુ રહેતો હોય તો તમને આણી પાસના સમાચારથી જાણીતા કરવામાં આવે.

પુસ્તકો નિકળતાં જશે તેમ તેમ મોકલતો જઈશ.

લાં નર્મદાશંકર.

(રા. કેશવરામ ધીરજરામને મેહેરખાન રવાકાંડાના પોલીટીકલ સાહેબ મારફતે ઉદેપુરના રાજાજના દરબારમાં પહોંચે)

પુસ્તક વેચાણ પત્ર

તાં ૩૦-૧-૭૦

રા. શ્રી ગોપાળજી ગુલાબભાઈ,

કયાકાપની ચોપડી મોકલી તે પહોંચી હશે એની સો નકલ ઉપર ખરીદ કરશો તો સવા ત્રણને ભાવે આપીશ. હું આશા રાખું છઉં કે ૨૦૦ નકલ ખરીદ કરશો.

પેલી રકમ જેમ અને તેમ તાકીદે મોકલવાનું સ્મરણ કરાવું છઉં. મુંબઈની હુડી મોકલશે તો ચિતા નથી.

તમારી તરફના ઘણા દિવસ યયા જાણ્યામાં આવ્યા નથી માટે લખશો. છેલ્લી મુલાકાત બહુ સાંભરે છે. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

કવિની શક્તિ સંબંધમાં લોકવિચાર

તાં ૩૦-૧-૭૦

પ્રિય ભાઈ લક્ષ્મીરામ,

તમારો પોપ વદ ૧ નો, પોપ્યો છે, મારી તખીએત આજકાલ સારી છે. નાગરાની ફરજીથી દિલગીર છઉં, મણીચંકરે મારી, ખાનગી ચાલ વિષે પોકાર કયો. મારી કવિના તે કવિતા જ નથી એમ કહ્યું તે મારાં ગદનાં વખાણુ કયાં કે ગુજરાતિ ભાષાને રસદાર બનાવી છે એ મારી, શક્તિ તથા નીતિ વિષે તેઓના અભિપ્રાય તમે મને જણાવ્યા તેને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છઉં. એ પ્રમાણે ખીજ કાબેલમાં ખપના પુસ્તોનો વિચાર મને જણાવશે. એમ તમારી તરફથી પચેક જણના વિચાર જણી લીધા પછી હું મારી તરફથી લખવાનું છે તે લખીશ. વ્યાકરણની પ્રત એકે મંગે નહીં.

લાં નર્મદાચંકરના આશીર્વાદ.

સ્નેહ અને પાવાગઢની મહાકાલીને પ્રાર્થના

તાં ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૦, સવારે સાત વાગતે.

પ્રિય મિત્ર ભાઈ ગણપતરામ,

તમારો તાં ૧૬ મીનો પત્ર પોપ્યો છે, તેમ ભાઈ રણુછોડલાલનો તાં ૧૪ મીનો પણ આવ્યો છે. તમારા બંનેના સ્નેહ ભેદ હું જરા સંકોચાયો છઉં કે મારો તમને દેખડાવવાને પ્રસંગ આવતો નથી. સ્નેહની આતુરતાને ક્રિયો માણસ નથી ઝીલતો? અણુસમણુ અવિવેકે ઝીલે છે ને સમણુ વિવેકથી ઝીલે છે. વિવેકથી ઝીલવામાં તેટલી તેજ નથી દોતી તો પણ એ ઝીલવામાં રસ ધાડો ને રચાથી છે એમ હું સમણું છઉં. અરે હુંકર્મા ઉત્તર લખવો ધારીને બેઠા-દતો તે સાંજા લખાણુનો પાપો નંખાયો! દિલગીર છઉં કે અણુવાનો અવકાશ નથી! ભાઈયો માફ કરજો. અણુ તજવીજ કરતાં છતાં પણ મારાથી પાવાગઢ નિમિત્ત તમારો સમાગમ્ થઈ ચકશે નહીં-અચ્છા પરિપૂર્ણ છે, તમારું સ્નેહાળ ઉત્તેજન છે પણ શેક ઉપાધિ આડો નડે છે-ગુજરાતની પૂર્વ દિશાની અધિભૂતા દેવીનાં સ્થાનકની શોભા જોતાં મને સંવારને ને પછી તરે સહુ તેની પ્રાર્થના કરજો કે મા હવે બહુ થયું રંક દેશીએ સામું જો ને.....ઉરમાં અભિમાન પ્રેરે ને જ્ય અપાવ-ભાઈયો મારી ગેરદાજરીથી દિલગીર ન થતાં આનંદથી રહેજો.

નર્મદાચંકરની સમ

મંડળને યથાયોગ્ય.

કવિએ પુનર્લક્ષ કર્યાં

[નોંધ: ઇ. સ. ૧૮૭૦ (વિ. સં. ૧૯૨૬ ને આશરે) કવિ મુંબઈ છોડી મુરત રહેવા ગયા. ત્યાં તેમને તેમની જીવનગીતો એક નવો જ અનુભવ થયો. વિધવાના ફરી લગ્ન કરાવવાના પોતે પાકા હિમાયતી હતા. જૂના વિચારવાળાઓ કવિને પોતાનો દાખલો બેસાડવા આગ્રહ કરતા, અને કવિએ તેવો પ્રસંગ આવે પીછેહઠ નહિ કરવાનું પણ જણાવેલું. એટલામાં મુરતમાં જાણીતા એક નાગર કુટુંબમાં નર્મદાગવરી નામની જુવાન બાઈ ત્રિધવા થઈ. તે બાઈએ કવિ સાથે પ્રેમ બાંધ્યો અને પોતાને પરણવાનું કહ્યું. કવિના પોતાની ખીજવારનાં પત્ની ડાહીગવરી હેવાત હતાં એટલે એક ઉપર ખીજ સ્ત્રી કરવી કે નહીં કરવી, તેની મોટી વિમાસણ પડી હતી. ડાહીગૌરી શાણી ઠરેલ અને પતિભક્તિ પરાયણા બાઈ હતી. તેમણે કવિને જણાવ્યું કે તમે પુરૂષ છો, માટે મરજીમાં આવે તેમ વર્તવાને મુખ્યત્વાર છો. મારા તરફથી તમારા વિચારો અમલમાં મૂકવા સામે કશો અંતરાય નહિ આવે; પણ કવિનું હૃદય ડંખતું હતું કે ખરા સુધારકની રીત પ્રમાણે એક ઉપર ખીજ સ્ત્રી પરણવી એ વાજબી ગણાય નહીં. તેમ વિધવા વિવાહને ટેકા આપ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તક મળી છે, માટે શું કરવું? એવા વિચારમાં હતા. તેમણે ડાહીગવરીને ભરણપોષણનો અંદોજસ્ત કરી આપી છુટી પાડવાને વિચાર કર્યો અને એ મનસુબો પાર પાડવા માટે તે ડાહીગવરીને જણાવ્યો અને તેની સાથે વાદવિવાદ કર્યો. ડાહીગવરી કવિથી કોઈ પણ સંજોગમાં છુટી પડવાને એકની બે થઈ નહિ, પણ કવિને જેમ ગમશે તેમ વર્તવા તે કમુલ થઈ; દાસીપણું પણ સ્વીકારવા તે તત્પર હતાં. આ વિધવાલક્ષનો ઐતિહાસિક ખનાવ બન્યો તે પહેલાં ડાહીગવરી સાથે શો વાર્તાલાપ થયો છે તે કવિએ નોંધ્યો છે. તે નોંધ અત્રે અમે છાપીએ છીએ.

આ વાતચીતના પ્રસંગ પછી કવિએ નર્મદાગવરીને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો અને તેમનાથી કવિને ત્યાં ભાઈ જયશંકર ઉર્ફે બક્ષાનો ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં જન્મ થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં કવિ નર્મદાશંકર ત્યારે મુરત રહેવા ગયા ત્યારે તેમની નાણાં વિપયક સ્થિતિ ધણી તંગ હતી. તેમાં વિધવા નર્મદાગૌરી સાથે લગ્ન કર્યાંથી ન્યાતખતમાં તેમને વહેવાર ઓછો થયો હતો, પણ કોઈએ મિત્રભાવ ઓછો કર્યો નહોતો. કવિએ ૧૮૭૦ થી તે ૧૮૭૫ સુધીમાં ગુજરાતીભાષાની સાહિત્યસેવા ખૂબ જોરથી ઉપાડી, અને ટેવું કરીને પણ મોટાં મોટાં પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં. માત્ર ગુર્જર મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ છાપવામાં તેને મુરત સોદાગર પ્રેસવાળા તરફથી થોડીક સહાય મળી

હતી, પણ તે તેમનો પરિશ્રમ જોતાં ધણી જ અફસ હતી. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં તેમણે જેટલા અંધો છાપી બહાર પાડ્યા છે તેની યાદી વાંચવાથી કવિના તે સમયના પરિશ્રમનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. વચ્ચે કામ પ્રસંગે તેઓ મુંબઈ આવતા જતા હતા. ૧૮૭૪ માં મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાના વડા ડૉ. બ્રુસર જોડે ઝાળખાણુ ચર્ચેલી અને તેમની લજામણુથી નવું નર્મગદ્ય છાપવા માટે થોડી સહાય મળેલી. નર્મગદ્યમાં છપાવતા જગતના કવિદાસ અંગે કવિએ લગભગ ૨૦૦ અંધો વાંચ્યા હતા. નર્મદાથ મોટા આ સમયમાં જ છાપ્યો હતો. કોશની પ્રસ્તાવના, ઉપોદ્ધાત લખવામાં કવિએ જૂના ધણા કવિઓના દસ્તસિખિત અંધો પણ વાંચ્યા હતા અને તેનો લાભ તેમણે ગુજર સાહિત્યને આપ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ શોધવા માટે તેમણે વરુચ્છીનો પ્રાકૃતપ્રકાશનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ કર્યું, પણ નાણું બીડને લીધે તેઓ છપાવી શક્યા નહોતા. પ્રાકૃત પ્રકાશ હજી દસ્ત-લિખિત દશામાં અમારા “ગુજરાતી પ્રેસ”ના સંમદમાં પડ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચવા સાથે ગુજરાતી “નર્મ” પર્યાય કોશ” પણ તેમણે રચ્યો હતો અને ગુજરાતી દિવાપદોને ધાતુકોશ પણ રચવા માંડ્યો હતો. એમ તેમણે લખેલાં છણું કાગળો ઉપરથી જણાય છે. આ સર્વ સાહિત્ય જો પ્રકટ થઈ શક્યું હોત તો ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે કવિ નર્મદાશંકરે કેવો પરિશ્રમ લીધો હતો તેનો ખ્યાલ આવતો; પણ સહાયતા અને ઉત્તેજનના અભાવે કવિની આ સર્વ યોજનાઓ પડી ભાંગી, અને કવિ નિરાશ થયા હતા. હજી સુધી નર્મદાશંકર કવિએ જે સૂચનાઓ લાવિ પ્રજા માટે કરી રાખી છે તે કોઈએ પાર પાડી નથી.

કવિનો ગૃહસંસાર તો સુખરૂપ ચાલ્યો જતો હતો. બે પત્નીઓ પરણ્યા, એક ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અને બીજી સુધારાને વેગ આપવા માટે, છતાં ઘરમાં કંઈકેકંકાસ નહોતો. નર્મદાગવરીના સંતાન ભાઈ બહાની સંભાળ તો ડાહીગવરી જ રાખતાં.

કવિને સહાય કરવામાં તેના મહેતાજી નરભેરામ પ્રાણુશંકર હતા. કોશની વારેવારે છાપા જોગી શુદ્ધ નકલો નરભેરામ કરતા અને મુદ્ર સુધારવાનું કામ પણ તેઓ કરતા. નરભેરામની આટલી સહાય ન હોતે તો કવિનો કોશ કહી પણ બહાર પડી શકતે નહીં. આ નરભેરામનો થોડો પરિચય વાંચકને શાસ્ત્રી રામરામના લેખમાંથી મળી શકશે.

સંપાદકઃ ન. ઈ. દેશાઈ.]

મુખ્ય છાડતા પહેલાં અને પુનર્લભ કર્યાં પહેલાંની સ્થિતિ.

આજે તા૦ ૯ મી સપ્ટેમ્બર, મદ્રાસ ૧૧-૫.

કહી દીધું ડાહીગવરીને કે તે પોતાની મેળે વિચાર કર્યા કરે. કાલના તારા બોલવાથી જણાયું કે મુખ્યમાં ગોટતું નથી ને ગોઠે તેમ નથી, ને બીજાં પણ કારણ છે તો તારે ત્રણ વાતના વિચાર કરી મૂકવા—

૧ સ્વતંત્ર રહેવું, આપણાં ઘરમાં નહીં. બુદ્ધાં ભાણાંના ઘરમાં કોટડીએ રાખીને મુખ્ય, મુરત કે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં, ને હાલમાં મારી સ્થિતિ સારી થાય ત્યાં સુધી હું મહીને ૫ કે ૭ રૂપીઆ મોકલ્યાં કરીશ, પછી વધારે.

૨ કોઈના આશ્રયમાં જઈ રહેવું ને ૩. ૫ કે ૭ મહીને મોકલ્યાં કરીશ.

૩ મારાં ખુદાં ખમત્રાં ને દુઃખ પામતાં પણ મારી જ સાથે રહેવું.

તા૦ ૧૦ મી

૧૦-હંમેશને માટે પૂછો છે કે મુદતને વારને ?

૧૦-હંમેશને માટે, મુદત નહિ.

૧૦-આટલાં વર્ષ આમ, આટલાં વર્ષ આમ, એવી રીતે મુદતસર હું રહેવાને ઇચ્છું છું.

૧૦-વાર, બોલ તો ખરી.

૧૦-હજી મેં પાકો વિચાર કીધો નથી.

તા૦ ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ભાદરવા સુદ ૧ બુધ

૧૦-ત્યારે કેમ ?

૧૦-એકેક વર્ષની મુદત માગું છું.

૧૦-એમ હું ઇચ્છતો નથી, કેમકે વારેવારે બપવસ્યા કરવી એ ઠીક નહીં ને તારાથી ઠીકને એક પણ સ્થિતિમાં વર્તાય નહીં.

૧૦-એ એક સ્થિતિ અનુકૂળ નહીં આવે ત્યારે બીજી અદલવાની ઇચ્છા થશે ને જે લીધી તે અનુકૂળ આવી, તો બીજીનું યું કામ છે ?

૧૦-ત્યારે પહેલી કંઈ લેવી છે ?

૧૦-ખુદાં ખમવાની.

૧૦-એ તુને ભારે પડશે. હું ઇચ્છું છું કે પ્રથમ બીજી કોઈ લે ને છેલ્લી તે લેજે.

૧૦-બીજી કોઈ લેવાને હાલ મને અનુકૂળતા નથી.

૧૦-વાર, ઘર ઉઘાડી ત્યાં સ્વતંત્ર રહેવાને કહું તો ?

૧૦-મારે ઘર સાથે કંઈ સંબંધ નથી. જ્યાં સગવડ હોય ત્યાં રહેવું.

નન્ત્યારે હવે એવી તગ્નીજ ઠરી આપું કે તારે માટે કોઈ ધર બાડે રાખું ને તું એકલી રહે તો કેમ ?

ડાન્-એક એકલાં તો કેમ રહી શકાય ?

નન્-સારો પાડોસ આપું.

ડાન્-હાલ મેં જે ઉપલી કલમ કપ્પલ કાઢેલી છે, એટલે એ ખીમ સવાલોની જરૂર નથી.

નન્-ઝીક, આવી ઠેકાણે.

ડાન્-ના, આટલા માટે કે એક વાતનો પાકો અનુભવ કરી લઈ પછી તેમાં ના પાલખું ને ખીલું લઈએ તો પશ્ચાતાપનું કારણ ન રહે.

નન્-બહુ સારું.

ડાન્-હું મારા મન સાથે કોઈ રીતનો વેરાગ રાખવા ઇચ્છું, તો તેના ઉપર મારી સત્તા ખરી કે નહીં ?

નન્-વેરાગનો પ્રકાર જણી લીધે કહેવાય, ને ન્યારે ખુંઘાં ખમવાની કપ્પલાત છે તો તારે કોઈ પણ વાતે તારી પોતાની સત્તા રાખવાની ઈચ્છા કરવી એ વળી શું ?

ડાન્-મારાં મન થકી હું કોઈ પણ પ્રકારના નિયમથી રહેવા માગું તો હું નથી ધારતી કે તેમાં તમને અડચણ જેવું હોય.

નન્-તું જે નિયમ પાળવાને ઇચ્છે તે કહી જણાવવાને તુને રમ છે, પણ અમલમાં આણવાને તો મારી પ્રસન્નતા ને આગા હોય તો જ તારાથી તે નિયમ પળાય. તું કહી શકે ખરી કે શ્લાઘાં મત કરું, પણ હું રાજ્ય હોઈ ને આગા આપું તો જ તારે તે મત પાળવું, બાકી નહીં. હજી તારે ખુંઘાં ખમવાનું નાકપ્પલ કરવું હોય તો સુખે તેમ કર. મારી ઈચ્છા તો એવી ખરી કે ખીમ અનુભવ કરીને છેલ્લે ખુંઘાં ખમવાં પર આવવું. હજી વિચાર કર, પહેલી કેઈ સ્થિતિનો ભોગ કરવો તે. ખુંઘાં ખમવાની કે સ્વતંત્ર રહેવાની ? ખીજે વર્ષે સ્વતંત્રતા લેઈ પછી પાછી ખુંઘાં ખમવા પર આવે તે તો હું ન જ અંગીકાર કરું, કેમકે તારે તું અનિનષ્ટા હોય.

ડાન્-સ્વતંત્ર રહીને પણ શું હું તમને દુષણ લગાડવાની છું ? ને દુષણ લાગે તેવું તમે ન જુઓ તો શરી રાખવામાં શો સંશય ?

નન્-એ વાતમાં હવે તો હું ઉદાર નહીં થાઉં. પહેલી કેઈ સ્થિતિ તે કહી દે.

ડાન્-થવાનું હશે તેમ થશે, પણ મેં તો જે પહેલું કપ્પલ કાઢું છે તે જ કપ્પલ છે.

તા ૧૪ મી

૩૦-ધણા વિચાર કાધાથી મારે માટે જોખમ રહે છે. આ તો ઇજને સોપું છું કે તે જેવી સુદ્ધિ સુઝાડે તે ખરી. મેં જાણ્યું છે કે ભાગ્ય જ કઠિન છે, પણ ઇજનું સ્મરણ તેને સરલ કરે છે.

૧૦-તારો ઇજ કાણુ છે.

૩૦-માનીએ તો બધા દેવને ને આપણા બાહ્યાણને તો શિવ ને માતા એ જ તો.

૧૦-નાલિથી કોતું સ્મરણ કરવે પ્રીતિ ઉઠે છે ?

૩૦-સંકટમાં તો માતા ને મહાદેવ. ઘેરની જોઈએ તો મા, પણ મને તો બાપ ઉપર વિશેષ દોડ ખરી.

૧૦-તમે કાઝાં વ્રત કરો છો ?

૩૦-પક્ષ કે પ્રદોષ ને શિવરાત્રિ અને શ્રાવણમાં સોમવાર.

૧૦-તારું નિત્ય કર્મ શું ?

૩૦-શિવ કવચનો પાઠ એક નિઝામ, ને એક સકામ-ભયાદિ ટાળવાને અવશ્યે રક્ષણાર્થે-વર્ષ થયા કરું છું.

૧૦-તે પ્રસંગ કિયો ?

૩૦-મનસી છે; હું કહેવાને લાગું છું. નહીં કહું અને 'મા માતા મધુકૈટભ' એ શ્લોકથી શક્તિને નમન કરું છું નિત્યે; અને એક વાર સરસ્વતીનો પાઠ-બૃહસ્પતિનો કરેલો.

૧૦-આચારાદિક પાળવા વિષે કેમ ? અજગાં સંબંધી કેમ ?

૩૦-ધર્મનો બાધ નથી સમજતી. વૈદકશાસ્ત્ર પ્રમાણે કૃશ થવાને અને વ્યવહારમાં મલિનતા અને પુવડતાને વધે તેનો અટકાવ કરવાને એ પાળવું. દૂર રહેવું, પણ વખતે અડકાય તો તેની ચિંતા પણ ન કરવી.

૧૦-દેવ પૂજન ને શ્રાદ્ધાદિક એમાં કંઈ પુણ્ય કર્મ સમજે છે ?

૩૦-એ વિગતમાં મારો હજી બરોબર નિશ્ચય નથી, માટે કહી શકતી નથી; તો પણ દેવ પૂજન ને શ્રાદ્ધાદિક કરવાથી દોષ છે એમ હું સમજતી નથી.

૧૦-અમારા સંબંધમાં તમારું શું કર્તવ્ય છે તે કહો.

૩૦-તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારે ચાલવું એ મારી ફરજ છે. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું એ મારી ફરજ છે. ફેટલીક રીતની ઘટતી છૂટ આપવી એ તમારી ફરજ છે.

૧૦-મારી ફરજ વિષે તુને મેં પૂછ્યું નહોતું. તે મારે સમજાવવું છે, પણ તમારા હૃદયમાંથી નીકળ્યું છે તો હું પૂછું છું કે, હું મારી ફરજ બૂલું તો તું તારી ફરજ અદા કરવામાં ગાફેલ થાય કે કેમ ?

૬૧૦-કદી તમે તમારી ફરજ બૂઝો તો પણ મારી તો ફરજ છે કે તમારી અનુકૂળતા પ્રમાણે બની શકે તેટલું ચાલવું.

૧૦-બની શકે એટલે શું ?

૬૧૦-મારો ધર્મ તો આ જ કે તમારી આગ્રા પ્રમાણે ચાલવું, પણ વેળાએ પ્રતિવચાત મારી ફરજમાં ભૂલ ચાલ ત્યારે લાચારે ને એને માટે ઢીલગીર ચવાવું.

૧૦-અર્થ, એહ ને ધર્મ એ ત્રણમાં તારી લાગણી કેઈ તરફ વિગેષ ?

૬૧૦-અર્થ તો ગૌણ જ. સ્નેહની નીતિ કે મારો કે ઉગારો, અને ધર્મમાં તો પ્રવડો* કે ન પ્રવડો પણ ધર્મ જ, માટે એ બંને સરખાં છે, તો પણ કેટલીક છૂટ સ્નેહમાં વિશેષ છે.

૧૦-ધર્મ વિનાના સ્નેહમાં છૂટ હોય, પણ સ્નેહનો ધર્મ કે, મારો ઉગારો, એમ સમજી વર્તવું અને પ્રવડે ન પ્રવડે વર્તવું, એ બેમાં છૂટ સંબંધી શું આવ્યું ?

૬૧૦-શુદ્ધ ધર્મમાં આધીનતા છે ને સ્નેહના ધર્મમાં પણ આધીનતા છે એ ખરૂં, પણ સ્નેહ વિષયમાં મનવું કારણ છે ને ધર્મ વિષયમાં બંધન કારણ છે.

૧૦-ધર્મમાં મનને મારવાનું છે. પછી અર્થ, સ્નેહ કે શુદ્ધ ધર્મ વિષયમાં. સ્નેહના મારો ઉગારો એ ધર્મશુદ્ધિનું મૂળ કારણ ઉત્તમ સ્નેહશુદ્ધિ છે, અને પ્રવડો ન પ્રવડો એ ધર્મશુદ્ધિનું મૂળ કારણ કર્તવ્યશુદ્ધિ ઉપર જ પ્રેમશુદ્ધિ એ છે સ્વભાવે સ્નેહશુદ્ધિ ને સ્વભાવે ધર્મશુદ્ધિ એ જુઠીજુઠી, પણ મારો ઉગારો એ ધર્મશુદ્ધિ સ્નેહે યપા પછી, કે પ્રવડે ન પ્રવડે એ ધર્મશુદ્ધિ મૂળ સ્વભાવે કે બીજે કોઈ કારણે યપા પછી જે કાર્યરૂપ ધર્મશુદ્ધિ તેમાં ફેર નથી.

૬૧૦-'આપની હારણ', પુત્ર વસુદેવના, અલ્પિ ગુજને લાજ થોડી' એ નરસીંહ મહેતાએ કહ્યું છે તેમ સ્નેહની નીતિએ કહી શકાય, ધર્મની નીતિએ નહીં.

૧૦-નરસીંહએ સ્નેહભાવે છૂટ લેષ કહ્યું અને એણે એમ ન કહ્યું હોય ને ધર્મભાવે જ કહ્યું હોય કે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર-હું આધીન છું, તો બેમાં ઉત્તમ કીયું ?

૬૧૦-હું તો એમ સમજું છું કે સ્નેહની નીતિમાં સમાનતાનો ભાવ કાંઈક ખરો ને ધર્મમાં તેમ નહીં. ઉત્તમ મધ્યમ તો જેણે જેમ માન્યું તે.

૧૦-નરસીંહની એ કહેવાની શૈલી સ્નેહ શુદ્ધિની છૂટ વાળી, પણ એ શુદ્ધિનો ધર્મ તો આ કે, આપ કે ન આપ, હું તો તારા જ ઉપર બેઠો છું, હાજ જશે તો તારી, મારી નહિ. એને અર્પણશુદ્ધિ તે ધર્મ છે એમાં અને શુદ્ધ ધર્મે અર્પણશુદ્ધિ તેમાં તો કંઈ જ ફેર નથી.

૩૧૦-સ્નેહની નીતિમાં હક પણ હોય.

૧૦-હક પણ હોય તે અધીનતામાં હોય કે આટલું તમારે કરવું જ નોંધએ, એમ પણ હોય, ને કરો વા ન કરો જેમ આપની ઇચ્છા, એમ પણ હોય. ત્રાણું કરવું ને દીનતા દાખવવી એ બેમાં ઉત્તમ શું ?

૩૧૦-સ્નેહ ત્યાં છૂટ છે, એમ હું સમજું છું.

૧૦-પણ ત્યારે સ્નેહ ઉત્તમ કીયો? એક જણ મિત્રની પાસેથી પોતાનું ધાણું ન ચર્પે કે તેના દાપ નોંધ તેને છોડે, એક જણ મિત્રથી દુઃખી થાય પણ તેને ન છોડે, એવા સ્નેહના પ્રસંગમાં ઉત્તમ કીયો ?

૩૧૦-ઉત્તમ જાતિ તો આ કે મનમાં સમજવું પણ છોડવો નહીં એ જ ઉત્તમ.

૧૦-જે પોતાનો અર્થ ન જસવતાં ખીજનું સારું કરે, જે પોતાનો અર્થ રાખી ખીજનું સારું કરે અને પોતાનો જ અર્થ જાળવે એમાં ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ શું ?

૩૧૦-અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ. જો કે વ્યવહાર નીતિ મધ્યમ ને ઉત્તમને માટે છે.

૧૦-એક જણ શુદ્ધ ધર્મભાવે ત્યાગ કરે ને ખીજે પ્રાણે પણ ધર્મ-શુદ્ધિ છે એમ ત્યાગ કરે, તેમાં ઉત્તમ શું ?

૩૧૦-શુદ્ધભાવે તે જ ઉત્તમ છે.

૧૦-અર્થ, સ્નેહ કે ધર્મ એ ત્રણેમાં એક જ સામાન્ય નીતિ આવે છે કે, જે વિશેષ પોતાના ભોગ આપે તે ઉત્તમ, એ તમે માને છે કે નહીં ?

૩૧૦-હા એમ જ.

વિરામ ત્રીજો: સ્મરણો

ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૬ નો અંત મુધીનો સમય

[સંપાદકીય નોંધ:-કવિશ્રી નર્મદાસંહરના જીવનચરિત્ર સંબંધી, તેમના જન્મથી (૧૮૩૩ થી) તે ૧૮૭૦ મુધીની, દર્શીશ્વ સીવસીલાગદ્ તેમના જ હાથની છાપેલી અને લખેલી જેટલી મળી છે, તે અમે છાપી છે. બધા વિવેચકોએ અને સ્વયં શ્રી નવલશામભાઈએ પણ આ જ “મારી દર્શીશ્વ” ઉપર

આધાર રાખીને “કવિ જ્વન” “નર્મ કવિતા”માં અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ઈશ્વારામની માંગણી ઉપરથી લખ્યું છે. પણ કવિ જ્વનના ઉલ્લા ૧૫-૧૬ વર્ષની દહીકત જોઈએ તેવી પ્રમાણમાં મળતી નથી. “મારી દહીકત”માં ૧૮૩૩થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીની વાત છે. ૧૮૬૬ થી તે ૧૮૬૯-૭૦ સુધીની વાત, તેમાં જે કામળો વગેરે અમારા પિતાશ્રી રવ. ઈશ્વારામને મળેલા અને જીવું યતાં અર્થ મલા તેમાંથી તારવીને આ “ઉત્તર ચરિત્ર”માં આપી છે. તે પછી ૧૮૭૦ પછીની દહીકત, કવિના એક આશ્રિત રવ. રામરામ રામશંકર શાસ્ત્રી, જેમણે સુરભી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ વખતે (ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં) જે એક મહત્વપૂર્ણ લેખ વાંચ્યો હતો તેજ અને અમે કામલ કરીએ છીએ, તે ઉપરથી મુક્ત વાંચનારાઓને કેટલીક માહિતી સમજશે. આ નિબંધ જ્યારે સાહિત્યપરિષદમાં વાંચાયો ત્યારે એમાં આર્થસમાજ અને ખીલણો વિશે જે ટીકા કરાઈ છે તે જામે જબરો વાંધો ઉઠાવાયો હતો અને મંજુર થયેલા નિબંધને પરિષદના દર્શાવેલાંથી બાક રાખવામાં આવ્યો હતો. તેજ સમયે બાહ્યરી અંબાલાલભાઈએ લેખક રવ. રામરામ શાસ્ત્રી પાસેથી મજબૂર લેખ મેળવીને “ગુજરાતી” પત્રના ૧૯૧૫ ના વર્ષના જુન-જુલાઈ માસના અંકમાં છાપ્યો હતો. આ અમૂલ્ય લેખ વિરમૂવિ-પટમાંથી સરી ન જાય અને કવિના જ્વન વિશેની કેટલીક દહીકતો જાણ બહાર ન રહે તેટલા માટે પ્રસ્તુત લેખ આ અર્થમાં ફરી છાપ્યો છે, અને તે કવિ જ્વનમાં ખૂટતી સાંકળના અંગૂઠા રૂપે ઉપયુક્ત થશે એવી આશા છે.

ત્યારે એક પ્રશ્ન એ ઉભો રહે છે કે, ઇ. સ. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં કવિશ્રીએ શું શું કહ્યું તેની નોંધ ક્યાં છે? આ નોંધ જ્યાં કોણ આપી શકે તેમ છે? માત્ર તેમના અંજો ઉપરથી તારવીને અમે આ લેખ પછી જણ કરી છે. એ સંબંધમાં કવિશ્રીએ કે જલચૂક યાજ તેા જાણકારોએ અમારાં લક્ષ્ય જિવંતા વિનંતિ છે.

સંપાદક: નરસિંહલાલ ઈશ્વારામ દેશાઈ]

સમયવીર કવિ નર્મદનાં સ્મરણો*

(લેખક: રવ. શ. રામરામ રામશંકર શાસ્ત્રી)

કવિના મુખ્ય નિવાસ અને પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતના સાક્ષર વિવેચક સ્વર્ગસ્થ શ. નવલરામભાઈ લખે છે તેમ / ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના માર્ચ મહિનામાં કવિ નિવાસ કરવાના હેતુથી મુખ્ય ઈ આગ્યા, એમની સાથે એમના સદ્ગત પુત્ર જયશંકરને લઈને નર્મદા- (સુભદ્રા)ગૌરી, તથા એમના વિશ્વાસ મહેતાજી નરભેરામ પ્રાણશંકર હતા. જયશંકરનું લાડનું નામ “બકો” હતું, ને વય આસરે જે વર્ષનું

* સુરત ખાતે મળેલી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચાયેલો નિબંધ.
(તા. ૨૦ મી જુન. ઇ. સ. ૧૯૧૫)

હતું. યોગાજ વખતમાં મુંબઈમાં એમના પુનરાગમનની પ્રસિદ્ધિ થઈ, ને લોકમંડળમાંથી સાદિવ્યકારો, લેખકો, વિદ્વાનો ને વિચારકો વગેરે અમણી પુરો ધીમે ધીમે કવિની આસપાસ જમા થવા માંડ્યા. 'સુરત રાયટ' (ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં) પણ આજ સધિમાં થયેલો હોવાથી સુરતના અગ્રેસર પત્રકારો મંજારામ ઘેતાલાઈ, કીશલાઈ પરશુદાસ, ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ વગેરે પણ મુંબઈમાં આવેલા અને એઓ દિવસનો ઘણો ભાગ કવિ સાથે ગાળતા અને અનેક વિષયક ચર્ચા ચાલતી મુંબઈ નિવાસીઓમાંથી મુખ્ય નિયમિત આવનારાઓમાં રા. રણજીડલાઈ ઉદયરામ, મનસુખરામ સૂર્યગમ, નગીનદાસ તુનસીદાસ, બીમલાઈ કીરપારામ, ગોકળદાસ કદાનદાસ, નાનાલાઈ રસ્તમજી રાણીના વગેરે લોકમાન્ય સંજ્ઞાનો હતા અને તે ઉપરાંત ખીજા, મુબઈની પાંચાગાના ગ્રેજ્યુએટોમાં મુખ્યત્વે રા. ઇચ્છારામ ભગવાનદાસ, મણિલાલ નજુલાઈ, મુકુંદરામ નિલ્યરામ મહેતા, ગણેશ શ્રીધર ખાપડે, ગુલામચંદ દમ્ભણીઆ તથા ડા. યુનીલાલ વગેરે હતા. સવારનું સત્ર તથા મંડળ નાનું, પણ સાંજનું મંડળ વિસ્તીર્ણ અને વિવિધ હોવાથી સમય યતું, તેમજ ચર્ચા પણ ગંભીર ને મહત્વની હોવાથી સત્ર ઘણું લાંબું, એટલે સાંજના લગભગ ચારથી આઠ વાગા સુધીનું યતું 'આપ'સમાજ'માં કવિનાં વ્યાખ્યાનો ક્રમવાર શરૂ થવા એ વખતે આ સમાજનું કોઈ ખાસ મંદિર ન હોતું, પણ કેવાસવારી જગત્તાય શંકરશેઠના ગીરગામ-દાકૃરદ્વારવાળા લગ્ન મકાનની પાછળની એક સ્કુલમાં સમાજ મળતી વૈદિક ને શાસ્ત્રીય વિષયો, નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, ઐદિક, પારલૌકિક ધર્મ, નીતિ, યજ્ઞયાગ, કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયો પર કવિના વ્યાખ્યાનો ત્યાં થવા માડ્યાં આપ'સમાજનો મુખ્ય તત્ર તે સમયે રા. આત્મારામ દળવી જેવા દક્ષ પુરુષના હાથમાં હોવાથી સમાજનું કામ પ્રસાર્ય રીતે ચાલતું લેખક પ્રત્યક્ષ જોયેતું આ તરફ ઇચ્છારામ સૂર્યરામને મુબઈના અગ્રેસર શ્રીમતો તથા વિદ્વાનોએ પોતા-પોતાના શકિત વિષયાનુસાર અનુમોદન તથા સાહાય આપ્યાથી "ગુજરાતી" પત્રનો આ સમયની આસપાસ (ઇ. સ. ૧૮૭૬) જન્મ થયો. મુંબઈની ગુજરાતી તેમજ દક્ષિણી પ્રજાનો આ કાવચ્છેદ બહુ પ્રિયદર્શન ને ઉત્સાહભર્યો દેખાતો ગુજરાતી તથા ખીજા માસિકોમાં, અને છુટા ચોખાનીઆના રૂપમાં કવિએ અનેક વિષયો પર લેખો લખના માડ્યા. સૂર્યમહલુના એક પ્રસંગ ઉપર 'મહલુ'ના વિષય પર એક નાનું સરખું પત્રક છપાવી લોકોમાં છુટે હાથે વહેવારનું હતું.* નર્મદ 'સમયવીર'†

* ધર્મ વિચારમાં ઉદ્ભવેલેખ 'મહલુકાળ' નામથી ળપાયો છે તે આજ લેખ છે.

† The Hero of the Time

છે એમ તો ઘણો વખત પહેલાંથી જ લોકમાન્યતામાં સ્થિત થઈ ચુક્યું હતું, પણ લેખકની બાહિરા દૃષ્ટિમાં પણ તે જ સ્થિતિનું અર્થુ બાદ થવા માંડ્યું.

કવિનું શૃણુતંત્ર

કવિજીવનમાં નવલરામભાઈ લખે છે તેમ કવિએ કાંઈ પણ વખતે, ગમે તેવા સંક્રાંતિમાં પણ, મુંબઈમાં શ. ૫૦ માં પોતાનો માસિક ખર્ચ ચલાવ્યો જ નથી. બારીકમાં બારીક સમયમાં પણ કવિનો ખર્ચ મુંબઈમાં માસિક સો રૂપીઆથી તો ઓછો હતો જ નહીં. આદ તથા પાણી મોપારીનો રાજનો ઓછામાં ઓછો ખર્ચ આઠ આનાનો, અને ધણીવાર એક રૂપીઆ સુધીનો થતો; લેખકનો કવિના સહવાસમાં રહેવાનો સમય પણ આ હતો અને તે સમય દુર્ભાગ્યે કવિના સંક્રાંતિનો હતો. નવલરામભાઈ કાંઈ વાર એક ખે દિવસ મુંબઈ આવતા પણ કવિનો ઘેર તો વાગ્યે જ એકાદ વાર ઉતર્યા હશે; માટે આ વિષે જે વાત નવલરામભાઈ લખે છે એમાં સત્યતાનો ઝાઝો અંશ નથી એમ લેખકને દિલગીરી સાથે કહેવું પડ્યું હતું, ને અહીં પ્રકાશમાં જણાવવું પડે છે.

ધીચોસોફી સાથેનો સંબંધ

આ સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ વિદુષી બાઈ માડામ બ્લાવાત્સકી Madame Blavatsky મુંબઈમાં થીઓસોફીકલ લોજ સ્થાપવાને પધાર્યાં, અને કવિને ત્યાં ત્રણ ચાર શુદ્ધરથો તથા કર્નલ આલ્ફ્રાડ Col. Alcott સાથે મળવા આવ્યા. લેખકનું વય તે વખતે અગિયાર બાર વર્ષનું હતું કવિની સહાનુભૂતિ માગતાં કવિ ત્યાર પછીને રવિવારે ચારેક મિત્રો તથા લેખકને લઈને મહાલક્ષ્મીમાં આ પ્રખ્યાત ચરિતાર્થવાણી ઉત્સાહી બાઈને બંગલે ગયા. ત્યાં ધણી ચર્ચાઓ અંગ્રેજીમાં થઈ, પણ લેખકને તે વખતે એ બાધાનો ગંધ પણ નહીં, તેથી તાત્પર્ય કાંઈ સમજ્યું નહીં. સોસાયટી, લોજ સ્થપાયાં, ને ઉત્તમોત્તમ ચર્ચાનાં બાષણો થીઓસોફી તરફથી પણ શરૂ થયાં. કવિ ત્યાં પણ જતા, ને આનંદ ઉત્સાહબરો લાગ લેતા.

આર્યસમાજ સાથેનો સંબંધ

આ વખતની પૂર્વે કવિને 'આર્યસમાજ' અને તેનાં કાર્યો તથા વૃત્તિઓ તરફ અભાવ ને નિર્વેદ જેવું થયું જ હતું. એ મંડળની ઉપસક્ત બહારની ટાપટીપ, વાતો કરવામાં દાલિલ ચૂરાપણું, જેમ બને તેમ ધર્મ-શાસ્ત્ર તથા સિદ્ધાંતોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાની વૃત્તિ, અશુભ વર્તણૂક

પ્રયાસો વગેરે તરફ કવિનું લક્ષ દોરાઇ ચુક્યું જ હતું.* અને કેટલાક પ્રસંગોએ તે વાત વધારે દ્રઢ કરી, વિદ્વાનોની દયાનંદ સરસ્વતીના મન, વિચારો, સિદ્ધાંતો, વેદાર્થયત્નો વગેરે પરથી શ્રદ્ધા નિર્મૂળ થઇ હતી, અને હવે એમણે તેમાં ધણું ભુલભરેલું વ્યર્થત્વ જોયું. આર્યસમાજનો સંબંધ ઓછો થતાં થતાં છેક તોફાની નાખ્યો તે પ્રસિદ્ધરૂપે દયાનંદીય મતનું ખંડન, 'ગુજરાતી' તથા ખીજા પત્રોદ્વારા લેખો લખીને તેમ જ સોસાયટીના જેવા ધણા પ્રસંગોમાં બાપણો કરી કરવા માંડ્યું.

મૂર્તિપૂજા વિષેના વિચારો.

લેખકની સમક્ષ એક વખત દયાનંદની તાલીમથી પોતાને પરિપક્વ વિચાર સિદ્ધાંતવાળો સમજતા મુંબઈના એક બહીષીતા આર્યસમાજને કવિ સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ બન્યો હતો.† (એ ગૃહસ્થ કવિને ત્યાં રાજ સાંજે એકઠા થતા મંડળમાંના એક હતા.)

સમાજ:—કેમ કવિરાજ, હાલ તો અમારી સમાજની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ખાસ ઉદ્ભવ જ અંગીકાર કર્યો છે ?

કવિ:—ખાસ એવો ઉદ્ભવ તો નહીં, પણ દયાનંદ દુનિયાને સમજાવે કે પછી વગર સમજાવે ઉભે મારો લઇ જાય તે તો મારાથી મુંગે મોઢે જોયા કરાય નહીં જ.

સમાજ:—આ તો વળી નવી વાત ! ગઇ વખત સ્વામીજી મુંબઈ પધાર્યા હતા ત્યારે તો આપ ખાસ સુરતથી મુંબઈ મળવા આવેલા, અને તે પહેલાં તો તમારું સ્વામીનું સખ્ય લોકપ્રસિદ્ધ જ હતું—સુરતમાં સ્વામીજીએ પોતાની પુરી ખુશીથી અને ખાસ ઇચ્છાથી આપને ઘેર જ ઉતરીને બોધવાદો જાહેરમાં ચલાવ્યા હતા, ને આજે વળી આ શું ?

કવિ:—ભાઈ, એ બધી જુની વાતો છે. સુધારાવાળાઓ પોતાની વિચાર કસોટીમાં જે જુની વાત નહીં ઉતરે તેનો ત્યાગ કરવાનો હક્ક રાખે, તો મારો પણ, એવી કોઇ જુની વાતનો, જૂલ જણાયા પછી ત્યાગ કરવાનો

* ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના અરસામાં મહારાજ જડનાયજી સાથે વિધવાના પુનર્વિવાહ સંબંધે વાંઝ ખપ્પર બંધા (પ્રાર્થના) સમાજી સુધારાવાળા દ્વિંમત હારી ગયા. કવિને એકલા બાવા ક્રીસનદાસને સાથે રાખી ત્યાં જઈ પડ્યું. એ ક્રીસનદાસ જુલેથર લતાના મોઠા પંજાળી તાલીમખાજ હતા. મુંબઈમાં તે વખતે જ નહીં, પરંતુ આજ પણ એમની પૂર્ણ ખ્યાલિ છે. કવિની હયાતીમાં જ બાવાએ લક્ષ્મણી બીમારીથી સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું હતું.

† આ સંબંધમાં કવિનો આર્થિક્ષર્ષ નામનો વેપ 'ધર્મવિચાર'માં છપાયો છે, તેના પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૬૬ સુધી વાંચો.

સમાન દક્ષ નથી? હાલ તો તમારા સ્વામીજી મૂર્તિપૂજનની જ પાછળ મંઝા છે, તેમાં જેમ બીજા પ્રાકૃત જનોની તેમ સ્વામીની મોટામાં મોટી ભૂલ હતું હવે સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. એમના વેદભાષ્ય પર મને લેશ માત્ર શ્રદ્ધા નથી. હજી આઠ જન્મે પણ સ્વામીજી જેવા કે મારા જેવા વેદનો અર્થ યથાતથ્યતઃ સમજી શકે એ વાત સંભવિત નથી, તો પછી વેદ પર ભાષ્ય લખવાનું તો સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી હોય?

સમાજઃ—હેં હેં કવિરાજ, શું કહ્યો હો?

કવિઃ—હા, જે હતું કહ્યું હતું તે જ કહ્યું છું, ચાંનિથી સાબળો. સ્વામીએ પ્રથમથી જ વેદને પ્રમાણ ગણી તેને આધારે મૂર્તિપૂજના ખંડન માટે ઝુંડો ઉઠાવ્યો. ત્યાર પછી વેદના પુસ્તકનું પૂજન પોતાને હાથે સુરતમાં મારે ત્યાં મરસ્વતીમંદિરમાં કર્યું! વળી દમણમાં જ તેમણે પ્રસિદ્ધ રૂપે ઝવેરખાગમાં પોતાના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે બોધ્યું કે; બાળકે માળાપની, શિષ્યે ગુરૂની પૂજા અવશ્ય કરવી જોઈએ! સ્વામીએ વગર સમજ્યે “વેદો વ્યાખ્યાત”* કર્યો! વેદનો અર્થ તે વેદ પોતે તો નહીં જને? આ વાત તો હતું, તમે ને બીજા સાધારણ બુદ્ધિના સૌ માણસ સમજે એવી સરલ છે. શ્રુતિ શબ્દ પુસ્તકથી ઉલટી વાત બોધે છે. અર્થ તો માત્ર બુર્જપત્ર કે કાગળ ઉપર શાહી વગેરેથી લખેલી કે છાપેલી વેદની મૂર્તિ, ઉપરાંત બીજું લેશ માત્ર કાંઈ નથી! મૂર્તિપૂજનના ખંડનનો ઝુંડો ઉભો કરી તે માટે સતત ઉદ્યોગ ચાલુ રાખનાર સ્વામીએ પોતાના જ સ્વીકૃત સિદ્ધાંતનો ચિર-ચ્છેદ કર્યો! હવે, માળાપ ગુરૂ વગેરે પૂજ્ય વ્યક્તિઓમાં સાક્ષીરૂપે રહેલો આત્મા સર્વત્ર એક હોઈ પરમાત્મસ્વરૂપ છે એમ સ્વામી પોતે સ્વીકારે છે. વેદમાન્ય છે, તો પછી વ્યક્તિમાત્રમાં સામાન્યતઃ એકરૂપે રહેવું તત્ત્વ આત્મા બાજુએ મૂક્યા પછી શેષ રહ્યો તે પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પંચભૂતાત્મક દેહ-જડ પદાર્થ. હવે જે આત્માની પૂજા ઇષ્ટ હોય—તે રૂપે ઇશ્વરની પૂજા સાધ્ય હોય તો તે તો વ્યક્તિમાત્રમાં સામાન્ય હોવાથી વ્યક્તિમાત્રની પૂજા ઘટે એમ છતાં માતૃપિતા, ગુરૂ, શિષ્ટજન વગેરેમાં જ પૂજ્યબુદ્ધિ પ્રેરવીએ તો તેમના સ્થૂલ પંચભૂતાત્મક જડ દેહની પૂજા યથા, ને તેનું જ નામ મૂર્તિપૂજા. આ વાત સ્વામીજી પણ સ્વીકારે એમાં સંદેહ નથી. આ બધું ઉપલક્ષણ જોતાં સ્વામીજી પણ ઇતર પ્રાકૃતજનો જેવા પ્રવાહપતિત છે, વિશેષ બીજું એમનામાં કાંઈ જ નથી. તમે જાણો છે કે વિશેષ દિવસ પર સ્વામીજીના એક અગ્રેમર મનાતા શિષ્યને ત્યાં ઉત્સવપ્રસંગે સ્વામીની છબીની પૂજા યથા, ને સમાજમાં પણ સ્વામીની છબી પ્રસંગોપાત પૂજાય છે, આ

* Contradiction in terms.

બધો વ્યાધાત સમાજએ ચલાવે એ તેમની શુદ્ધિને તથા માની લીધેલા માનને માનપ્રદ તો નથી જ ને ?

કવિનું આટલું બોલવું પુરું થતાં પહેલા જ પેલા સમાજ ગૃહસ્થના મુખવર્ણ પર ગ્લાનિની છાયા લેખક જેવાને પણ સ્પષ્ટ જણાઈ. કવિ તો હજી કંઈ આગળ બોલવા જતા હતા, ને મુખમુદ્રા બહુ જ શાંત તેજસ્વી જણાતી હતી. એ પ્રસંગની પ્રતિભા પણ બહુ ઉમ્મ બલવાન લાગતી હતી, એટલામા તે ગૃહસ્થ જ બોલ્યા: “કવિરાજ! આજે તો મને નવો જ પ્રકાશ પડે છે. મોટાએને શ્રદ્ધાપૂર્વક માન આપી તેમના મતવિચારનું અનુકરણ કરવું એ મારા જેવાનું આચારસૂત્ર છે, તેમાં આજે આપે નવો જ ક્રમ બતાવ્યો! મારી દષ્ટિ કાંઈક નવું જુએ છે, સમાજનું ને મારું શું થાય છે ને સબધ કેવો રહે છે, એ તો પછી; પણ અત્યારે જ હું વાલકેશ્વર જઈ છું; ને સ્વામીજીને બધું કહીને સમાજના અંગી તરીકે આજથી નિવૃત્ત થાઉં છું, મને રજા છે ?”

કવિ.—“હા, આનંદથી પધારો આ વિષય પર શાસ્ત્રીય ચર્ચા હજી ધણી ઉડી છે, ને તેમાં મારે પણ ધણું કહેવાનું છે. હાલમાં તો દુકામાં આટલું જ કે મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્ય હૃદય સજ્જન રાખનાર સત્ય સ્નેહનો પ્રધાન તત્ત્વ છે, કોઈ પણ કાળમાં કોઈ પણ મનુષ્ય એના વગરનો થાય, તે પહેલા તે હૃદય વગરનો થવો જોઈએ પૃથ્વી પરના માનવ કુળની પ્રગતિ અટકવી જોઈએ દુનિયાની કાંઈ પણ પ્રજા અમુક સ્વરૂપે મૂર્તિપૂજાથી મુક્ત થઈ શકી નથી, છે નહીં, ને થવાની નથી, અને તેમ હોવામા જ મનુષ્યમાત્રનું મનુષ્યત્વને ઇષ્ટાપત્તિ છે જાઓ બાઈ, વળી અવકાશો આનજો”

એ ભાઈ ગયા પછી લેખક દિગ્મૂઠ જેની હાલતમા આ બધું સાલ-ળતો એક ખુણામાં લાં જ બેઠો હતો, તેના લાણી કવિએ જોયું. પાસે જ કવિનો પુત્ર જયશંકર નાની વયનો હોવાથી કાગળની હોડી વગેરે બનાવી રમતો હતો. કાંઈક અજબ તેજસ્વી નેત્રે લેખક તરફ જોઈને કવિએ પૂછ્યું. “કેમ બચ્યા, શું છે? બહાવરો કેમ દેખાય? તું આ બધું સાંભળે છે ને તેમાં સમજે છે? ઓહો, બહેંકો પણ અહીં જ છે? આવો આવો, મારી પાસે દુનિયાનો આજથી વળી કાંઈ નવો જ રંગ દેખાવાનો આરંભ થાય છે નરબેરામ, મારી નોટખુક લાવો તો ?”

કવિની દશિદ્ર હાલત અને નાટક

આ વખતની કવિની આર્થિક સ્થિતિ ધણા સંકોચવાળી હોવી જોઈએ, એમ લેખકને ઘરની આંતર વ્યવસ્થા પરથી વચના પ્રમાણમાં

કાંઈક લાગેતું, અને આજે તે વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે. છતાં બહારની વ્યવસ્થામાં નિરંતરનો ક્રમ ચાલુ જ હતો, ને ખર્ચ કોઈ પણ પ્રકારે ઘટ્યો નહતો. આ સમયે સાક્ષર રાણછોડભાઈએ, 'પારસી નાટક મંડળી'ના તંત્રી તથા ઉપસ્થાપક મીંડા ક્રેબુથરો કાબાજી સાથે કાંઈક પ્રતિકુળતા થવાથી 'ગુજરાતી નાટક મંડળી' નામનું મંડળ મુંબઈની લુદી લુદી શાળાઓના શિક્ષકોનું ઉપજાવ્યું, ને 'લક્ષ્મીતા દુઃખદર્શક' નાટક બજવી બતાવવાની તૈયારી થઈ ગયલી. લોકોએ એ મંડળને ઉત્સાહભર્યો આવકાર ને આશ્રય આપેલો, અને તે માટે મુંબઈની પ્રજા એવાં બીજાં મંડળોને પણ સારો આશ્રય આપે એવું સ્પષ્ટ સંભવિત દેખાયાથી કવિના જે ત્રણ અંગીભૂત રનેડીઓએ સુશિક્ષિત પુરુષોનું એક નવું જ મંડળ ઉભું કરીને પોતાના હાથથી સારાં નાટકો રચી આપવા-આર્થિક ઉપાર્જનનું એક નાનું સરખું દ્વાર ઉઘાડવા બક્ષામણુ કરી. આ વાનતી મીંડા કાબાજીને જાણ્યું છતાં પ્રથમ પોતે જ એક ધાર્મિક-પૈરાણિક નાટક લેવા માંગણી કરી, કવિને આપવાની રક્મ મધ્યસ્થોએ નક્કી કરી, ને 'શ્રી રામજાનકીદર્શન' નાટક* લખાવું, ને રંગભૂમિ પર બજવાવું, (ઇ. સ. ૧૮૭૬) લોકોએ નવો જ રંગ જોયો ને તેને ઉત્સાહથી વધાવી લીધો. આ સાક્રેયથી ઉત્તેજિત થયલા રા. નગીનદાસ કીનારીવાલા અને એક જે બીજાઓએ યજ્ઞને 'આર્થ-નીતિદર્શક' નાટક મંડળી સ્થાપી, ને કવિએ તેમને માટે 'શ્રી દ્રૌપદીદર્શન' લખી આપ્યું. (ઇ. સ. ૧૮૭૮). એક ત્રીજું ઉત્સાહી મંડળ ઉભું થયું. તેમને માટે 'શ્રી બાળકૃષ્ણ વિજય' નાટક રચાવું. (ઇ. સ. ૧૮૮૩) આ બધાં મંડળો-માંનાં નાટકોને માટે અગુરૂપ પાત્રોની યોજના તથા શિક્ષણ વગેરેનું કામ રા. ગણેશ ખાપડે, બી. એ. કરતા. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠીની પેઠે જ ગુજરાતી ભાષા ઉપર એમને સરખા જ પ્રભાવ અને કાણુ હોવાથી કામ બહુ જ અભીષ્ટ રીતે ચાલ્યું. નાટકશાળામાં પ્રેક્ષકો ઉંચા વહુના ખીઓખીય ભરાઈ જતા, ટીક્રોટા મળતી નહીં, ને બીજાં નાટકો પર તથા રંગભૂમિના સાહિત્ય પર પણ તેની અસર યઈ. 'દ્રૌપદી દર્શન'ની સાથે જ પાછળથી 'સાર-શાકુન્તલ'ના પણ પ્રયોગો અર્વાંતરે ચાલુ થયા, (ઇ. સ. ૧૮૮૧) અને તેમાં બીજાં કલ્પિત નાટકો કરતાં લોકોને વધારે રસ પડવા લાગ્યો. 'સાર-શાકુન્તલ'ના પ્રયોગો જોવા અને તેમાં કવિએ કરેલા જે ચાર ફેરફારોને પ્રત્યક્ષ કરવા ડા. ભાંડારકર તથા પ્રસિદ્ધ દક્ષિણી નાટકકાર કીર્તીરકર પણ આવેલા, અને જોઈને ધણા પ્રસન્ન થયલા, એ બધી લેખકની પ્રત્યક્ષ અનેલી દષ્ટીકતો છે.

* આ નાટક ગુજરાતી પ્રેક્ષકોની આસીસમાંથી મળે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧.

નાણું લીડ છતાં પરોપકાર વૃત્તિ

આમ છતાં આવક કરતા દિન પર દિન ખર્ચ ઘણો વધતો ગયો. કવિ સિવાય ધરના ખીજાં બધાં, ઘડીમાં આનંદમાં, તો ઘડીમાં ચિંતા-અસ્ત રહેતા, પણ ધરની આંતર વ્યવસ્થામાં પ્રકૃતિથી જ કવિનું લક્ષ નહીં-કાઈ આંતર કહે નહીં ત્યાં સુધી મધ્યે તંત્ર શી રીતે ચાલે છે તે તે જાણતા જ નહીં-આંતર તેમની નૈસર્ગિક ધૈર્ય પ્રધાન પ્રકૃતિ તો માત્ર તેમનામાં જ હતી. આવા સમયમાં કાઈ કાઠિયાવાડ તરફનો બ્રાહ્મણ ઉમરે આશરે ૬૦ વર્ષનો કવિનું નામ ઠેકાણું પૂછતો એક દિવસ સવારમાં આઠ નવ વાગે આવ્યો. કવિના કાર્ત્ત કાઠિયાનાડના રનેહીએ કવિ ઉપર એક લવામણુ પત્ર લખી આપેલું તે હાથમાં આપીને બેઠો વાચ્યા પછી કવિએ તેની સાથે કાઈ પણ પૂછપૂછ નહીં કરતા નરભેરામને ખોલાવી કહી દીધું કે આમને એકસો રૂપિયા આપો. ધરમાં મીલક છ સાત રૂપિયાની જ હતી, અને દાણાવાળા-દુધવાળા, ઘીવાળા તથા ભાડાવાળા એ બધાનું મળીને કુલ આશરે સાતસો રૂપિયાનું નવું દેવું થયલું તો ઉભું જ હતું, તે માત્ર નરભેરામ જ જાણે નરભેરામે તે બ્રાહ્મણને પોતાની પાસે ખોલાવીને 'એ ત્રણ દિવસ પછી આવજો,' એમ લેખકના દેખતા કહ્યું ને બ્રાહ્મણ તો ગયો. હવે કવિએ ગૃહતંત્રના સંબંધમાં અમુક અમુક મર્યાદાઓ બાંધી હતી, તે એવી કે ભાડાવાળાનો દિસાબ અમુક રકમ થાય ત્યાં સુધી જ ચઢવા દેવો, દાણાવાળાની પણ અમુક મર્યાદા, ને તે પ્રમાણે સર્વેની આ બધી મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન થવાનો સમય આવી ચુક્યો હતો. ધરમાં એ ત્રણ દિવસ રોકાઈ જઈ જોટલા અનાજ ધી વગેરે લાવવાથી, ને પાન મોપારીનો નિલનો ખર્ચ થવાથી એથે દિવસે માત્ર એક પાવલી સીલકમાં સ્ત્રી ગઢીગૌરી વગેરે કુટુંબ બધું સુરત હતું. ધરમાં કવિ, નરભેરામ, લેખક ને તેના પિતા એટલા જ* હતા. નરભેરામ ધરની બધી જ વ્યવસ્થા ઉપરાંત આવે પ્રસંગે રસોઈ પણ કરતા એથે દિવસે ધરમાં અત્રનો દાણો નહીં-માત્ર થોડુંક ઘી, થોડી ખાંડ, અને ચ્હા ઉપરાંત કંઈ જ નહતું લેખકને રકુલમાં જવાનો વખત થયો, એટલે એક રનેહીને ઘેર જમવા મોકલ્યો જે જમીને સાંધી રકુલ જવાનું હતું તેમ ગયો. પાછળથી જણાયું કે અગિયાર વાગ્યા પછી કવિ લખવાનું કામ છોડીને નિલ પ્રમાણે ન્હાવા ઉઠ્યા, ને અંદર જઈને જુએ છે તો રમોઈની શરૂઆત જ નહીં? "કેમ નરભેરામ, આજે ગું છે?" આમ પૂછતા જ ધીર ને નીડર પ્રકૃતિના

* આ લખવાના મુબઈના પ્રવાસમાં કવિએ લખના પિવાને કાઈ નોઠરી ધરવાની ના કહેલી, ને નાટકોને સારે અક્ષરે સુધારીને લખવા તથા ખીલ લેખને પણ વ્યવસ્થિત રૂપમાં લખીને ગોઠવી દેવાનું કામ તેમને સોંપેલું હતું.

તેમજ દિમાવય જેવા ગંભીર સ્વભાવના દેવા છતાં નરભેરામે આપમાં પાણી
બરાપસે ચહેરે કવિને ખરી હકીકત કહી દીધી। તો કવિ બોલ્યા: “ઓહો
તેમાં આમ ગભરાવ છે શું? એ પણ એક રંગ છે, પણ રાણુ કયાં છે
તેણે શું ખાધું?” નરભેરામે કહ્યું: “તેને તો નૌતમને ત્યાં જમવા મોકલ્યો
હતો ત્યાં જમીને સ્કુલ ગયો હતો. અહીંથી દશ વાગ્યાનો ગયો છે.” કવિએ
કહ્યું: ‘ચાલો ઠીક, એ પાવલીમાંથી જે કાંઈ ચાય તે કરો.’ લેખકની કૃપા
નિર્વજ ધમને લખે છે કે એ ચાર આનામાંથી એ આનાના પઠિવા, અને એ
આનાનું બનરમાનું દૂધ લાનીને એ ત્રણ તપસીએ થોડાં ઘી ખાંડ બેળી
દૂધ પઠિવાનું બોજન* કીધું। સાંગે નિયમિત દૂધ દૂધવાળો આપી ગયો,
ને લેખક સ્કુલમાંથી આવ્યો સારે નિત્ય પ્રમાણે પારેક જણનું મંડળ
બરાપનું, ને ચલાના પ્યાવાએ આવ્યા હતા. લેખકે અંદર જઈને ચલા
પીધી, પણ કાંઈક શંકા પડવા લાગેલી.

અણુચિંતવી મદદ

એટલામાં દીવાનખાનામાં ટપાલવાળો કાગળો આપી ગયો હતો,
તેમાંનો એક પત્ર ફોડતાં તેમાંથી રૂપીઆ પાચસો પાચસોની એ નોટ
નીકળી-તેની સાથે એક નાની કાગળની કાપની વીંટાળેલી, જેમાં નહીં
ઓગખામ એવે અક્ષરે, ‘From your best friend and admirer’
આટલું લખ્યું હતું તે best friend પણ એ વખતે ત્યાં હાજર જ
હતા, ને બેઠા બેઠા ચલા પીતા હતા, તે વાત બહુ પાછળથી જણાઈ
સુરત જ કવિએ ત્યાં નરભેરામને બોલાવ્યા, ને લેખક તથા નરભેરામ
રસોડાના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા. અને નોટો કવિએ નરભેરામના
હાથમાં આપતાં કહ્યું કે, ‘આમાંથી પ્રથમ પેલા બ્રાહ્મણના રૂપીઆ સો કાઢી
લઈને પછી ભાડવાળા વગેરેને બોલાવી સૌના સુકની આપો. પચાસ રૂપીઆ
રામશંકરને† સુરત જવાની જરૂર છે માટે આપજો, ને પછી જે રહે તે
તમે રાખો.’ એ જ દિવસે રાતે વાગુ કરવા પહેલાં બ્રાહ્મણને આપવાના સો
રૂપીઆ બાણુએ રાખતાં, ને સૌના હિસાબ સુકની હેલા નરભેરામ પાસે
જાસકે રૂપીઆ ને થોડાક આના રહ્યા। લેખકના પિતાએ ‘હાલ મ્હારે
સુરત-રહિર જવું નથી, માટે રૂપીઆ તમારી પાસે જ રાખો.’ એમ કહીને
પચાસ રૂપીઆ નરભેરામને ખાનગીમાં પાછા આપતાં, એ બંને વચ્ચે

* જુઓ નર્મકવિતામાં ‘કવિલખન’ પૃષ્ઠ ૪૭ મું, તેમાં જણાવેલું બરોસા-
દાર ઠેકાણું તે લેખકે પોતે જ કવિના પુત્ર જયશંકરની સમક્ષ સદ્ગત નવવરામ-
બાઈને આ હકીકત નિવેદન કરી હતી

† લેખકના પિતાને

થયલી વાતચીત ઉપરથી આખા દિવસનું ઇતિવૃત્ત લેખકે જાણ્યું હતું. આ બનાવની છાપથી જે અસર લેખકના તે વખતના પ્રાકૃત હૃદય પર રહી તે આ જન્મે તો નહીં જ, પણ અનેક જન્મોતરે પણ ઝાંપી યાય એમ નથી. અપ્રતિમ ઔદાય, ધીટ ધૈર્ય મનુષ્ય ભાવનાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિને શિખરે પણ સંભવે કે નહીં, એ પ્રશ્ન નિશ્ચર રહે છે. આવી અતિમ સ્થિતિમાં પણ કવિએ કોઈ વાર નિઃશ્વાસ નાખ્યો હોય કે મુખ પર કોઈ પ્રકારની ઝાંઝાને કે ઘોલ બતાવ્યાં હોય, એમ લેખકને સાંભરતું નથી. આમ હોવા છતાં પણ કવિનો માસિક ખર્ચ મુંબઈમાં સો સવા સો રૂપીઆથી ઝોછો થયો જ નથી, એ વાત લેખકના પ્રત્યક્ષ અનુભવની હોવાથી નવલરામલાલના લખવાથી જુદા પડવાની અનિચ્છાએ પણ જરૂર પડે છે.

કવિના મિત્રો

લોકસેવા ને લોકકલ્યાણના સૂત્રને અક્ષરશઃ પાળનાર વીરપુરુષ સ્વર્ગ-વાસી શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી તથા ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમાન નાગર ગૃહસ્થ દેસાઈજી હરિપ્રસાદ સંતોકરામ, એ ઉભયની પ્રીતિ કવિ ઉપર અસાધારણ હતી અને આ Best friend તે એ રસિક ઉદાર મહા પુરુષ દેસાઈજી પોતે જ હતા, એ બહુ પાછળથી જણાયું હતું. લેખકને વળતો વખત 'નર્મ' કવિતાનાં અમુક કાવ્યો ગાઈ બતાવવા એ બંને ગૃહસ્થો બોલાવતા, અને ત્યાં તેમની પાસે બ્યારે બ્યારે લેખકને જવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે 'નર્મ' કવિતાનો અંચ પાસે જ પડેલો જોવામાં આવતો. મુંબઈને આવા જ પુરુષોએ ધન્યતા આપી છે. અર્થવ્યાપારના પ્રવૃત્તિમય જીવનવાળા રાજનગરમાં પણ આવા રસજ, રસિક, સહૃદય અને યુલુચ પુરુષો તે વખતે વસતા હતા. 'નર્મ' કવિતાવાળા શેઠ કરસનદાસનું નામ તો કોઈ કાળે જુલાય એમ નથી જ, પણ તે ઉપરાંત એક મીં વીમાદલાલ* નામના પારસી ગૃહસ્થ કવિના કાવ્યના એવા જ દંડ ભક્ત હતા. આ મીં વીમાદલાલ, મીં નાનાલાલ રાણીના, અને લેખક એ ત્રણ જણને કવિને મોટેથી 'રામાયણ-અદ્ભુત યુદ્ધ' નામનું વીર રસકાવ્ય સંભળવાનો અસ્ખલિત મોહ રહેલો, અને લેખક ઘણીવાર શરમ મૂકી મંડળ ભરાયા પછી વખત જોઈને સૂચના પણ કરતો કે "કવિ, આજે યુદ્ધ વાગશો?" અને તે પ્રમાણે કવિ પ્રસન્ન વદને અનુકૂળતા પ્રમાણે વાચતા, તો બધું મંડળ તરફીન થઈ જતું. પાછળથી આ કાવ્ય 'નર્મ' કવિતાની

* જુઓ 'કવિજીવન' પાનું ૪૬, શ. ૫૦૦) આપનાર એ મીં વીમાદલાલ જ હતા.

ધરુચારામ દેશાધવાળા નવી આગ્રત્તિમાં છપાયું છે. રા. માપડું નેટલા આ કાવ્યથી ખુશ થતા, તેટલા તો કોઈ લાગ્યે જ ખુશ થતા લેખક જોયલા.

કવિનાં નાટકો

“નાટક લખવામાં કવિનું કવિત્વ બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નથી,” આમ ફેટલાંક કારણો આપીને રા. નવલરામ સ્વમતાનુસાર લખે છે. એ મત એમની પોતાની ધૃતતા પ્રમાણે લલે એમણે આંધ્રો દોષ; છતાં પ્રેમાનંદને એ જ વિષયમાં નવલરામભાઈ વખાણે છે, એ જોઈ એમના એ મત માટે લેખકને જૂદી જ કલ્પના થાય છે. પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાતાં નાટકો નવલરામભાઈએ જો વિચારપૂર્વક વાંચી જ્યાં હોત, તો નાટક લખવામાં પ્રેમાનંદની કુશળતાનો ખરો ખ્યાલ આવતે. જે નાટકો આજે વાંચવા કે જોવાથી પ્રેમાનંદને માટે બંધાયેલી માનજુદિ વધવાને બદલે અતિશય ધટી જાય, એવો અનેક વિદ્વાન સાક્ષરોને અનુભવ થયો છે, તે નાટકોને નાટક કહેવાં, અને તેથી વધીને કવિએ લખેલા દ્રોપદીદર્શન સાથે સરખાવવાં, એ સિંહચક્રમાં સમાનતા જોવા જેવું છે, તો પણ નાટક લખવામાં એમનું કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી, એમ ‘વીરમતી’ લખીને નાટક લખવાનો અનુભવ કરનાર સાક્ષર વિવેચક લખે, એ કેવળ સખેદ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારું છે. સારથાકુંતલ, બાલકૃષ્ણવિજય વગેરેના પ્રયોગો નવલરામભાઈ લખે છે કે તેટલા જ નહીં, પણ તે કરતાં અનેકગણા વધારે વાર લેખકે જોયા છે. એમનું કૃષ્ણાકુમારી નાટક આગળના વખતમાં લખાઈને છપાઈ સુક્યું હતું. (ઇ. સ. ૧૮૭૦) મૃચ્છકટિક, રણુકા-વધ એ બેનાં વસ્તુ ગોઠવાયાં હતાં, પણ નાટક લખવાનો આરંભ થયો જ નહતો. નાટકોનું અર્થોપાજ્ઞન પણ એમના જણાવ્યા કરતાં વિશેષ થયલું.

ગોપાલદાસ બાવાની ખંસી

કવિના આવા આર્થિક સંક્રાંચવાળા સમયમાં ‘દુષ્કાળમાં અધિક માસ’ એ લોકવાક્યાનુસાર એક બીજો બનાવ બન્યો. લક્ષ્યમાં નર્મદા કિનારે ખંસીધર ગોપાલદાસ નામના બાવા સાધું રહેતા હતા. એમને તે વખતના લક્ષ્યનિવાસી રસિક શ્રીમતો સારી પેઠે પિછાનતા હતા. કવિના એક મિત્ર નામે શીઠ જમિયતરામ વણીય, ક્ષતિએ બ્રહ્મજીવિય તથા તેમના જ એક મિત્ર દોષનરામ વખતે વખત મુંબઈ કવિને ભાં આવતા, ભારે બાવા ગોપાલદાસના ખંસી બખવવાના અલોકિક નૈપુણ્યની પ્રશંસા કરતા. કવિની પાસે આવા કલાધરો અનેક આવતા. તે પ્રમાણે કવિએ પણ કરેલું કે બાવા કોઈ વખત મુંબઈ જરૂર પધારે એમ વિનવિ કરશો. આજ સંધિ પર

બાવા ગોપાલદાસ મુંબઈ આવ્યા અને વાવકેશ્વરમાં શેઠ જીવરાજ બાલુવાળા દરિયામહેલમાં તેમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી અનેક શેઠી-યાઓએ તેમની મુરલી સાંભળવાના પ્રસંગ લીધા હતા. બાવાજી પોતે બહુ જોવા લાયક મૂર્તિ હતા. શરીરે પાતળા અને જિંઝા ગૌરવર્ણના, વય આશરે સાઠ વરસનું, એક ભગવો રેશમાં જબો છેક ધુંટી સુધી પહોંચે એવો પહેરતા. એક ભગવી રેશમી કારની ધોતીનો કચ્છ મારતા, પણ તે સાથે ધુંટણની જાંચે ધણે સુધી પહોંચે એવાં, ભગવાં પણ રેશમી ગોળ પહેરતા ને તે ઉપર વાનીશના શુઝ ઊંચી જાતનાં પહેરતા. કપાળે શ્રીગોપાલ-ચંદ્રનું ઝંકારવાળું તિલક કેસરનું બનાવતા. સ્વરૂપે ભવ્ય, વેશાલંકાર સફાઈ ને સાદાઈ સાથે શોખીન રૂતિનો, અને સ્વભાવે ધણ જ આનંદી પણ તદ્દન નિરપૃથ-એવા બાવા ગોપાલદાસને જોતાં જ માન તથા પુન-શ્રદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં. સાથે એક ચાંદીની ખોલી એક હાથ લાંબી, ને તેને ઉઘાડતાં તેમાંથી એક અદ્ભુત સૌંદર્યની-અબજુસની બનાવટી-ચાંદીની ચાંપવાળી પોતાને હાથે બનાવેલી એક હાથની લંબાઈની સુંદર મુરલી નિકળતી આ મુરલી તેઓ પોતાની સાથે જ રાખતા, બહુ અધીરાઈથી તેને સંભાળતા અને કોઈ ખરો તેજસ્વી પુરૂષ પણ જોવા માગે, તો પણ આનાકાનીથી ખંચાતા મને તેના હાથમાં આપના એક દિવસ સવારના કવિના મુકામ પર તેઓ અચિંત્યા આવી પહોંચ્યા કવિ બેઠા બેઠા લખતા હતા લેખક તથા કવિનો બાળક પુત્ર જન્મ કરે એક ખુશ્ખામાં રમત કરતા હતા. એવામાં કવિની પામે આવીને તેમણે સાષ્ટાંગપાત કર્યો. કવિ એકાએક ઉભા થઈ બેઠવા, ને પ્રણામ કરીને પાસે બેસાડ્યા. વગર પૂછે જાણ્યું કે આજ બાવા ગોપાલદાસ! બાવાએ મીં જમીયતરામના નામથી પોતાની ઝાળખાણ આપી, અને “દર્શનાર્થ આપા હું” એમ કરીને પામે બેઠા થોડી જ વારમાં બંસી કહાડીને બતાવતા કહેવા લાગ્યા કે, “કવિરાજ! મુંબઈની જે ભાવના દૂર રહ્યાથી મને થઈ હતી, તે પાંચ દિવસ મુંબઈમાં રહેવાથી નષ્ટ થઈ ગઈ અને નિર્વેદ થયો છે. પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે ‘અરે બિચારી મુંબઈ, તારા શ્રીમંતો બાવા અરસિક પશુતુલ્ય છે! હું અહીં શા અટે આવ્યો?’ પણ આપના દર્શનથી આજે કૃતાર્થ થયો, અને મુંબઈની યાત્રા સફળ થઈ માનું છું” કવિના આમદથી વિગેપમા કહ્યું કે “મારા મુકામની પામે એક અહીંના મોટા શ્રીમંત નૃદસ્ય રહે છે, તેમણે ઠાસે મને બહુ આમદથી ખોલાવ્યો હતો. મને તેડવાને માણ્યો આવ્યાં ને હું ગયો તો તેમના જેવા ખીજ તેમના શ્રીમંત મિત્રો દસ બાર હાજર હતા. મુરલી બજાવવા આજા થઈ, મેં બધાં દાર નિયમિત રીતે બંધ કરાવીને મુરલી ચર કરી, બધા ગોવંસની પેઠે તસ્લીન થયા, વિદ્ય મિનિટ આવો

‘અવિચિત્ત આનંદ પ્રવર્ણા પછી રોઠ પોતે કહેવા લાગ્યાઃ ‘બાવાજી બિદામ કે ભૈરવી બગવો!’ આવાં નિષ્કુર વચન નીકળતાંની સાથે જ મારાથી તિરસ્કારના ચાંદો ખોલાઈ ગયા. હું એકદમ ત્યાંથી ઉડીને ચાલ્યો તો મારી પાસે ૨૫૦) અડીસો રૂપીઆની ઢાંચળી ઠાલવીને કહેવા લાગ્યા કે, ‘બાવાજી! ક્ષમા કરો. મારી ચુક થઈ ગઈ, આ અડીસો રૂપીઆ તમારા લો.’ મને તો તેવું ધર-તોવું મોડું, ને તેના રૂપીઆ ઠો આકરા ઝેર જેવા લાગવાથી કંઈ નહીં ખોલતાં, ને કંઈ જ ન લેતાં ઘેર ચાલ્યો આવ્યો, ને પ્રતિજ્ઞા કરી કે મુંબઈના રોડીઆઓને ઘેર દસ દળર રૂપીઆ આપે તો પણ મારી બંધી લઈને જતું નહીં. આ લોકો એવા તો લક્ષ્મીભક્ત મૂર્ખાં છે, કે એમની ગંધ પણ મને અસહ્ય થઈ પડી છે. આપ કાલે મિત્રો તથા બાળકોને લઈ બંગલે પધારો. બંરેલી સાંભળો, ને હું રાતની ગાડીમાં મુંબઈનો સદાને માટે ત્યાગ કરી ચાલ્યો જાઉં!’ લેખક આ બધું સાંભળતો હતો. તેણે બાલિશ ભાવથી કહિના પુત્ર જ્યેષ્ઠકરને ધાનામાના કહ્યું કે, ‘આ બાવો મુરલીમાં આવો કુશળ છે, ને મુરતમાં ઉત્તમ જગમગ ગાવામાં પ્રથમ પંક્તિની છે. બંને વૃદ્ધ છે, તેથી પરસ્પરનાં લમ ચાપ તો જોઈ કેવું સરસ બને?’ જ્યેષ્ઠકર એકદમ મોટેથી હમી પડ્યો, ને કવિ, બાવાજી વગેરે સૌવું ધ્યાન અમારી તરફ દોરાયું, ને બાવાએ પ્રછયું ‘લડકા કયા હસતા હય? બચ્યા, કહે.’ કવિએ પણ કહ્યું કે, ‘કહો બચ્યા, શું હર્યો?’ લેખકે ખરી હકીકત કહી દીધી. જે સાંભળતાં જ બાવાને પિત્તો ઉછળી લાલ નેત્ર થઈ ગયાં. કવિને કહે, ‘કવિરાજ! બાળકો બંને બહુ ઉન્મત્ત છે; ઇન્કા કાલ મત લાવના.’ અમે બંને તો ગુન્હેગાર હોવાથી રોષ પડ્યા. તુરત જ બાવાજીએ ઉડી અમને બંનેને ખોળામાં ખેસાડી બંસી હાથમાં આપી કહ્યું, ‘બચ્યા રોના મત. બડા આદર્શીઓ બાત કરે ઉસમે તમારે ખોલવાના નથી, એટલું યાદ રાખજો; ને કાલે કવિરાજ સાથે મારે મુકામે આવજો. હું તમને ક્ષમા કરું છું.’

આ પ્રમાણે બાવા જોપાલદાસના મનવું પાછું સમાધાન ચયલું જોઈને અમે બંને ધાંત થયા, ને આતુરતાથી આવતી કાલની રાહ જોતા રહ્યા. બીજે દિવસે સવારમાં નહાઈ ધોઈ ચઢાપાણી પીને બધા દરિયામહેલ તરફ ઉપડી ગયા. બાવાજીએ અમારે માટે ફલાદિક તથા ઉત્તમ મીઠાઈ વગેરે તૈયાર રાખ્યાં હતાં તેનો નાસ્તો કરી એક બાળુના ઝોરડામાં બધા ગયા, ત્યાં જઈ બાવાજીએ બતાવેલ સ્થાને સૌ બેઠા. પછી બાવાએ સૌની વચમાં આસન લીધું, અને પોતાની રેશમી કાપડનો સુંદર ખોલીમાંથી ચાંદી સુનાના જડિત કામવાળી બંસી કહોડી, અમને બાળકોને રાંત સ્વસ્થ થઈને સાંભળવા ચેતવણી આપીને કવિરાજ તથા રા. આપડે, લેખકના

પિતા વગેરે વડીલો આગળ બંસી શી રીતે બનાવી, અને તેના સ્વર શી રીતે રચ્યા છે ક્યાંદિ વ્યાખ્યાન ક્યું. તેમાં અમને કાંઈ જાઓ રસ પડ્યો નહીં. પછી ચાર પાંચ પદો, અને બે ત્રણ દયારામભાઈનો રસમય રાગણીવાળી ગરબીઓ બજાવી. જેમાંના અક્ષર પણ અમારા જેવા અનુભવિત આજકાને સમગ્રય; અને અભિનયયુક્ત બજાવવાથી આનંદની સીમા રહી નહીં. પછી બાવાજીએ હુકમ કર્યો કે ઓરડાનાં બધાં દ્વારો તથા બારીઓ બંધ કરી દો. એ બંધ થયા પછી કહેવા લાગ્યા કે, 'હવે ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રજીએ જે મોહિનીમંત્ર બજાવી મજબુવતી તથા ગોપબાલકાને તથા ગોવત્સનાં વૃદ્ધોને મોહિત કર્યાં હતાં તે મંત્રનાદ સાંભળવા તૈયાર થાઓ ને ઉંધ આવવા જેવું લાગે તો ગજરાવું નહીં.' અને પછી એ અલૌકિક સ્વરસાહિત્યની ઉચ્ચ સામગ્રીવાળો નાદ શરૂ થયો, તેની અસર હજી પણ સ્મરણ થતાં તાજ ન હોય એમ લાગે છે. અમે બંને તથા રા. ખાપડે તે દશેક મિનિટમાં મૂછિંત થયા. કવિરાજ ને લેખકના પિતા તથા એક બીજા રનેડી પા કલાક સુધી ટકી રહ્યા હતા, એમ તેમના કહેવાથી અમે પછી જાણ્યું. કવિરાજ પ્રથમ જાગૃત થયા, ને જોયું તે બાવાજી મુરલીને તેની ખોલીમાં ઘાલી હસતે મુખારવિદે અમો સૌ તરફ એક રહ્યા હતા; પણ ઓરડામાં તે મંત્રનાદ તથા તેનો ધ્વનિ સતત ચાલી રહ્યો હતો, જે અમોએ પણ થોડી વારમાં પાછા સાવધ થઈ સાંભળ્યો, અને અમારી મોહનિદ્રા લગભગ સત્તર મિનિટ રહી હતી, એમ કવિએ ઘડિયાલ તપાસીને કહ્યું. આ અદ્ભુત સામર્થ્ય પૂર્વે દીકરું સાંભળેવું નહીં હોવાથી અમો સૌ જ ચકિત થયા હતા, પણ લેખકના મનમાં શ્રીકૃષ્ણ, તેની બંસી, ને તેની અદ્ભુત મોહક શક્તિ એનો ભાવ એવો સુદૃઢ શ્રદ્ધાથી સ્થિર થયો કે આ જમાનાના અનેક વાવાઝોડારૂપ સુધારાવાળાઓના ઉદ્ધત વિચારોના નાસ્તિક પ્રદારોમાં પણ તે ભાવ તેવી જ શ્રદ્ધા તથા આરિતક્રમથી સવિશેષ દૃઢ થતો ગયો, ને જાય છે. સંસારમાં આવા પ્રસંગો કેટલું કાચું કરે છે તેનો વિચાર કરતાં જુદી બહાવરી ને જૂલી પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી એમ સ્પષ્ટ સમગ્રય છે, પણ તેની જ સાથે ખેદ થાય છે કે, આવા પ્રસંગોની આ જમાનામાં કેટલી બધી અને કેટલા બધાને જરૂર છે! પણ વળી કેટલા થોડાને જ તે ભાગ્યવશાત મળે છે.

ફરી ફરી જાણે એ જ બંસીનો મંત્રનાદ સાંભળીએ: કામ વાતે મનને તૃપ્તિ થાય નહીં, પણ કાણુ કહી શકે બાવા ગોપાલદાસને, કે ફરીથી બજાવો ? ધીમે ધીમે નાદનો સ્વર શાંત થઈને છેક અસ્ત થયો, ને અમે બધા જાણે લાંબી મોહનિદ્રામાંથી ઊઠ્યા હોઈએ તેમ શિથિલ મન ને તંદ્રિત શરીરથી તે ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા. કારી, કૃત વગેરે તૈયાર

હતાં, તે ફરીથી બાવાજીના આમદથી લીધાં. કવિએ એક મુંદર રતન-મુદ્રિકા પોતાના હાથમાંથી કાઢીને બાવાજીને બેઠી સ્નેહથી અર્પણુ કરી. કોઈ વખત કવિના અંગ ઉપર આમૂપણુ રહેતું જ નહીં, પણ આ મુદ્રિકા બધી જોઈને તે દિવસે પહેરી લીધી હતી. તે અંમે પણ ત્યારે જ જાણ્યું, ને સૌ વિદાય થઈ સાડાખાર વાગે ઘેર આવ્યા.

કવિના પાનનો શોખ

સૌ મોડા જમ્યા, એટલે બીજું કાંઈ કામ કરવાનું કોઈને રચ્યું નહીં ને બધા કવિની પામે જ પાન શોપારી બાવા બેઠા. લેખકનો એક બાલિ-ચતાભયો નિયમ હતો કે કવિની પામે બેઠીને ત્યારે કોઈ નીરૂંતને વખતે પોતે પાન ખાતો ત્યારે કવિને માટે પણ એક પાન સાથે સાથે જ બનાવતો અને તેમને અનુકૂળ પડે એવા પ્રમાણમાં શોપારી તંબાકુ પણ પોતાને હાથે જ આપતો. આજે આ કુલ્લક નિયમને મોડું પ્રાધાન્ય મળવાનો પ્રમંગ આવવાનો હતો, એમ કોઈએ ધારેલું નહીં. લેખકે તો નિયમ પ્રમાણે એ પાન બનાવ્યાં, ને કવિને પાન ધરતાં તેમણે લેખકના તીર્થરૂપ તરફ જોઈને કહ્યું “રામશંકર ! રાજી તમને કોઈ વાર પાન બનાવી આપે છે કે ? એને પાન બનાવવાની કળા તો અચ્છી આવડે છે ! મારે સાર પાન બનાવવાનો નિયમ તમે શિખર્યો છે ?” લેખકના પિતાએ તો માત્ર સ્મિત જ કર્યું, પણ લેખકે જરા ધીરતાથી કહ્યું: “કવિ ! તમે જાણો છો કે, બાપુ પાન શોપારી ખાતા જ નથી, પણ તમારી સાથે બીડી પીએ છે ખરા. પીવાની બીડી તો વાળતા અને આવડતી નથી, એટલે તમારે સાર ફક્ત પાન બનાવવાનું મેં મારી મેળે જ આદ્યું છે.” આ સાંભળતાં જ કવિ બોલ્યા “જેયું રામશંકર ! આપણે આ છોકરાને બીડી પીવાની વાત જણાવી પણ દીધી ! અચ્ચા ! અમારું જોઈને તું કદાપિ બીડી પીવાની હેતિ કરતો નહીં, જરૂર લાગે તો મોટો થાય ત્યારે તંબાકુ ખાજે. આ બીડી પીવામાંથી જ તારા બાપુ સાથે મારી દોરતી થઈ. તારો જન્મ પણ નહીં થયેલો તેવામાં મારી વીશેક વર્ષની ઉંમરે હું રહિરની સ્તુતિમાં મહેતાજી થઈને આવ્યો હતો. ત્યાં પ્રથમ આ તારા મામા નરબેરામ સાથે મારે જોળખાણુ થઈ, એમના ગામ દહારમાં એક જગદંબાલકત ભક્ત-કવિ મહાપુરુષ નશુલાલ* નામના સાડોદરા નાગર રહેવા હતા. તેમની

* નરિયાલ તરફના રહીય હતા, ને એમણે કાવ્ય ‘નસુલાલી’ નામથી ‘ગુજરાતી પ્રેસ’માં છપાવું છે. મારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર સાદર મલિલાલ નસુલાલ, એકવાર મારી સાથે એમના રહેવાણું ગામ, પર વગેરે જેવા દહારમે જવા રોકેર આવ્યા હતા, ને ત્યાંથી અમે બંને ત્યાં જ દિવસ જઈ એમની બાબતમાં ફરહીક તપાસ કરી હતી. જુઓ ‘કવિજીવન’ પાનું ૨૦ મું.

સાથે ઝોળખાણ કરાવવા, મારી ખાસ ધરજાથી, મને જાએક માસમા ટકારમે લઇ ગયા હતા અમે ટકારમે ગયા તો તારા બાપુ દીદેણુથી નસુનાલભાઈને મળવાને એ ચાર દિવસથી ત્યા આવેલા જ હતા અમે બધા સાથે ચારેક દિવસ રહ્યા તે વખતે તારા આ બાપુની બીડી વાળવાની સદાકદાર નાણુકાઈ, ઉચ્ચો સ્વામિષ્ઠ તબાકુ, પાતરા પણુ કાતરીને સરખા કરી રાખી મૂકવાની ચોકસાઈ, આ બધુ જોઈ, મને એની પાસે બીડી વળાનીને પીવાનુ મન થયુ નરભેરામ, નભુનાવ, તારા બાપુ બધાને જ બીડી પીતા જોઈ હુ પણ બીડી પીતા શીખ્યો કેમ, રામશ કર ! ખરી વાત કે ? પછી ત્યાં જ નરભેરામ તથા તારા બાપુ વચ્ચેનો નિટક સબધ ને મૈત્રિની વાત જાણી, તે ત્યારથી જ વિશેષ પિઠાન થઈ આ અમારી મૈત્રિની શરૂઆત રામશ કર ! તમારા કરતા પાન ખવડાવવાની પદ્ધતિ પસંદ કરીને રાણુએ જરા ઉચ્ચી રીતની મૈત્રિની શરૂઆત કરી છે તે જોયુ કે ? વળી એને આજે જુઓ એમા પણ તમારા કરતા એક પદની રાણુ ઉચ્ચો છે તમે રામના પ્રેમી બકત હોનાથી ઉભો ટીનો ક્યો છે, એણે સાદુ આડુ ત્રિપુ, ક્યુ છે. રાણુ ! કહે વાર તને આમ ઠીનુ કરવાને કોણે જોઈ કાઠો ? લેખકે જવાબ આપ્યો “મને રામ, કૃષ્ણ શિવ વગેરે દેવાની ઝોળખાણ સુબધ આત્યા પડી આ ધરમા યઈ, પડી મે “કયાકાપ વાંચ્યો, અહીંની ત્રિવિધ ચર્યાઓથી, અને જે જે સારા સારા પુસ્તકો આપણા ધરમાંથી હાથમા આવે તે વાચવાથી મને મહાદેવ બહુ ગમવા લાગ્યા વળી એક દિવસ તમે જ આપડેને કહેતા હતા તે મે સાંભળેનુ કે “આર્થ પ્રગ્નો ઉદ્ધાર અને સમસ્ત દૈવી ભાવનામાં મનુષ્યવૃત્તિના સકલ્પોને ઉચ્ચ આશય પર ક્રમે ક્રમે દોરનાર તો એક મહાદેવ-સદાશિવ જ છે” પછી શ કરાચાર્યનુ ચરિત તથા તેના દિગ્વિજયની ચર્યાઓ યઈ, એ બધા ઉપરથી મને શિવ ઉપર જ રચિ થઈ, ને તેથી હુ કોઈના પણ જોઈ વગર આમ ઠીનુ કરનો ચયો છુ, એમા ચોગ્યાચોગ્યતાને સકલ્પ જ નથી, માત્ર એવી પસંદગી અજાણતા થઈ છે”

આ સાંભળીને કવિ જોના “હોકરા ! સમત્યા ગણ્યા વગર પણ હુ બહુ બેદલરેલી વાત આજે જોને છે આર્થનેકાની બુ દેવબક્તિ તરફ અગાન લેકા વાર વાર કટાક્ષ કરે છે, પણ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની જૂદી જૂદી શક્તિઓને વિવિધ દેવભાવે કલ્પીને તથા માની મનાવીને પૂર્વેના આર્થોએ પોતાના ગાનભગરની નિમીમતા દર્શાવી છે મનુષ્ય જાતિના દરેક વૃદ્ધમાં લિન લિન વ્યક્તિ પણ લિન લિન પ્રકૃતિની હોય છે, ને તે વ્યક્તિ પોતાની હૃદયગત વૃત્તિને અનુકૂળ ગમતી-અધભેસતી પ્રકૃતિવાળી કાઈ દૈવી શક્તિ-પ્રભુતા-દેવને પોતાનો હૃદય ગણીને માને તો તેને તે એમ

પુરઃસર સચોટ વળગી રહે, ને તેના જ દ્વારા પ્રવૃત્તો પ્રેમીલક્ષ્મણ સન્માર્ગી સદાચારી થાય. આવા ગૂઢ બંધારણમાં કેવું ને કેટલું મહત્વ છે તે બીજા પક્ષાએ સમજતા નથી, પણ કાંઈક દિવસ તે છું પણ સમજાય. રામચંદ્ર ! તમારા કહેવાથી નમુલાલે જ્ઞે મને પોતાની સ્નેહમૂર્છામય ગરબીઓ ગ્રહ સંભળાવી નહોત અને રહિરમાં બાટ કવિ માનસિંગજી સાથે મારે પ્રસંગ પડ્યો ન હોત તો 'કવિ' થવાનો મારો કોડ કદાપિ સકળ થાત નહીં ! રે, તેનો જન્મ જ થાત નહીં. માનસિંગે બીજા રાધું, ને રહિરની નોકરી છોડ્યા પછી સુરતમાં જહુરામે તેને બનવું જળસિંચન કયું, તો હું પણ મારા બાળકોડને કાંઈક લાડ લડાવી શક્યો."

કવિના સહવાસની અસર

૪. સ. ૧૮૭૨ માં લેખકે પંડિત શ્રીગદ્લાલની 'વિદ્યાલક્ષ્મી' સંસ્કૃત પાઠશાળામાં વ્યાકરણ કાવ્ય વગેરે શીખવા જવાનો કવિની આજ્ઞાથી આરંભ કર્યો. પ્રથમ કવિની છાયાનો સંસ્કાર, પછી આર્થસમાજ, ધિયોમોશીકલ સોસાયટી વગેરે મંડળોના સંસ્કાર, અને પંડિત ગદ્લાલજી જેવાના સંસર્ગનો સંસ્કાર, એવા લિન લિન રંગાનુરંગી વિવિધ સંસ્કારો પંદર વર્ષની વયના બાલકના વિકાસ પામતા મનહૃદય પર પડવા લાગ્યા, અને એ બધા પ્રસંગોમાં જે કાંઈ ન સમજાય કે, ચંકાસ્થાનો ઉદ્ભવે, તેમાં કવિનું જ સમાધાન શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લેવું એવી પ્રતીતિ થયલી, જેથી વારંવાર કવિ પાસે બેસી પ્રત્નોત્તર કરવાના પ્રસંગો આવતા. આ સમયમાં જ કવિએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બાપાંતરનો આરંભ કરેલો, તથા બીજી તરફ ગદ્લાલજીએ ગીતા પર વ્યાખ્યાનો માધવબાગમાં શરૂ કરેલાં. એક વાર યોગક્ષેમની વાત બરાબર નહીં સમજતાં લેખકે કવિ પાસે તે વાત મૂકી ને કવિએ તુરત જ કહ્યું કે: 'અપ્રાપ્તપ્રાપણ્યેભઃ ક્ષેમઃ પ્રાપ્તસ્ય રક્ષણુમ્' આમ વ્યાખ્યારોપણુ કરી વિસ્તારથી એ ગીતા પ્રકરણ સમગ્રવ્યું હતું. આર્થસમાજ તથા બીજાં મંડળોમાં કવિએ આપેલાં અનેક વ્યાખ્યાનોમાં ઊંડતી ચંકાના સમાધાનના પ્રત્નોત્તર થયલાં, તે પ્રકરણુ ધર્મજિજ્ઞાસાને નામે 'ધર્મવિચાર'માં પ્રકટ થયું છે. અહીંયા આ લેખક ધૃષ્ટતાલયો અવિનય અને સૌતું ખાસ લક્ષ દોરવાતું સાહસ કરે છે કે હાલના જમાનામાં ઉછરતાં દરેક વ્યર્થયુવકને માટે 'ધર્મવિચાર' શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચીને મનન કરવા જેવો એક જ ગુજરાતી ગ્રંથ છે. જેમાંથી તેમને ધણું ધણું શીખવાતું તથા પોતાના જીવનપ્રવાહને શ્રેયસમાર્ગે વાળવાને અનેક સાધનભૂત સિદ્ધ વસ્તુઓ મળી શકે એમ છે. પાશ્ચાત્ય તંત્રની અનેક મોહક પ્રવૃત્તિઓ બ્યારે વિમાર્ગે દોરાવા લાગી છે, વ્યક્તિની ને સમૂહની અધઃ પ્રવૃત્તિઓ,

આ પદ્ધતિઓ અને સામગ્રીઓથી નગરોમાં અને ગામોમાં પોતાની સાથે સાથે કળખળે યતી જાય છે, ને ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, ત્યારે 'ધર્મ વિચાર' ગ્રંથનું વાંચન મનન આત્મરક્ષણને માટે એક ઢાલ જેવું સહાયક સંરક્ષક શસ્ત્ર છે, એ વાત ગમે તેટલો ભાર ઢળે કહેવાય તોયે તે ઓછું છે.

નોકરી માટે ગોઠવણ

કવિની આર્થિક સ્થિતિ આજ સમયમાં અહુ ગંભીર ને ભયંકર પરિણામ પર આવેલી જોઈને અથવા જાણીને સન ૧૮૮૨ ના આરંભમાં એમના અંતર્ય મિત્રો ગોકળદાસ કહાનદાસ, ભીમભાઈ કારપારામ તથા ભાઈશંકર નાનાભાઈએ એમને માટે સ્વર્ગવાસી દાનવીર શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મખાતાને બચરિયત કરવાને કવિની નિમણૂંક કરવાને શેઠ દક્ષીદાસ ખીમજી જેણે પુસ્તકસિંહને દ્વચના કરી; અને જાણ્યા પ્રમાણે આ પ્રવૃત્તિ છેવટ સુધી કવિની જાણ બહાર જ રાખી. અહું નક્કી થઈને કવિ ઉપર પત્ર આવ્યો કે, તમને ધર્મખાતાના સેક્રેટરી નીચ્યા છે, ત્યારે જ કવિએ જાણ્યું. તે વખતે ત્યાં ગજેશ ખાપડે, ભીમભાઈ તથા ગોકળદાસ કવિની પાસે જ બેઠા હોય એવી આગળથી ગોઠવણ રાખી હતી. પત્ર આવ્યો, ને કવિએ તે ફાડ્યો, વાંચતાં વાંચતાં આંખો આંસુથી ભાની થઈ. જેઓ બધા જાણુતા હતા તેઓ તો કવિના મન પર શી અસર થાય છે તે જોઈ જ રહ્યા હતા. એટલામાં કવિએ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર તે પત્ર ભીમભાઈ ઉપર નાંખ્યો.

કવિની દિલગીરી

કાણે શું બોલ્યું તે ધણીનાર સુધી કાઢને સુઝ્યું નહીં; આખર દિમાલયના ગંભીર પ્રદેશના કાંઈ વિવરમાંથી ધીરો સિંહરવ નિકળતો હોય તેવો ઉડા નિઃશ્વાસ નાંખી કવિ બોલ્યા: "ભીમભાઈ! એટલે સુધી વાત આવી ગઈ! કવિરાજ શબ્દને કંલક લાગ્યું. હું નહોતો કહેતો કે, તમે બધા કવિ જેવું સાહું સરલ નામ મૂકીને કવિરાજ કહેવાનો શા માટે આગ્રહ ધરો છો? જુઓ આજે હું કવિદાસ થયો છું, ને તમે બધા તે જાણુતા જ હશે. તમારા જ સૌના પ્રયાસનું આ ફળ છે એમ મારો અંતરત્મા સાક્ષી પુરે છે, પણ તમે જે જાણુતા હશે તે હવે દુનિયા જાણશે. સૌની એમ દહ ઇચ્છા છે તો તથાસ્તુ. મારા અંતરનું મથન એકરો હું જ જાણું છું! 'અરે, અંત લગી રાખજે તું લાજ રે, ગભરાઈ છું હું ટેકમાં હરિ!' એ હૃદયરૂદન પણ અરણ્યરૂદન નીવડ્યું! 'કાઠી સદાપ્રતની આ મારી રે, ભુખ્યા ભક્તિનાં! તું રાખજે ભરી!' એ

ગાનારને જ સદાવતનું અન્ન ખાવાનો સમય ! પરમાત્મા ! ખરે તારી ગતિ અચળ ને અચિંત્ય જ છે ! વારૂ બાઈઓ ! કાલકીડાની એ પણ બલિદારી છે. ૨૪ વર્ષ લગી તંત્ર ખેંચી રાખેલી લગામ આજે હું હાથમાંથી મૂકી દઉં છું. તમે સૌ જે વાતે પ્રસન્ન, તેમાં જ મારી પણ અનુકૂળતા ! પણ હવે આ મારા દુઃખી જીવનનો અંત પણ પાસે છે એમ નક્કી માનજો. મારું હૃદય આ આધાત ઝાઝો વખત સદન કરે એમ નથી !” આટલું સાંભળતાં સાંભળતાં લેખકથી મોટેથી રડી પડાયું, અને બોલ્યા સૌની આંખમાંથી પણ પાણીના એક ઉભરાવા માંડ્યા. મોટેથી ડાહીગૌરી દોડી આવ્યાં, તે લેખકને મહિ લઈ ગયાં ને પૂછવા લાગ્યાં, “બાઈ રાણુ ! શા માટે આમ રૂએ છે ? તને શું થાય છે ?” નરબેરામે આવીને ગદગદિત કંઠસ્વરે બધી વાત સમજાવી તો એ સિંદનારી જંજોડાઈને ગળના કરી બોલી: “તમે બધા આ શું કરવા બેઠા છો ? મારા ધરની દીનતા કોણે જાણી ને કોણે માની લીધી ? મારો રાજા કોઈનો દાસ છે નહીં, ને યશો પણ નહીં ! ને જો કદાપિ કાળયજ્ઞ એમ જ કરી મર્યું તો તે દામ્ન્યથી હું તો એ દેવી પુરુષની એવા માત્ર કરવાને જીવન ટકાવી રાખીશ, પણ આ નિધુર સંસારથી વિરક્ત સાધ્વી યજ્ઞ તપશ્ચર્યા માત્ર જ મારો ધર્મ સ્વીકારીશ. એ મારી સિદ્ધાંતરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે. મહેતાજી ! તમે કવિ પાસે જવો; તેમનો આત્મા બહુ સંતાપમાં હશે. ખીજાઓ ઉઠી જાય એટલે હું પણ ત્યાં આવું છું ત્યાં સુધી હું અહીં રાણુને લઈને બેસી રહું છું, તમે જાઓ દિવાનખાનામાં !”

આ સમય લગભગ દીવા વખતનો હતો. સાતેક વાગે સૌ ગ્લાન-વદને છુટા પડ્યા, મંડળ વિખેરાઈ ગયું, ને લેખકને તથા જયશંકરને સાથે લઈને ગંભીર પણ પ્રસન્ન અહેરો રાખીને દેવી ડાહીગૌરી કવિ પાસે આવ્યાં, ને અગાધ પ્રેમ ને નિઃસીમ સ્નેહથી ઉભરાતું હૃદય જણાવે અમૃતનો વરસાદ વરસાવતું હોય એવી મધુર દિવ્ય વાણીથી કવિને કહેવા લાગ્યાં; “કેમ કવિ ! આજે હજી દૂધ પીવાને અંદર આવ્યા જ નહીં ? હું તો આ રાણુ ઝોચિંતો રડી પડ્યો તેને ધરમાં લઈ ગઈ, ને તમે આવશો એમ રાહ જોઈને બેસી રહી, આ બધું શું છે આજે ? વાણુનો વખત થવા આવ્યો છે તેથી દૂધ વાણુ વખતે જ લેવાશે કે કેમ તે પૂછવા આવી છું.” જરા રિમત સાથે કવિએ ડાહીગૌરી તરફ જોયું ને બોલ્યા: “શાબાસ મારી ડાહી ! તું ડાહી પણ સિંદજી છે સૌ ! આટલા નાના સરખા નાનુક દેહમાં આવો પ્રબળ આત્મા વસતો હશે એમ કોણ કહી શકે ? જતાં હું તો તે જોઈ તથા જાણી ચૂક્યો છું. તું બધું જ જાણે છે, ને મને શું પૂછે છે ? તારો રાજા આજે દાસ થવાની ખટપટમાં પડ્યો છે. સૌની જ એમ મરજી છે તો હું પણ હવે એ વિષયમાં પરધીન થઈ ખીજાની મુરલીના

નાદ પ્રમાણે નાયતાં શીખીશ, જોઈએ છીએ. ભગવાનની લીલા જ્યાં દોરે, ત્યાં અભિમાન મૂકી, દોરાવું, એ પ્રત્યેકનો તેમ મારો પણ પ્રાપ્ત ધર્મ છે.” રનેહાળ ગાદીગૌરી સાંતિથી સાંભળી રહ્યાં, કરો ઉત્તર નદી આપતાં કવિનો હાથ પકડી ઊભા કરવા જતાં હોય એમ ઊભાં થયાં એટલે સૌ જ ઉઠ્યા, ને વાળુ કરવા ગયા.

નોકરીનો સ્વીકાર

સાત આઠ દિવસમાં બહુ નક્કી થઈ ગયું, ને કવિ સવારમાં દસ વાગે જમીને કપડાં પહેરી ધર્મખાતાની ઓપીસમાં જવા સિપાઈ સાથે નિકળ્યા. ભીમભાઈ, ખાપડે વગેરે દાજર હતા, ને કવિએ તેમને સંબોધીને કહ્યું: “ભાઈઓ! શું જુઓ છો? આજે ચોવીસ વો’ ટેક મૂકીને હું નોકરી કરવા જઈ છું? ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જા રાખી નથી, તો હું કેાણ માત્ર? ‘કૃમ રાજ મૂકી નોકરી કરું?’ એ ગાનાર પણ હું જ કેાઈ વખત હતો! છતાં અભિમાન મૂકી નિરભિમાન થવું એ જ જીવનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ, ને સત્ય વિજયનો પરિપાક છે!” આટલું બોલી એકદમ દાદર ઉતરી પડ્યા, ને ટ્રામમાં બેસીને કોટની ઓપીસમાં ગયા. લેખકને અહીં જણાવવાની જરૂર પડે છે કે, કાગળતિમાં દોરવાઈને સૌ જ આવી નિશ્ચિંત ને પ્રસન્ન હતા, માત્ર ગાદીગૌરી જ અપ્રસન્ન હતાં.

ઉત્તેજન આપવાનો કવિનો સ્વભાવ

બધો તંત્રનિર્વાહ હવે જુદે ક્રમે ચાલવા માંડ્યો, અંતરવ્યવસ્થામાં ફેટલોક ઘટતો ને જોઈને ફેરફાર થયો, અઢાર વર્ષની તરણાવસ્થામાં આવી મેટ્રીકની તૈયારીમાં તેમજ ગટ્ટલાલાજીની વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળામાં કૈામુદી કાવ્ય નાટકાદિક શીખીને આગળ સંસ્કૃત વાંચવા રાજનરામ શાસ્ત્રી બેાડસ પાસે લેખક જતો થયો હતો. એક બાજુએ શુદ્ધિ પરિપાકની અનુકૂળતા હતી, ને બીજી તરફથી કવિના આગ્રહથી કોસનદાસ બાવાએ લેખકના શરીરને પણ કસરતી તાલીમ આપવા માડેલી તેથી શરીર પણ સારું દઢ ને કસાયતું ચંચળ બનેલું. સાક્ષર મણિલાલ તેવામા મુબઈની શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા, અને ‘ઉત્તરરામ ચરિત’ છપાવી ‘કર્તા’ તૈયાર કરી ગ્રેસમાં મોકલેલું અને તેનો ખાનગી પ્રયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી. કવિની અનુમતિ લઈને લેખકને ‘સુરસિંહ’નો ભાગ બજવવા રાજ પોતાને ઘેર લઈ જવાનું નક્કી કર્યું, ને ત્યારથી તેમની સાથે સંબંધ વધતો ગયો. વધારે ઉંડી પિછાન થતાં મણિલાલે કહ્યું કે: “કોઈ નાટકનું ભાષાંતર કરો.” લેખકે ‘નાગાનન્દ’ પોતાને ગમે છે, એમ જણાવતાં તે કહિન છે, છતાં યાય તો બહુ જ ઉત્તમ કામ કર્યું ગણાશે, એવું ઉત્તેજન મળ્યાથી છાના છાના તે લખવા

માંડ્યું. ઉત્તરરામ વાંચ્યા પછી સ્વાભાવિક જામિં તો પ્રથમ જોડી જ
 હતી, ને આવું ઉત્તેજન મળ્યું એટલે કામ બહુ ત્વરા ને ઉલટથી વધવા
 લાગ્યું. ૧૮૮૩ માં બાર્ડાતર પૂરું થયું, પણ કવિને બનાવવાની હિંમત
 લાગ્યાનીરૂતવને લીધે યાવ જ નહીં. છેવટે મણિલાલે કવિને કહી દીધું, ને
 એક સવિવારને દિવસે કવિ બોડીંગ સ્કુલની યોજના વડવા બેઠેલા ને લેખકના
 બહુ જોષ પૂછ્યું: 'સાલુ! એટીનરટન દાઠ સ્કુલમાં શી તથા પુસ્તકો
 મળીને તને વાર્ષિક ખર્ચ કેટલો આવે છે?' લેખકે યથોચિત ઉત્તર
 આપીને હિંમત પકડી કહી દીધું કે, 'કવિ! મારે આજે તમને કાંઈ બનાવીને
 પૂછી લેવું છે ને મણિલાલ કહેતા હતા કે મેં કવિને કહી રાખ્યું છે, પણ
 હમણાં તો તમને જ રા પછુ નિરાંતે બેઠેલા જોવા જ નથી માટે આજે જો
 વખત હોય તો કહેશો ત્યારે પૂછી જોઈશ.' કવિ સમજી ગયા અને પોતાની
 પાસેના કાગળો જોયા મૂકી કહ્યું: 'આવ હમણાં જ, શું છે તે પૂછ ને બતાવ, મને
 નીરાંત છે.' લેખકે લખેલું નાગાનંદ લાવીને પાસે મૂક્યું, ને કવિએ તુરત
 હાથમાં લઈ વાંચવા માંડ્યું. અધોકે કલાક વાંચ્યા પછી જરા સ્મિત સાથે
 પૂછ્યું: 'દ્યારે લખવા માંડ્યું? મને જણાવ્યું પણ નહીં? વાહ રે, તું પણ
 કવિ થવાનો કે શું? સ્ત્રોત વગેરે તો બધા નિયમમાં છે. પણ બાવાને
 શેલીમાં તું મારું અનુકરણ આવું કરશે, એમ તો મેં ધારેલું નહીં જ.
 તારું વય ને તૈયારી જોતાં તેં ધણું સાઈ કામ કયું છે, પણ ભાઈ!
 આથી પૈસા મળવાના નથી હો? આ સમયની રૂચિ લુટી જ છે, માટે
 નિરાસ થવું હોય તો તેની તૈયારી કરીને પછી આવો પ્રયાસ કરજો. આજ
 રાત્રે વાળુ ક્યાં પછી હું બધું બરાબર વાંચી જોઈશ, ને પછી તારે જે
 પ્રજ્ઞું હોય તે પ્રજ્ઞો; હું પણ જોઈતી સૂચના આપીશ.' વધારે કાંઈ નહીં
 કહેતાં લેખકે માત્ર આટલું જણાવ્યું કે, 'મણિલાલેવું ઉત્તરરામ છપાઈને
 બહાર પડ્યું, ને મને પણ જામિં થઈ હતી, તેમાં મણિલાલે જ હિંમત ને ટેકા
 આપ્યાં. પાઠશાળામાં 'નાગાનંદ' શીખ્યાથી મને એ બહુ જ ગમી ગયું હતું,
 તેથી તેનો જ આરંભ કર્યો. તમારી સલાહ નહીં લીધી તેમાં લગ્ન ને
 ભય બંને કારણ છે. ભય એવું કે કદાપિ કામ ન જ બની શક્યું તો શી
 સ્થિતિ? અધું થયું ત્યાં સુધી પણ પ્રતીતિ નહીં કે પૂરું કરી શકાય.
 છપાવીને પૈસા મેળવવાનો હેતુ જ નથી. પિંજળપ્રવેશ બરાબર વાંચેલો તેથી
 મોકો નો નિયમસર હશે, પણ રસપ્રવાહ ને શબ્દપ્રસાદ એકદમ તો ક્યાંથી
 આવે? છતાં વાંચ્યા પછી જેમ કહેશો તેમ કરીશ. બાપુ પણ હજી
 જણતા નથી!'

રાતે વાળુ ક્યાં પછી મૂળ 'નાગાનંદ' લખને બાર્ડાતર જોવા માંડ્યું.
 લેખકના તીર્થરૂપ વગેરેને કવિએ આગળથી જ જણાવ્યું હશે, જેથી તે

પણ ત્યાં જ બેઠા હતા. ડાહીગૌરી પણ કાંઈક ટાળ કરતાં હોય તેમ ત્યાં આવીને બેસતાં બેસતાં બોલ્યાં: 'આજ તો રાજીનો નાટક જોવાય છે તો હું પણ બેસું કે કવિ?' કવિએ લેખક બણી સ્મિત સાથે જોયું ને ડાહીગૌરીને 'હા' કહી. દોટ્ટેક કલાકમાં બધું વાંચી લીધા પછી લેખક પાસે ચાર પાંચ શ્લોકો ગવરાવ્યા તેમાં 'દષ્ટા દષ્ટિ કરે,' 'નિદ્રામાંથી ઝટ જગાડી મંચુકરને, તથા 'પિતા ખોયો ધૈર્ય' એ મુખ્ય હતા. સૌ ખુશ થતાં દેખાયાં ને કવિ બોલ્યા: 'રાજી! તારા બાપુને મેં જ જણાવ્યું છે, તારો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે ને તેથી જ હું કહું છું કે, આથી પુલાઈ જઈશ નહીં. હજી એમાંથી ધણા દોષો વખત જતાં દૂર કરવાના છે, પણ હાલમાં જે નવા લેખો લખાઈને છપાય છે તે બધામાં તારું કામ સારું જાયું ને ઠીક છે. 'વિદ્યાલક્ષ્મી'ને તે આવો સારો ઉપયોગ કરીને લાલ લીધો છે, એમ અમે જણાવતા નહોતા. વખત વગેરેની અનુકૂળતાએ છાપાવવામાં કાંઈ બાધ નથી, જોઈશું!'

અંતકાળ

૧૮૮૫ ના જાનેવારીમાં લેખક એલ્ડીનસ્ટન કોલેજમાં કવિની ઇચ્છાથી દાખલ થયો, ને કવિએ એક સવની શી, પુસ્તકો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. ફેબ્રુઆરીથી જ એમની પ્રકૃતિ શિથિલ થવા લાગી. મુખ્ય કારણ અંત-ગત જ હતું, અનિચ્છાએ નોકરી સ્વીકારી તે. બાલ્ય કારણોમાં એ કે ધણા વખતથી નિર્માણ કરવા ધારેલી શેઠ ગો. તે. બોડીંગ સ્કુલની યોજના કરવામાં કવિ રાતે ત્રણ વાગા સુધી જાગતા, સવારે પાંચ વાગામાં પાછા ઊઠતા, ને કામે બેસતા, એવીસતું રોજનું કામ એવીસમાં કરવાતું હતું જ. માનસિક ને શારીરિક શ્રમ અતિ ઉગ્ર પ્રમાણમાં વધી પડ્યો, અન્ન પર અરુચિ થઈ, ને શરીર નિર્ગત થવા માંડ્યું. ઘણી વાર તો બેઠાં બેઠાં કે ઊભાં ઊભાં ચક્કર આવી જતાં, બ્રમણ જેવું થઈ જતું, ને બે વાર તો પડી પણ ગયલા. એપ્રિલમાં તો બધા સંધિએ જ નિર્ગત સ્તંભ થઈ જતાં ઊભા નહીં થવાય એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. પણ બોડીંગ સ્કુલ શરૂ થઈ ગઈ એ વાતનું સ્મરણ કરી કવિ તે આનંદમાં પોતાનું શારીરિક દુઃખ અસહ્ય હોવા છતાં તથ્યતા નહીં. ડૉ. બાલચંદ્ર વગેરે બહુ બહુ યોજના કરે પણ કવિના શરીરમાં કાંઈ સુધારો ચાલ જ નહીં. ઉનાળાની રજા હોવાથી લેખક કવિની પાસે જ આખો દિવસ રહેવા માંડ્યું, ને મુંબઈમાંથી બહારગામ (સુરત તરફ) જવા ના કહી ત્યારે આમહથી કવિ બોલ્યા: 'હું પણ થોડા વખતમાં સારો થઈ વિશેષ રજાનો બદોબસ્ત કરીને હજારે રહેવા આવવાનો છું ત્યારે મારી પાસે જ તને રાખીશ.' લેખક તો સુરત ગયો, પણ દુર્ભાગ્યે કવિને સાગ્ર થઈ દવાદેર કરવા આવવાનો વખત આવવાને બદલે મે

મહીનાની આખરે ઝહીઝારીના હાથનો પત્ર આવ્યો કે, 'હજી કવિને કાંઈ સારું થતું નથી. ઉત્તરોત્તર શિથિલપણું વધતું જાય છે, માટે હવે તું ઝટ મુંબઈ આવજો.' જુનના આરંભમાં લેખક મુંબઈ આવ્યો, કોલેજના વર્ગો શરૂ થયા, પણ લેખક કોલેજને અને સાથે સાથે સંગૃહિત અભ્યાસને તેટલા વખત માટે તો નિહાંજલિ આપી ને કવિની પાસે જ તે રહેવા લાગ્યો. છેક સાંજેઆરંભ એક દિવસ કવિએ પૂછ્યું: 'કેમ રાજી કોલેજમાં છેક જતો જ નથી કે શું?' લેખક કવિને સામે જોયા વગર જવાબ આપ્યો, 'આવતા વર્ષથી ઠીક લક્ષ દર્શને અભ્યાસ થશે. આ વર્ષ માટે ચિત્ત બરાબર લાગતું નથી.' કવિ સમજી ગયા હોય તેમ ફરીથી એ સંબંધી બોલ્યા જ નહીં.

કવિના ઉવટના શબ્દો

૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીના મધ્યમાં શિવરાત્રિ આવતી હતી. આમલી ગત્રે કવિએ લેશમાત્ર પણ નિદ્રા લીધી નહતી. લેખક લમલગ બે વાગા સુધી ઝહીઝારીની સાથે વાત કરતો, ને વચમાં વચમાં કવિને ચમચાવડે દૂધ આપતો બેઠો હતો. એટલે કવિએ મહેજ પૂછ્યું- 'કેટલા વાગ્યા હશે?' સુભદ્રાગૌરી થોડે છેટે એક બિંહાના પર વાચતા સુનાં હતાં તેમણે કહ્યું 'બેના દેહારા સાલજમાને અર્થેક ક્યાક થયો' કવિએ કહ્યું 'કીક, પણ તને બધાં હજી સુતા કેમ નથી?' ઝહીઝારીએ કહ્યું 'વાતમાં પડયા, ને તમે પણ આજે જાંઘતા નથી, તો તમારી સાથે વાત કરવાનો આનંદ મળે છે તેથી કોઈને જાંબ આવતી નથી. માટે જ જગીએ છીએ ભાષ રાજી! તું હવે સુઈ જા.' એટલે કવિ બોલ્યા 'રાજી! કાને તો શિવરાત્રિ છે તે બધા જ કરીશું' તું ને ઝહીઝારી તો કરો જ છો, પણ કાલે તો હું, બહો ને સુભદ્રા પણ કરીશું.' બીજી કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં જેથી કરીથી કવિ ઘુરત બોલ્યા 'કેમ બધા સુપ થઈ ગયા? મારે હમણા રોજ ઉપવાસ જેવું જ છે, પણ કાલે સવારમાં સ્નાન કરી થોડીક વાર મારા મૃગચર્મ પર ધ્યાનમાં બેસીશ, ને પછી તમારી સૌની સાથે થોડા કળાહાર કરીને આપણે બધા આનંદવિનોદ કરીશું. ખાપડે પુને ગયા છે તે પરમદહાડે આવશે ઝહી ઝૌરી, હમણીની તું બહુ જ ઓજાઓવી થઈ ગઈ છે, પણ કાલે તને જરા પણ બોલવા નહીં દેતા મારે જ બોલવું છે, ને તારે સંભળવાતું છે; તેં દેવી ભાગવત પૂરું ક્યું કે?' ઝહીઝારીએ માત્ર 'હા' એટલેા ઉત્તર આપીને લેખકને સુઈ જવા ધજારત કરી, ને તે પોતાની જગાએ જઈને સુતો ને જાંઘી ગયો. સુભદ્રાગૌરી પણ જાંઘી ગયાં હતા. માત્ર ઝહીઝારી કવિની મેવામાં જાગ્રત હતા સવારમાં અગીઆર વાગે બધું ધાર્યા પ્રમાણે

આટોપાઇ ગયું, એટલે કવિએ પોતાના મૃગયમ્ આગળ લેખક, ડાહીગૌરી ને સુભદ્રાગૌરી એ ત્રણેને બોલાવી બેસાડ્યા. ધરના ઘાટી સાથે જયરાંકર ગેઝેનીયરના કાગળીઆઓ લઇ બીમબાઇને ઘેર ગયલો હતો. એહા પછી તમ મુવર્ણુ જેવી ક્રિતિવાળી મુખમુદ્રા પર સ્પર્શ ચદ્ર સરંખાં બે તેજસ્વી નેત્રા પુરાં ઉઘાડી કવિએ ત્રણે તરફ જોઇ કહ્યું: 'તમે બધાં મારા આત્મિક છો, ત્રેપન વર્ષના વયમાં મેં ધણુંએ જોયું અનુભવ્યું, ને જગતના અનેક રંગ દીધા નેમ જગતે મારા પણ જોયા. હવે આ દેહ બે ચાર દિવસ રહેવાનો છે એમ હું જાણું છું, પણ તમારે કોઇએ તે સંબંધે જરાપણ ખેદ નહીં કરતા આજે જે કાઇક થોડું છેલ્લુંવેલ્લું હું કહું તે સામળવાનું છે. જગતના ને સંસારના કડવા મીઠા બધા તમામ સ્વાદો નિસ્પૃહપણે ને નીડરનાથી નાનપણથી જ લેવા એનું મારું લાગ્ય, તેમજ પ્રકૃતિ પણ પડી ગઈ હતી, પાછળથી તમે પણ તે પ્રસંગોપાત્ત જોઇ હો. શાસ્ત્રમર્યાદામા હાલ કોઇ ન્યાતમત કે વ્યક્તિ છે જ નહીં, મેં પણ મારી બુદ્ધિ જ્યાં જ્યાં જે જે સમયે મને દોરી ગઈ ત્યાં તે સમયે ઝોકવ્યું, તેના મુખદુખ અનુભવ્યા, ને ભિન્ન ભિન્ન અનુભવપ્રધિઓ બાધતો ગયો. આ બધું મારે માટે તો ખરું જ પણ ખીજાઓને માટે પણ ધણું જ ઉપયોગી છે. સમય અવ્યવસ્થિત છે, રાજ્યતંત્ર સમય ને સ્થિતિ સંબંધે નિસ્પૃહ તટસ્થ છે, ને વોકસમૂહ અનર્ગલ સ્વચ્છંદી થયો છે, મારા જેવા સૌ નથી મારી સ્વચ્છંદી ચેષ્ટાથી, ડાહી! તારા સિવાય ખીજા કોઇને મેં જાણું તુકશાન કયું નથી. તે બધું જ સહન કયું, સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રકૃતિએ સહનશીલ છે, પણ તેને પણ ગોભાવે એનું ધૈર્ય ને શાંતિ તે અસ્ખલિત જાળવી રાખ્યા, ને ઈશ્વરભાવે મારી નિરતર મેવા કરી, એ તારા બીજમ ગૌરવ સ્વર્ગની દેવીઓને પણ લલિત કરે એનું હોવાથી જ હું ધણી વાર તને દેવીને નામે બોલાવું છું. મે તારો ઘેર અપરાધ કર્યો છતા તારી શુદ્ધ ભક્તિમાં તેં રજમાત્ર ન્યૂનતા રાખી નથી, એ તારો ઉજ્જવળ યશ ને મહિમા તારાં વિશાળ કાળવાળા તેજસ્વી મુખપટ પર સ્પષ્ટ જાપથી ચિતરાઈ રહ્યાં છે, તે કોઇ પ્રાકૃત જન પણ જોઇ શકે ને નિરભિમાન થઇ તને વંદન કરે એવા છે. સુસદા! આ તારી તથા મારા સમસ્ત સંબંધી જનની કષ્ટદેની છે, એને જરા પણ દુભાવીશ નહીં, તું સ્વભાવે આકળી છે માટે જ તને કહું છું, એની મેવાથી તું મુખી થઇશ, એટલામાં જ બધું ક્લી દઉં છું. રાણુ! હાવના અને હવે પછીના સુવેકા પાશ્ચાત્ય સામ્રાજીના પરિપાકથી બધું દૂર ધસડાઈ જવાના છે, માત્ર તું નહીં ધસડાય તેને માટે મારું બધું જીવન સદમનાથી તારે જોડું, ને ખાસ લક્ષ્મી રાખવું, કે આજ મુખીના તમામ તત્વજ્ઞાન ને ધર્મવાદોનું નિષ્પક્ષપાતે સ્વદમ રીતે નિરીક્ષણ કરી,

અનેક માર્ગોમાં ફાંફાં મારી આખરે હું આર્થ મહાગિ મહાત્માઓના સત્ય-
 શ્રવણને માર્ગે આવ્યો છું. વહેલે મોટે મારી જ પે? આખું જગત આમ
 તેમ અનેક દિશાઓમાં કાલાવધિ પર્યંત અથકાષ, અક્રાંધનિ એ જ માર્ગે
 આવવાનું છે-ધણીએ વાર પૂર્વે આપ્યું છે ને એવું જ નામ કાળચક્રની
 ગતિ છે, એ ગતિ યથારિયત રીતે જ્ઞેનારને ભૂત તે ભવિષ્ય ને ભવિષ્ય તે
 ભૂત છે. માટે આ ઉદાહરણરૂપ ચિત્રપટ સદૈવ તારી દષ્ટિ આગળ અખંડિ
 રાખીને જીવનપ્રવાદમાં આગળ ઝોકાવજો. ધણી વાર તને સંકા યશે, ધણી
 વાર મન પાશું દકશે, ધણા રનેડી મિત્રો તને અજાણ્યે ડામે જમણે હાથે
 વાળવા આકાંક્ષુ કરશે, પણ સનાતન આર્થ ધર્મનીનિ વ્યવહારને કુળ-
 મર્ષાદર્શી અંશ માત્ર પણ ડગતો નહીં. જેટલા ડગશે, તેટલું પશ્ચતાપ
 સાથે પાછા ફરવાનું અવશ્ય નિઃસંક પ્રાપ્ત યશે; અને કદાચ આ જન્મે
 પાછો ન પણ ફરી શકે, તો અધોગતિ યશે. તારામાં ને બધામાં ભેદ મેં
 જ્ઞેયો નથી, ને જ્ઞેતો પણ નથી. સૌના પ્રારબ્ધસંસ્કાર સૌની સાથે જ ગુંધાઈ
 રહેલા છે, ને તે જ સૌને સૌની સાથે યથાકળ યથાયોગ્ય યોજે છે. હમણું
 આ જે બોલું છું, તે પણ તેને જ આધીન યધનિ! તમે બધાં મુખી
 રહેવાનાં છો એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પુરે છે; માત્ર 'સ્વધર્મે' નિધનં શ્રેયઃ
 પરધર્મે ભયાવહઃ' એ મહાવાક્ય મેં તમને વિસ્તારથી અનેક જાણાઓમાં
 સમજાવ્યું છે, તેને જીવનના આચારવ્યવસ્થા દેહ પકડી રાખજો. જય
 સાંખ સચ્ચિદાનંદ !

આટલું બોલી કવિએ આંખ તથા મોઢું બંધ કર્યાં, પણ બોલના
 હતા ત્યારે અક્ષરેઅક્ષરે માત્રાએ માત્રાએ ઉમય નેત્રામાંથી વિદુતપ્રવાહ
 જેવા સ્પષ્ટ ચમકારા નીકળતા ને બિધ્વંગામી યધનિ કપાળ તરફ જતા, એ
 લેખકને તથા ડાહીગૌરીએ સ્પષ્ટ જ્ઞેયા હતા. ત્રણેની આંખોમાંથી અનેક લાગણી-
 ઝોથી ઉશકેરાયલું લોહી અશ્રુરૂપે સતત વહેતું જતું હતું, પણ કવિનું તે, કે
 કોઈ પદાર્થ બંધી લક્ષ જ નહોતું. ડાહીગૌરીની મુખમુદ્રા નિલ પ્રમાણે
 શાન્ત તેજસ્વી રહેલી, છતાં પુરું બોલાઈ રહ્યું કે તુરત કવિના પગ પામે
 પોતાનું મસ્તક મૂકીને તેમની જાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં. બોલતી
 વેળાએ આસ લગલગ બંધ રહ્યાં તથા ધણા જ્ઞેસમાં બોલાવાથી બહુ
 સુસવાટા સાથે સંજળાશ તેમ આસ લઈને જાતી ઉછળી જતી હતી. એક
 ગોળ તકીયો કવિની પાછળ મૂકેલો હતો તેના પર આધાર લઈને કવિ
 અધો વખત બેઠા હતા તેમ બેમી રહ્યા હતા, પણ ડાહીગૌરીને બેઠાં પણ
 કર્યાં નહીં તેમ હાથ ફેરવતાં અટકાવ્યાં પણ નહીં. લેખકને મુબદરાગૌરીએ
 હાથ ખેંચીને પાસેના ઓરડામાં બોલાવી લીધા, ને કહ્યું: 'તું એક તાર
 તારા આપુ ઉપર રહિર કરી દે, કે તે અથવા નરમેરામ એકદમ મુંબઈ

આવે, ને પછી દોડતો ખાપડેના મુકામ પર જઈને પૂછી આવે કે, 'ખાપડે' કાંતે સહવારમાં પુનેથી આવવાના છે એવો તાર તેમને મળ્યો છે કે નહીં.' થોડી વારમાં લેખક એ કામથી પરવારીને પાછા આવીને જુએ છે તો કવિ પોતાના નિત્યનાં બિહાના પર સુતેલા હતા, ને ડાહીગૌરી એક ચમચાવડે તેમને થોડું દૂધ આપતાં હતાં. તે કવિ આંખો બંધ રાખીને ધીમે ધીમે લેતા હતા.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી એ કે ત્રણ દિવસે ખાપડે ભીમભાઈ પામેથી ગેઝેટીયરના કામના બદલા તરીકે સરકારે આપેલા રૂપિયા લઈ આવ્યા, ને કવિએ તે નાણાંથી, તથા સુરત આમલીરાનમાં આવેલાં પોતાના રહેવાના ઘરની કાંમતમાંથી એ મુબંછના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપવાની રકમ જુદી રાખીને સુરતના એક પરભુ(રામ) મહેતાનું દેવું અપાવ્યું. ખીજાં પરચરણુ દેવાનો તો પ્રથમથી જ નિકાલ કરી નાંખ્યો હતો. ખરી સ્થિતિ તો હરિ જાણે, પણ સુભદ્રાગૌરીના કહેવાથી લેખકે બંધનું હતું કે કવિને તે પછી કાંઈનું કશું આપવાનું રહ્યું નહતું, અને સમસ્ત ગુજરાતનો આ પુસ્તકસિંહ સમયવીર સાહિત્યસૂર્ય અનુભવી છે, એ જાણીને લેખકને જે પરમ સંતોષ થયેલો તેવો તેના અત્યાર સુધીનાં આખા જીવનમાં ખીજે કાંઈ પ્રસંગે થયો નથી.

મરણ પછી

હવે માત્ર એક જ વાત જીવન સંબંધી કે જીવન પછીની શેષ રહી છે, તે એ કે તા. ૨૬-૨-૧૮૮૬ ને દિવસે બપોરે એમનો દેહોત્સર્ગ થયો, ત્યારે મુબંછમાં વસતા લગભગ બધા જ સુરતવાસી નાગરો સ્મશાન જવામાં બેગા થયા, અને તેમાં સુરતની જ્ઞાતિ શું કરશે કે કહેશે તેની પરવા રાખી નહોતી. એમાં અગ્રેસર હોવાનું માન સ્વર્ગસ્થ સોમનારાયણજીને ધટે છે. પ્રથમ તો સૌને કાંઈક સંકોચ સંજોગું લાગેલું, કેમકે કવિ સુરતની નાગર ન્યાતની બહાર હતા, જો કે એમને ઘેર ધણા નાગરો પ્રસિદ્ધ રીતે આવતા જતા, વ્યવહાર રાખતા, ને જન્મતા. આ પછી થોડા જ વખતમાં એમના ઇષ્ટ મંડળોમાંના શિષ્ટ જનોએ ખાનગી રૂપમાં એક સ્મારક ઉભું કર્યું. જેનાં નાણાંની રકમ મુબંછમાં દેસાઈજી હરિપ્રસાદની પેટ્ટીમાં જમા થઈ હતી, અને તેનું બ્યાજ નિયમિત રીતે કવિના કુટુંબને પ્રતિમાસે મળતું. એની આવકની તથા ઘરની ખીજ સમમ વ્યવસ્થા સુભદ્રાગૌરી કરતાં, ડાહી-ગૌરીનું સાર પછીનું જીવન શન્ય જેવું, શુદ્ધ વૈરાગ્ય બક્તિમાં નિમગ્ન છેવટ સુધી એકરૂપે રહેવું, એ લેખકે સંપૂર્ણ રીતે જોયું અનુભવ્યું હતું. ગુજરાનની પ્રગતિએ કવિની યોગ્યતા ને ઐશિલ્ય પ્રમાણે કાંઈ પણ હજી ક્યું નથી. એ સદાને માટેનો પ્રજ્વલિત દોષ ધોઈ નાંખતો, એ ગુજરાનની

સમસ્ત પ્રમ્તો, ને સાક્ષરો કે અજ્ઞેસર મંડળો ને આવી પરિપદોનો અવરુધ્ધ ધર્મ છે.* જેમ 'Addison 'Father of English prose' મનાયો છે, તેમજ અથવા તેથી પણ વધારે સત્યતાથી કહી શકાય કે, નર્મદાચંકર ગુજરાતી ગદ્યનો ખરો પિતા હતો, ને અત્યારનું ગુજરાતી સાહિત્ય કે અત્યાર પછીનો સાહિત્યસંદર્ભ માત્ર નર્મદને જ ધરણે અંશે આભારી છે એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રેમાન્જલિ

હવે દિગ્દર્શન કરી પ્રેમાન્જલિ આપવાનું છેલ્લું કર્તવ્ય લેખકને અવશિષ્ટ રહ્યું છે, તે કરતાં પ્રથમ તો સ્વાભાવિક રીતે થોડું પ્રસંગોચિત વિવેચન કરવાની જરૂર છે. પોતાના લેખમાં પોતાની હૃદયગત આદર્શરૂપ મૂર્તિને આલેખે તે કવિ ને એવી કૃતિ, તે તેનું કાવ્ય; પછી તે પછ હોવા ગણ હો. એ મૂર્તિઓ આલેખવામાં પોતાના ચાતુર્યને પુણ્યથી જોડ્યું ને જોડું સાદૃશ્ય સૌન્દર્ય લાવીને સામાના હૃદયતારને તન્મય બનાવી રસારવાહ જોડે અંશે કરાવી શકે, તેટલે અંશે તેના કવિત્વની ઉચ્ચતા ને સાદૃશ્ય. વીર નર્મદે પોતાના સાક્ષર જીવનમાં પ્રત્યેક નાની મોટી પ્રસાદરૂપ કૃતિમાં પૃથક્ પૃથક્ મૂર્તિરૂપ-ભિન્ન ભિન્ન અવયવો, ધડી ધડીને-એ પ્રત્યેક કૃતિમૂર્તિના બનેલા અવયવોમાંથી અતિક્ષિપ્ત પોતાની આધ્યાત્મિક રસબીની અક્ષય પ્રતિમા ગુજરાતની રસિક વિવેકી પ્રમ્તની નિરંતર સ્નેહમય પૂજને માટે નિર્મોહ્ય કરીને વારસામાં અર્પણ કરી છે. સતત વિદ્યાવિનોદી પ્રકૃતિ, હૃદય સત્યનિષ્ઠા, સ્પષ્ટવાદીપણું, નીડર ને ઉચું ટેકાપણું, મામિક તથા રસદર્શી સહૃદયતા, નિરંતર પ્રબલિત ને ધીટ દેશદાઝ, ને વિચારવીરત્વ સહસ્ત્રવધિ ઉચ્ચ ગુણોનો સંદર્ભ, ક્ષણે ક્ષણે કુસ્તકમાં કુસ્તકથી ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રસંગોમાં કવિના જીવનમાં પ્રતીત થયો છે. આવા સમયવીરની પ્રસાદી રૂપ અક્ષય જીવન મૂર્તિનું યથાર્થિ યથાશક્તિ પ્રેમાર્ચન પ્રભમંડળ સ્નેહ ગવિત હૃદય નિત્ય નિત્ય કરીને આત્મજીવનના અનેક તરંગમય પ્રવાહમાં સુખરૂપ માર્ગ મહણ કરી કૃતકૃત્ય થાઓ, ને કવિનું ઉચ્ચપ્રતિષ્ઠ જીવન તેમાં જ સફળતા પામે. તથાસ્તુ.

* કવિ નર્મદચંકરની સન ૧૯૩૩ માં ગુજરાતભરમાં ઉજવી, ગુજરાત કંઈક જલમુક્ત થયું. સંપાદક ગુજરાતી.

વિરામ ૪ થો-મકીણું લેખસંગ્રહ

(૧)

નાગરોનો ઇતિહાસ*

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર ઉગ્ગળના ગોર વિહલનાથજીના ચોપડામાં જે લખી આપેલું તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ઉગ્ગળવાસી શુકલ વિહલજી તીર્થગોરે પોતાનો ચોપડો દેખાડ્યો. તેમાં દેવે નારાયણજી કૃષ્ણદેવ મારા વડીલનું નામ છે. જેમ ખીલઓએ કંઈક કંઈક લખી આપ્યું છે, તેમ તમે પણ મારા સ્મરણને માટે કંઈ લખી આપો, એવા તેના આમ્ર ઉપરથી હું થોડીએક હકીકત નાગર સંબંધી લખું છઉં. મારા ને મારા કુટુંબ સંબંધી તેા છપાયલું બહાર પડશે જ.

* [નોંધ: પ્રથમ આ લેખ "ગુજરાતી" પત્રના દીવાળીનો ખાસ અંકમાં ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં છપાયો હતો. તે સ્વ. વનસુખરામ બાઇએ નાગરોના ઉગ્ગળના વિકૃલજીના ચોપડામાંથી ઉતારેલો, તે તેમણે બીજી નકલ કરીને અમને છાપવા આપેલો. આ લેખથી વાંચનારના મગજ ઉપર એવી અસર થાય છે કે કવિ નર્મદાશંકર અમુક વર્ષમાં ઉગ્ગળ યાત્રાએ ગયેલા ત્યારે ત્યાંના તીર્થ પુરોહિત વિકૃલજીને તેના ચોપડામાં નિયમ પ્રમાણે પોતાની સદિ આપતી વખતે નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ પોતાની ભણુ પ્રમાણે લખી આપેલો હતો. પણ કવિ નર્મદાશંકરના કાગળો તપાસતાં એમ સ્પષ્ટ જણાયું છે કે કવિ કદી ઉગ્ગળ ગયા નથી, પણ નાગર જ્ઞાતિના ઉગ્ગળના ગોર સં. ૧૯૩૦ માં સુરત આવેલા ત્યારે ત્યાંની નાગર જ્ઞાતિએ ચોપડા તપાસી તેણું પુરોહિતપણું માન્ય રાખેલું અને તેની માંગણી ઉપરથી કવિ નર્મદાશંકરે અને ખીલઓએ નાગર જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ અને બીજી વિગતો લખી આપેલી. તે ઉપરાંત વિકૃલજી ગોરને એક હવરાણું કરીને સુરતની આખી નાગર જ્ઞાતિના આગ્રેશનોએ સત્કાર કરેલો હતો, એમ કવિના કાગળો તપાસતાં જણાય છે. કવિના સુધારા વરુદ્ધ ઝોઠના વિચારો અને ચળવળ કેટલાક જુના વિચારના સ્વ. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર પંજા વગેરેને પસંદ નહિ પડ્યાથી તેઓએ તેમાં ભાગ લીધેલો નહિ, એટલું જ નહિ પણ કવિના અને ખીલઓના લખાણને વખોડી નાંખનારું લખાણ સ્વ. કૃષ્ણશંકરે ગોરના ચોપડામાં લખી આપેલું, જેની નાલ પણ કવિના કાગળોમાં છે. આ વિકૃલજી ગોર તે પછી સુરત છોડી ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં પોતાના ચળમાત વર્ગમાં ફરી આવેલા અને તેઓની પાસેથી પણ નાગરો સંબંધી હકીકત લખાની લીધેલા એમ પણ જણાય છે. તેમાંથી સ્વ. મહિયંકર જ્ઞદાશંકર કીશોળીનો પણ એક લેખ હતો. આ લેખ પણ ગુજરાતીના દિવાળીના અંકમાં છપાયો છે. કવિ વિદોષી બળ કેલું હતું તેનો ખ્યાલ આવવા માટે અમે શ. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર પંજાનો લેખ આ પુસ્તકમાં છાપેલો છે. સં. ૧૯૬૬]

૨ મુલ્યવંશી કનકસેને સંવત ૨૦૦ માં વડનગર વસાવ્યું. સંવત ૨૮૩ માં વડનગરમાં રહેતા બ્રાહ્મણોએ અથવા એમાંના મોટા સમુદાયે ખીજ બ્રાહ્મણથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણી પોતે નાગર નામ ધારણ કર્યું, અથવા સ્ત્રીના સખળા અથવા કૃટલાએક બ્રાહ્મણો નાગર શબ્દે ઝોળખાવવા લાગ્યા. નગરમાં રહ્યા તે નાગર અને ગામડાના લોક કરતાં શહેર નગરના લોકમાં જ્ઞાન, વિચક્ષણતા ને સુખડના વિશેષ હોય છે, તેથી નાગર શબ્દ અતુર શબ્દનો પર્વાય છે. સંવત ૪૨૪ માં કોઈ બહારના યવનો વડનગર ઉપર તુટી પડ્યા, ત્યારે ૫૦૦૦ નાગર બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રીનું કામ કરી કુળ રાખ્યું, ધર્મ રાખ્યો ને દેશ રાખ્યો એ પ્રસંગે બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રીનું કર્મ કેમ થાય તેને માટે મોટો વિચાર થઈ પડ્યો હતો ને છેવટે નક્કી થયું હતું કે બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રીમાં ભેદ નથી, તે એક જ છે. સંવત ૬૪૫ માં કોઈ યવનના ઉપદ્રવથી (પારથીયન અથવા ઘૂણુ જાત હરો-પટલનીપુર તૂટ્યું તે વખતમાં) ઘણાક નાગરો પાટણ જઈ રહ્યા. વડનગરવાળા આભ્યંતર ને પાટણ ગયા તે અધવાસ કહેવાવા લાગ્યા; કૃટલાએક વરસ પછી,

“ક્ષત્રીવટ જે ધારી નાગરે, તે રાજ્યઅંશી થઈ રહ્યા;”

“કૃટલાક ખીજ રહ્યા તે, વ્યાપારને વંશ થઈ રહ્યા;”

“વ્યાપારનો ઉદ્યમ કરે તેવું, શહેરથ નામ ન્યાતે ધર્યું;”

“ખીજ બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ, એ ત્રિવિધિ નામ કુળમાં કર્યું.”

સંવત ૯૩૬ માં વિસલદેવ રાજાનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી વડનગરા, વિસલનગરા, સાડોદરા, પ્રત્નોરા, કૃષ્ણોરા, અને ચિત્રોડ એવા ૭ ભેદ થયા. સંવત ૧૨૭૨ માં ગોરીશા(શાહજીની ગોરી)ના ત્રાસથી વડનગર ખીજ વાર બાચ્યું. તેમાં જે હજાર નાગર જુનાગઢ ગયા ને એઓને સ્ત્રીના નેધણુ રાજાએ રાજકાજનો બાર મેળિયો. તે જ વખતે હજાર નાગર ઇડર પહોંચ્યા. એઓ અમદાવાદી અધવાસ પદ પામ્યા, ને સોરઠીએ હજારની આભ્યંતર પદવી રહી. સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષિણને ત્રાસે સર્વે નાગર નગરની આશ મુકીને નીકળ્યા. તે ઇડર, વાલંબ, વાંસવાડું, ડુંગરપોર, પાટણ, કાશી ને મથુરાં ગયા.

૩ કુળ કથા-એક પ્રસંગે કાશીનો એક ટેડ વડનગરના નાગરની કન્યાને પરણ્યો હતો ને એને છોકરાં થયાં હતાં. તે વાત પહોંચેથી માયમ પડ્યેથી તે સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં સહિત જળા મોઢ હતી. (એ પ્રસંગનું સ્મરણુ હજી પછી નાગરોમાં શુભ કાર્યમાં થાય છે.) એ બનાવથી નાગરો નાતના બ્રાહ્મણોએ પેલી બાઈનાં સગાંઓને ન્યાત બહાર મુક્યાં, એથી ન્યાત બહાર રહ્યા અધવાસ અને ન્યાત બહાર મુકનાર આભ્યંતર કહેવાયા. જુનાગઢવાળા વ્યાપાર ઉદ્યમ કરનારા શહેરથના વંશના છે. સીપાઈ નાગર કહેવાય છે તે જેમણે ક્ષત્રી કર્મ કર્યું તે; તેઓ નાગરોના વંશના નથી પણ અધવાસમાંના છે. દયા બહાદુર સીપાઈ નાગર હતા. કૃષ્ણોરાનો વંશ નથી.

૪ હાલના વડનગરા ખાલજો પોતાના ગૃહસ્થો તરફથી પૂરા આશ્રય ન મળવાથી વાણીઆઓના પ્રતિબદ્ધ કરતા થયા છે, તેમાં કેટલાક તો નિત્ય વાણીઆઓની યજ્ઞમાનચત્તિ કરે છે. સુરતમાં ગૃહસ્થો બિહુકને હલકા ગણે છે. બિહુકો જજમાનીઓને હલકા ગણે છે.

૫ ગોરને મોહરથી ખંડવાના નામનો વિશેની વાત સાંભળીને હું ધણે જ દિલગીર થયો છું કે, ત્યાંના ધણાક હાળ ખેડવાનો, કાવડથી વાણી બરવાનો ને દક્ષણીઓનાં અછાડવાડ સાજવાનો હલકો ઉદ્ભવ કરે છે. એ આપણે સરમાવા જોવું છે; માટે એ સ્થિતિમાંથી તેઓને ઉંચા આણવાને આપણી તરફથી યત્ન થવો જોઈએ.

૬ સુધડતા ને શ્રીમંતાઈ એ બે કુલીનપણાનાં મુખ્ય અંગ છે. જે લોકોમાં એ વિશેષ તેમ તે ઉંચા ગણાય છે. નાગરો ગુજરાતી લોકમાં વિશેષે વિચક્ષણ ને સુધડ છે, એમ મનાયું છે, મનાય છે ને મનાશે-પણ ક્યારે કે જ્યારે સુધારાના વિચારથી દેશાભિમાનને અર્થે નાગર નામ ધરાવતા ખાલજો સઘળી વાતે એક યશે ત્યારે. ગૃહસ્થો જ્યારે પોતાની સુધડતા વિનાની ગૃહસ્થાઈનો મમત ચૂકવે, બિહુકો પોતાની બિહુકીની પરાધીનતા ને પુવડતા ચૂકવે, સદ્ પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્ભવ ઉપર પોતાના નિર્વાહ યશ ને સુખને અર્થે આધાર રાખશે, ગૃહસ્થ બિહુકને અને દેશાંતરનો ભેદ ટાળી કન્યા આપશે લેશે, વિદ્યા બાંધશે, પોતાની હલકમ ને પોતાની બરછીનાં જોર બતાવશે, પરસ્પર સદાય કરશે તો જ ફરી પાછા આપણે પ્રથમ કુલાભિમાન ને પછી દેશાભિમાનને અર્થે નાગર એક્ય કરી શકીશું. રૂપ, રીતભાત, વિદ્યા, ગુણ, ચાતુરી, પદવી, ધનમાં આપણી પૂર્વની કીર્તિ રાખી રહીએ. એને માટે આચારાવચાર, રીતભાત વિગેરે જે આ સમયને અનુકૂળ ન પડવાથી આપણા ઉત્કર્ષના રસ્તામાં કાંટા રૂપે પડ્યાં છે તેમાં ક્ષત્રીશાયથી સુધારો કરવો જોઈએ. ખરેખર જુનાં બંધનો તોઆથી અને સંપર્ષી નવાં બંધન રાખ્યાથી મહામતા, ગ્રેમ, શાય, ટેક, યશ, આદિ સદ્ગુણુવાળી કુલીનતા રાખી શકીશું. પ્રથમ આપણામાંનાઓએ ક્ષત્રીત્વ કામ ક્યું હતું તેમ આપણે પણ બહેમખાનાના જુદમથી છૂટવા ને તે પછી નાગર ઉત્કર્ષથી કિલ્લા મેળવવા ઉદ્ભવ, સાહસ, બળ, ધૈર્ય, શુદ્ધિ, પરાક્રમ, એ સદ્ગુણુ આગ્રહથી કાં ન પહાર પાડવા ?

નથી શું કાઈ ગુજરાતીમાં, ઉંચી કુલિનતાવાળો,

ધરથીર ને રસત રંગી, સત્ય પ્રતાપે જ સરજ્યો.

નર્મદ સાથી રે દેશ ઉત્કર્ષ વિષેજ;

સુરત, આમલીરાન સંવત ૧૯૨૪ ના ચૈત્ર વદી ૬ ને સોમ

સુરતના નાગરોની પરસ્પર લાગણી

[નોંધ: આ સાથે ત્રીજે છાપેલા વેળે કવિ નર્મદાચંદ્રે, હજીના ગોરને ખીજ નાગરોએ તેના ચોપડામાં લખી આપેલી દખીલ તેમાંથી ઉતારી, લીધી છે. તેના ઉપર બાલુએ દાસિયામાં કવિએ કેટલીક ટીકા કરી છે, માટે આ લેખો અત્રે છાપ્યા છે. એ ઉપરથી સુરતના વાનગરા નાગરોમાં પરસ્પર કેવી લાગણી હતી તેનું આજું પ્રતિબિંબ વાચનારને મળવે. સંપાદક]

લી૦ દવે નારાયણચંદ્ર ચંદ્રચંદ્ર જત શ્રી અવન્તીકાપુરીના ગોર શુક્લ વીરૂક્તનાથજી સુરતમાં આવેલા છે. તેઓએ ઉપર મહેતાજી દુર્ગારામ પાસે વંચાવળી લીધેલી છે, તેથી હું લખતો નથી અને તેઓએ તથા ખીજ સદ્ગૃહસ્થોએ પોતાની છુદ્ધિનો વિશ્વાસ કરેલો છે તેથી આનંદ થયો છું. સંવત ૧૯૨૪ ની ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫ વાર ભોમે દવે નારાયણચંદ્ર ચંદ્રચંદ્ર સહી દા. પોતાના હાથના છે.

x x x x

મહેતાજી સરખાને શ્રાદ્ધજી ન્યાતમાં ગણાવાથી બહુ ક્ષતી લાગે છે. એણે જે લોક નાગરમાં કહી કરનારા છે તેની પંક્તીમાં ગણાવાનું ધણું પસંદ છે. સંવત ૧૯૩૦ ના ભાદ્રવદ ૫ વાર ભોમે.

x x x x

આ લેખો મધેના કેટલાએક ગૃહસ્થોના ખોટા અને પ્રપંચમરેલા મતાભિમાની લેખો જોઈ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે જેઓ પોતાને ડાહ્યા અને પ્રમાણિક સમજી હોય પ્રપંચમાં માસે છે. જેમકે મહેતાજી દુર્ગારામે પોતે નાગરી નાતબદાર છતાં પોતાની ઇચ્છાથી તડમાં નથી અને પોતાનો વ્યવહાર એકટો ચાલે છે એવું લખેવું છે તે તેમાં કેવું ખોટું છે! જ્યારે પોતાને ધેર શ્રાદ્ધદિક આવે છે ત્યારે જે નપાકમાં રપચં કરવાનો અધિકાર ન છતાં આવું ખોટું લોકને બૂલવણી સારું લખું એથી પોતાના સ્વરૂપને વાસ્તવિક જોતાં કેવું દૂષણ લાગે છે, તેનો વિચાર કીધો નથી ને વળી પોતે કાર્ત્ત્વ્ય પણ આધાર લઈ વર્તાતા નથી એથી અફસોસ છે.

x x x x

શુક્લ વીરૂક્તનાથજી, શ્રી ઉજ્જનના: નાગરી ન્યાતના ગોરનો ચોપડો. સંવત ૧૯૩૦ ના ભાદ્રવદ ૮ વાર શનિ તા૦ ૩ જી અક્ટોબર સન ૧૯૭૪ ધેરી.

આવી જનના ચોપડા જે તેમાં કંઈ ધોરણસર ને જરા વિચિત્રતાથી લખાણ કરવામાં આપ્યા કરવું હોય તો તે નાગરોના આવાર પછીના ચનાર કોઈ ઇતિહાસ લખનારાઓને સાચી દ્રષ્ટીકત મેળવવાના સાધનરૂપ થઈ પડે એટલું જ નહિ, પરંતુ દેશના (કોઈ પણ પ્રકારના) સામાન્ય ઇતિહાસને માટે પણ તેમાંથી ઘણીવાર મુદ્દાની વ્યાખ્યા મળી શકે.

પરંતુ આવડો મોટો આખો ચોપડો જોઈ જતાં, આઠ દસ પાના સિવાય અને પાંચ છ જણોના લખાણ સિવાય તમામ લખાણ નાગરોના કે દેશના ઇતિહાસના માટે નહવું નિરૂપયોગી ને નિરસ સરખું જણાય છે.

અમુક સાધારણ માણસના કુટુંબ પરિવારનું ફિક્ષું ડંકણુ તે માણસ સિવાય કે તેના કોઈ તેવા કુટુંબી સિવાય ખીજા કોઈને કામનું નથી. મારે આટલા છોકરા છે ને આટલી છોકરી છે ને તેનાં નામ ફલાણાં ફલાણાં છે કે હજી મારે ખીજી આટલી પ્રજા થવાનો સંભવ છે ને ખીજી આટલી પ્રજાને માટે હું ઇન્તેજાર છઉં, કે મને આટલો પગાર મળતો ને હાલ આટલો મળે છે, કે મેં આમ કીધું ને તેમ કીધું, કે આપણે આમ કરવું જોઈએ કે તેમ કરવું જોઈએ એવું એવું નકામું ટાલેલું કરી સ્વાભિમાનની બૂંગળો ફૂંકવી, એ ટૂંકા વિચારના માણસનું કામ છે, તેમ જ એવી બૂંગળો ફૂંકવાની જગા આવા ચોપડાઓ નથી.

આ તો હું મેહેજ મારો અભિપ્રાય લખું છું. આમાં અગાઉ લખાણ કરી ગયેલાઓમાંથી કે આ વાર પછી લખાણ કરનારાઓમાંથી જે કોઈને આ મારો વિચાર ન રહે તો તેમને એમ જણવું કે જેમ તેમની નજરમાં જે આવ્યું તે તેઓએ લખ્યું તેમ જ મારી નજરમાં જે ઠીક લાગ્યું તેમ મેં લખ્યું.

ખરેખરી કામની ને આ ચોપડામાં લખવી જ જોઈએ એવી કેટલીક વ્યાખ્યા હાલ છે પણ કેટલાંકે કારણોને લીધે તેમ જ જોગવાઈ ન હોવાથી હું તે હાલ લખી શકતો નથી.

લ. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર દવે

x

x

x

x

કવિની નોંધ ::

ઉપર મ્હેતાજી દુર્ગારામ મંજારામે જે વૃત્તાંત લખેલું છે તે તો કદાચ ખરું હશે પણ તેમાં પોતાનો મનોભાવ બતાવ્યો નથી તે બતાવવો જોઈએ. જેઓ બ્રાહ્મણ પંકિતમાં ગણવાથી હલકું માને છે-કેટલાક વર્ષ સુધી એઓએ પોતે નાગર જેઓ નોકરી કરી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે તેઓની પંકિતમાં દાખલ થવાનો અભિપ્રાય કીધો, પણ તે પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ ને હજી પણ તેઓ ચાકરી કરનાર નાગરની પંકિતમાં દાખલ થવાની ઉત્કંઠા

રાખે છે પણ સાચાર છે કે જેઓ એઓને દાખલ કરતા નથી અને
આવા લોક જેઓ પોતે સારી પંક્તિમાં જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે જેનાં નિર્ણય
છે, તેમાં પેસવા નામનો બાવ રાખે છે તેથી એઓના સ્વરૂપને જે ભૂપણ
દેખ તે જ દષ્ટિ બહાર લાગે છે તેનો વિચાર તેઓ કરતા નથી, કે પોતે
શાસ્ત્રપણનો અભિમાન રાખે છે પણ પોતે તે પ્રમાણે વર્તતા નથી તે
છોકરાઓને વર્તાવતા નથી. જેમકે પોતે બ્રાહ્મણના સત્ કર્મવાળા કાંઈ
કામ કરતા નથી અને છોકરાઓને સંસ્કાર છતાં તે કરવાનું બ્રાવણતા નથી.
અને પોતા બાલપણનો વેસ લોકમાં બતાવે છે. સંવત ૧૯૩૦ ના ભાદ્રપદ.

(સંપાદકની નોંધ: આ સિવાય સુરવતી બ્રાહ્મણ નાગર-ન્યાતમ્ ૨૬૨૨
અને ત્રિપુક સંબંધમાં કેવો મલ્લેક આસતો હતો તે વિશે કેટલું ટીપ્પણ લખે
કેલું છે, પણ તે અસ્ત-અસ્ત દોવાથી અને બરાબર ઉઠેથી સમાપ્ત નહિ દોવાથી
તેમ જ કાગળો અર્જુનીયું થઈ ગયેલા દોવાથી ક્વતરી બાધું નથી)

(૨)

મારી કવિતા વિષે મારા વિચાર

કવોન્દીરી સંબંધી-ગદ્ય, વ્યાકરણ, કોશ વગેરે ન લખત, મુક
તપાસવાનાં ન હત, કંપાઇનેશન ન હત, પર મલાવવાની અટપટ ન હત,
નાણાની દમિસ તંગી ન હત વગેરે વગેરે-તો નિરાતથી લક્ષી કવિતા
લખત. મેં કવિતા લક્ષી જ તાકીદથી લખી છે લક્ષીએક તો પ્રસંગોપાત
ઉભરામાં લખી છે એ જેતાં થોડી મુક્તમાં મેં જેટલી કવિતા લખી છે, તે
કવિતા ધણામા ધણું સામળ, પ્રેમાનંદને દયારામ તેની કવિતાના સંગ્રહના
અર્ધ બરાબર તો દશેજ. તેઓએ પોતાની જાંઠગી કવિતામાં જ કારી, માટે
ઓછામાં ઓછો ૬૦ વરસનો તેઓનો સંગ્રહ કહેવાય. મને તાં ૩૧ ડીસેમ્બર
ઇ. સ. ૧૯૬૭ એ કવિતા લખતાં ૧૧ વરમ ને ત્રણ મહિના થયા છે.

૨ ભાષા-હું બુવાન છઉં, જેસ્સાવાળો છઉં, બોલવાની છટા છે,
વિચાર તરત મુઝે છે, નાગરી ન્યાતમા છઉં, હવે મારો ગરમ થયેલો
વિચાર સ્હેવથી જેસ્સાવાળો ભાષામા કેમ ન નિકલે? મારી ગદ્યની ભાષા
તે સરળ ને જેસ્સાવાળો સહુ કહે છે, ત્યારે મારી કવિતાની ભાષા સરળ
ને જેસ્સાવાળો કેમ ન હોય? કવિતા લખતાં તો જેસ્સો બહુ ઉભરાઈ
આવે છે. હું ગામડિયો નથી, પણ સહેરી છઉં, ઉચ્ચ કુળનો છઉં, ઉંચી
સંગતમાં છઉં, જન્મ ધરી શુદ્ધ બોલતો લખતો આગ્યો છઉં, માટે મારી
ભાષા શુદ્ધ કેમ ન હોય? શુદ્ધ છે, વ્યાકરણનિયમ જેટલો મારી કવિતામા છે
તેટલો યઈ ગમેતાઓમાં નથી મારી કવિતાની ભાષા મિહુવ દોવતણી

નથી-૧૮૫૫ થી તે ૧૮૫૮ સુધીની મારી કવિતા, પિંગળના નિયમ પુસ્તક
 જણાયામાં નહીં તેથી, હસ્ત દીર્ઘ રાખવા જ નોંધએ એ વિચારથી, કોઈને
 માત્રાભેજ છદો વાંચતાં સાંભળેલા નહીં તેથી, મારી મરજી પ્રમાણે મેં મારા
 તાલમાં વાંચેલા તેથી, મુંબઈ સુરતમાં કોઈ પિંગળ જાણનારો નહોતો અને
 શુદ્ધ લખવાની ખંત તેથી, યડકતી છે, એ વાત ખરી; પણ એ ઘણી જ
 થોડી છે, ને એ કવિતા ઉપરથી કેટલાકેતું મત બંધાયું હશે કે બાપામાં
 સરસતા નથી. જેમ સાધારણ માણસની બોલવાની ભાષા, વિદ્વાનની જુદી
 પડવી જ નોંધએ ને પડે છે, તેમ મારી કવિતા શાસ્ત્રીય ભાષામાં સ્વાભાવિક
 લખાયાથી, તે નવા જ વિષયોને નવી જ લાગે તેવી ઢબથી લખેલી તેથી, તે
 સાધારણ લોકને મારી ભાષા સારી ન જ લાગે. સાધારણ સંસ્કૃત ભાષાથી
 કાવ્યની ભાષા તેની ઢબમાં ઘણી જ જુદી પડે છે, પણ શું ત્યારે એ
 દોષવાળી છે? ના. સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની ભાષાના કદરદાન પંડિતો જ છે.
 તે એટલી તો મુશ્કેલ છે કે તે કાવ્યને અભ્યાસ કરેલા એવા શાસ્ત્રીએ
 પણ થોડે વરસે તે પર દીક્ષા વાંચવાની તે ગરજ પાડે છે. વિદ્વાનની
 ભાષા તે જ ખરી ને સુંદર ભાષા એવીજાણેથના વખતની પહેલાની ભાષા
 ને હાલની ભાષા ઘણી જુદી પડે છે, માટે શું તે ભાષા સારી? ના.
 એવીજાણેથના વખતની ભાષા કરતાં આન ને જીયોજી ત્રીજાની વખતની
 ભાષા સડુથી સારી ગણાય છે. ૧૮૨૭ થી ગુજરાતી ભાષા સુધરવા માંડી
 છે, ને એ સુધરેલી ભાષામાં હું પહેલો જ છું, ને એ ભાષા જુની સમજતા
 પરજાઓને અને હાલના સમજતા લોકોને ઘણી જ સારી લાગે છે. હવે
 મારી ભાષા દોષવાળી કેમ કહેવાય? અસખત પ્રથમ ખેડાતી ભાષામાં હું
 પહેલો છઉં માટે તે દોષવાળી હોય, તો પણ શું એ ઉપરથી મારી ગુજરાતી
 ભાષા, પ્રેમાનંદની ભાષાથી ઉતરતી પંકિતની કહેવાય? ના, ના. મારો
 સુધારાનો નવો વિષય, તેમાં વળી કવિતાની ભાષામાં તે લખાયેલા તો
 ભાષા જુદી પડવી જ નોંધએ, પણ જુદી છે અને નહારી છે એમ કેમ
 કહેવાય? કવિતાની ભાષા ગદ્યભાષાથી જુદી પડવી જ નોંધએ. અંગ્રેજી
 સારી કવિતાની, ને સંસ્કૃત સારી કવિતાની ભાષા લખવાની ઢબ ઉપરથી
 અંગ્રેજી સંસ્કૃતની ગદ્યભાષાથી જુદી જ પડે છે. “પ્રેમે શું છોડી દીધી,”
 એ કોઈ સાધારણ માણસથી સમજાશે નહીં ને એમ કોઈ બોલતું પણ
 નથી, માટે શું એ અશુદ્ધ ને નહારી ભાષા છે? સમજતો વિદ્વાન તો
 ઉલટું વખાણ કરશે. એમાં પ્રેમને રૂપક આપી કહ્યું છે કે પ્યારી તું ને
 એમ એ જે દોસ્ત હતો, પણ હવે શું પ્રેમે તારી દોસ્તી મૂકી દીધી છે?
 પ્રેમના જોસ્સા સાથે મને મળ્યું બનતું, તે શું હવે તે જોસ્સાએ તને મૂકી
 દીધી છે? શું તારામાંથી તે જોસ્સો ગયો છે?

૧૮૫૫ થી તે ૧૮૫૯ મુઘીની ભાષા થઈકાતી છે તેનાં કારણો:-

૧ દ્રુસ દીર્ઘ બેડાક્ષર વગેરે રાખવાની કાળજી-ને મટી ૧૮૫૯ માં દલપતરામને પૂછવાથી કે-રાખવી કે, નહીં ?

૨ મોટા વિચાર હુંકામાં મૂકવા એમાં વિદ્વતા છે. ભાષા બેસ્સા-વાળી છે, રહતી નથી.

૩ અપભ્રંશ યોગ્ય વાપરવા એવી બેત. લાગિયો ને વાગિયો હું જન્મમાં બોલેલો નહીં, ને એમ લખતાં મને બહુ દુઃખ યતું ને તેમ નહોતો જ લખતો. ન ચાલતાં જુજ એવું લખેલું. એ દૂર કરવાના વિચારથી સરળતા ધટેલી. વળી સાધારણ શોક સાધારણ વાતને ગ્રાસવાળી ભાષામાં મૂકી એટલે એ રચનાને કવિતા કહે છે, એવા વિચારવાળાને મારી ભાષા કેમ સારી લાગે ? કવિતા અક્ષરમેળ હંદમાં છે-ને યુજ્જરાતીમાં નથી જ છે-હવે એ વાંચી ન ચકાય તો પછી ભાષાની સ્ત્રેજત કેમ લાગે ?

૪ કુદરતી છંદ-કવિતા કરવી એવો, વિચાર સ્વપ્નામાં નહિ. પ્રથમ પ્રીતિના વૈરાગ્યના બેસ્સાથી મારું મન કવિતા તરફ ગયું; તે પીંગળ જાણ્યા વિના પણ સ્વાભાવિક રીતે મારાથી નમુનાના રોગગા પ્રમાણે કેટલીક કવિતા લખાઈ ગઈ છે-લુવાન-લુસ્સાવાળો મારો.

૫ PICTURE ચિત્ર-Real and ideal, poetical-many and more than any other poet in our language. (સાચ અને આદર્શ-કાવ્યાત્મક-અને આપણી ભાષામાં કોઈ પણ કવિએ વાપર્યા હોય તે કરતાં પણ ઘણા વધારે) પ્રેમાનંદ દ્વારામનાં ચિત્ર દેશી રંગેથી ઘણાં સારાં રંગેલાં છે. મારાં 'સ્ત્રીલ એન્ડ્રેવીંગ' છે.

૬ UNIVERSALITY-સર્વતોભદ્ર શક્તિ-I can write on any subject, because I see poetry in everything. (હું કોઈ પણ વિષય ઉપર લખી શકું તેમ છું, કારણ કે હું બધી વસ્તુમાં કાવ્ય નિરખું છું.)

૭ રસ-Love-એ વિષયમાં જોટલા મેં અનુભવિ ખરા વિચાર કવિતા રૂપે લખ્યા છે તેટલા કોઈએ નથી લખ્યા. મારા વિચાર પ્રમાણે એ રસ મેં સાચી સારો લખ્યો છે. મારામાં સંયોગશ્રુંગાર નથી, ને નથી એટલે તે શ્રુંગારરસ લાયક કશુંક ભાષા-પણ નહિ જ.

૮ કરણ રસ-એ જ્ઞાનના ધરનો મનમાનતો છે-પછી ધ્મિર સંબંધી કે પ્રિયા સંબંધી. જ્ઞાનનું ધર બાદ કરીએ તો તે ચોડા છે.

શાંત-નવી રીતનો સારો છે.

૧. હાસ્ય-નહીં. મારી કવિતા દર્દની ભરેલી છે એટલે હાસ્ય જ નહિ, તેમ કવિતાને 'હું' ગંભીર વિષય સમજું છું, માટે તેવું તેમાં લખ્યું નથી. બોકો હાસ્યરસ પ્રાદ રીતે હું કટકો ઉપભવી જાણું છું, તે મારા ગવથી અંને જોએ મને વાતચિત કરતાં જોયો હશે તે સહુ સારી પેઠે જાણે છે.

ભયાનક, ખીલત્સ, અદ્ભુત, શૈદ્ર-એ લખ્યા નથી.

વીર-મેં જ લખ્યો છે, ધણો લખ્યો છે તે ધણો સારો લખ્યો છે. યુદ્ધવર્ણન નથી કીધું એટલું જ બાકી છે.

૭ અલંકાર-મારામાં ઘણા નવા છે. ૮ અર્થ પ્રૌઢી-ઘણી જ છે.

૯ નેચર (કુદરત)નું ડીસ્ક્રીપશન (વર્ણન) તો મેં જ દાખલ કીધું છે.

૧૦ અક્ષરવૃત્ત તો મેં જ દાખલ કીધા.

૧૧ ORIGINALITY-અપૂર્વ રચનાશક્તિ-ઘણી જ, પણ એક મોટા વિષયમાં હજી આણી નથી.

૧૨ વર્ણનશૈલી-સુધારાના શુદ્ધ વિષયને નવી ખેડાતી બાબા છતે જોવી જોઈએ તેવા કરી મુકેલા છે, તેથી તે અગમ્ય રંગ જોવાની ટેવ પડી ગયેલી તેવાઓને દીપ્તો દેખાતો નથી.

૧૩ અતિશયોક્તિ-ઘણી નહીં-છાંદ્ર નહિ-સાચું અથવા બની શકે તેવું.

૧ જોવાનું એટલું છે કે અગર કદાપિ નહારી બાબામાં લખાયલું છે તો તે બાબાની અપૂર્ણતાથી કે કવિની બાબા માલમ નથી તેથી.

૨ અપૂર્ણ બાબામાં નવા વિચાર ટુંકામાં લખ્યા છે, એવી રીતે ત્યારે ઘણા અથો થશે ત્યારે બાબા જેવી જોઈએ તેવી થશે.

૩ હાલ કિયો માણસ પ્રેમાનંદની અથવા દયારામની બાબા જોલે છે ? પ્રેમાનંદની બાબા મારા કરતા વધારે સારી એમ તો કહેવાય જ નહીં. એ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. જમાનો બદલાયો છે, અસલી ગુજરાતી ને હાલની ગુજરાતીમાં ફેર છે. તેમાં અંધની બાબા, બુના અંધની બાબાથી, વિચાર, ટપને લીધે જુદી જ પડવી જોઈએ. હવેના લોકો કાષ્ટ પ્રેમાનંદની બાબામાં અંધ લખે તેવા સંભવ નથી. ત્યારે એ બે બાબાનો મુકાબલો કેમ યાય ? પ્રેમાનંદના વખતમાં હું હોઉં ને પછી મુકાબલો થાય ખરો. ૨, તે સખત પણ જરે તેના વખતમાં સામગ્ર કે વલ્લભ હતો, ત્યારે પણ એ ત્રણેની બાબામાં ઘણો ફેરફાર હતો તે માલમ પડે છે. શું સામગ્રની બાબા પ્રેમાનંદથી જુદી નથી ?

૪ વાર, વિષયપરત્વે છંદની બાંધણી પ્રમાણે કવિની લખવાની ટપ્પ પ્રમાણે બાબા જુદી પડે છે. હમણાની લખાણો મુકાબલો હમણાની જ બાબા સાથે

યાપ. હું નથી કહેતો કે મારી ભાષા સારી છે. હજી તો મંથ લખવાનું શરૂ થાય છે, જારે ધણુ મંથો થશે ત્યારે ભાષા પૂર્ણ સારી થશે. મારી ભાષા કટલાક જુના મંથ વાંચનારાઓને નહારી લાગતી હોય, પણ તેમાં મારી ભાષાનો વાક નથી. તેઓને મારી ભાષા વાંચવાનો અભ્યાસ નથી—અભ્યાસથી સારી જ લાગશે. તેમ, અસથી વાંચેથી, તેના પર ધણુ દહાડાની પ્રીતિ લાગેલી, તેથી ખીજ નહારી જ લાગે. અકબર ને તાનસેનની વાત. ગવૈયા આલાપ કરે છે તે જેઓના કાન નથી સુધર્યા તેઓને તે મોઝું પસંદ નથી—રોડોવું ને સીજવું ગાવું પસંદ છે. શા માટે? ગવૈયાની ભાષા તેઓને કઠોર લાગે છે—પણુ કારણુ, ગવૈયાનો રાગ સાંભળવાનો અભ્યાસ નથી ને તેમાં તેઓ કંઈ સમજતા નથી, તેમ જ કવિતા વિષે.

૨ મને તેવી મારી ભાષા છે, પણુ મારા અનુભવથી કહું છું કે શેંકડો જનોએ જેઓએ મારી કવિતા મારે મોટી સાંભળી છે, તેઓ કવિતાની જ ખુખીમાં લીન થઈ ગયા છે. તેઓને ભાષા સંબંધી વિચાર આવ્યો જ નથી—હવે ભાષાને ને કવિતાને શો સંબંધ?

૩ મારી ગદ્યની ભાષાના જુદા જુદા વિષયમાં જુદી જુદી ભાષા છે—પણુ તેનો તે સઘળા ઉપરથી જે સાધારણુ રીતે મારી ભાષાનો એક ચહેરો થાય છે, તેમ મારી કવિતાનો જુદા જુદા વિષય ઉપરથી પણુ છેલ્લી વારે સાધારણુ એક ચહેરો થાય છે. એ શું જુદાઈ? બિલકુલ નથી. મારું લખાણુ—મારી ભાષા—પછી ગદ્યની કે પદ્યની—એક જ હોવી જોઈએ છે.

પ્રેમાનંદની ભાષા વધારે સરળ લાગે છે તેનું કારણુ કે તેણે સંસારી ખાખતને સાધારણુ સોઠની ભાષામાં લખી છે, અને તેમાં વિચારો સાધારણુ વિચારોથી ધણુ ઉંચા નથી. વળી દેશીમાં છે. મારી દેશીવાળી કવિતા કાંઈ કાંઈ જ સરળતા વનાની હશે, મારી છે તે Sentimental poetry—ideas rising far above the commonplace—his airs are affecting while *matru-rittas* and *akshar-rittas* are not affecting—his language is uniform throughout, mine is not. Persian and Urdu words which to my taste are on certain occasions expressing my ideas fully vividly and of which are no equivalents from Sanskrit or Gujarati could be used in our language. Language is now—a-days newly formed on account of new ideas being introduced into our language.

Premchand does not abound in so many and so vivid pictures as mine. His beauty is in the true

description of manners and human natures (indicative of reflections)-in expressions and coloured pictures liked and understood by the mass.

Mine is in the description of human natures and external nature with sentiments and ideal pictures understood by the learned and men of experience by whom they are conceived. These pictures can not be put into the popular language, they can be put into poetical language.

Premanand has nothing to suggest-pleasure from suggestion being hard-won, is more exhilarating; mine has much to suggest. His is a jolly beauty, mine is melancholy.

(લાગણીના ઉભરાતું કાવ્ય-સામાન્ય વિચારો કરતાં મારાં કાવ્યના વિચારો ધણા ઉંચા ઉડે છે; ન્યારે તેનું (પ્રેમાનંદનું) સંગીત અસરકારક છે, ત્યારે માત્ર વૃત્તો અને અક્ષર વૃત્તો તેટલા અસરકારક નથી; એની ભાષા સર્વ સ્થળે ઝોક સરખી છે ન્યારે મારી નથી; ફારસી અને ઉર્દુ શબ્દો જે મારા મત પ્રમાણે જુટલીકવાર મારા વિચારો સંપૂર્ણ અને તાદૃશ્ય રીતે દર્શાવે છે અને જેના સમાન ગુજરાતી કે સંસ્કૃતમાં ભાવ દર્શાવનાર શબ્દો નથી તે આપણી ભાષામાં વાપરી શકાય. આપણી ભાષામાં નવા વિચારોનો ઉમેરો થતો હોવાથી ભાષાનું સ્વરૂપ હવે નવેસરથી અંધાય છે.

પ્રેમાનંદમાં મારા જેટલાં ભલકલયાં એટલાં બધાં ચિત્રો નથી. સાંસારિક રીતરીવાજો અને મનુષ્ય સ્વભાવ(વિચારદર્શક)નું આખાં વર્ણન કરવામાં જ એની ખરી ખુશી છે-તે સામાન્ય લોકસમાજને પસંદ પડે તેવા અને સમજાય તેવી શબ્દરચનામાં અને અતિશયોક્તિવાળા આકારમાં.

મારી કવિતાની ખુશી મનુષ્યસ્વભાવનું અને કુદરતનું લાગણીવાળું બાહ્ય વર્ણન છે, અને આદર્શ ચિત્રો એવાં છે કે તે ભણેલા અને અનુભવીઓ જેઓ આજે તેની કલ્પના કરે છે તેઓથી જ સમજી શકાય. આ ચિત્રો લોકપ્રિય ભાષામાં મૂકી શકાય તેવાં નથી, તેઓ તો કાવ્યાત્મક ભાષામાં મૂકી શકાય તેવાં છે. પ્રેમાનંદમાં સૂચનારૂપ લખાણુ નથી જ-સૂચના (વ્યંગ)માંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ દુર્લભ હોવાથી વધારે આનંદમાં કુબા-કનારો છે; મારી કવિતામાં વ્યંગ ધણા છે. એની કવિતા ખુશમિજાજી સુંદરી છે, મારી તો વિચારમયસ્ત વૈરાગશાલિની છે.

અર્થઃ ૧) શુદ્ધ

શુદ્ધરાનો નવો ને શુદ્ધ વિષય
શીલસુશી

Real and ideal pictures many.

(સાર્યા અને આદર્શ ચિત્રો ધણાં)
શુદ્ધારસ નિર્મલો, નીતિ આપતો, પ્રેમ,
દરદનો-શીલસુશીથી અરેલો પણ રમ
ખંડન થવા આવે એટલામાં પાત્રી
દરદની ભભક-વિદ્-માન્ય, અંદરથી
ઉભરાતો રસ.

વૈખન્યમિત્ર, લલિતા, સાદસ અને
ધણા-એક પદમાં શું કરણ્ય રસ
નથી ? મરદની આંખમાં ઝળઝળાયાં
આવે તે કરણ્ય રસ મોટો, કાચી
ખતીના ઘાપસા રહે તે કરણ્ય
રસ નથી.

શુદ્ધ વીર રસ ઉંચા દરબળનો

શુદ્ધ સાંતરસ-નવોજ-સૃષ્ટિસૌંદર્યનો
મેંજ દાખમ કીધું.

દાસ્ય-નહિ.

અદ્ભુત-નહિ.

અર્થકર-નવાને ધણા જ.

અર્થગૌરવ છે.

મીતિ બોધ કવિતા છે.

બનેતું અથવા બને તેવું.

originality. અર્પવ રચનાશક્તિ
વધારે

પ્રેમાર્થક

પુરાણ કાવ્યમનિ સર્વમાન્ય રસિક
વિષય શુન્ય.

Real pictures in Social subjects
only.

(સાર્યા ચિત્રો માત્ર સાંસારિક વિષયોનાંજ)
પ્રેમ ધણુ શીલસુશી વનાનો-સાધારણ
માણુસને માન્ય સાદી રીતે ભભકમ
લખેલો.

કરણુ રસ મારો.

વીર થોડા ને સાદો

શુન્ય

ખરો.

થોડાક.

અસલના જ.

શુન્ય.

શુન્ય.

ન બને તેવું.

થોડી.

કાવ્ય કરવાનો સમય-થોડા કાળમાં ધણું ધણા કાળમાં થોડું કામ-નિરાંતમાં
કામ અને દુઃખા. શુદ્ધ તપાસવાનું કામ, કમ્પાઈઝેશનનું કામ, ધર ખટલો, પેસાની
પ્રીકર, ખીજાં પુસ્તકો મોટાં મોટાં બનાવવાનાં કામ, પુસ્તક વેચવા સંબંધી પ્રીકર.

Stages of my Poetry. (મારી કવિતાનાં સોપાન) :-

૧ અર્પયમ્ભૂતિ અને ચિત્રણ વર્ણન તે કવિતા-૧૮૫૫-૫૬

૨ વાક્ય રસાત્મક કાવ્યમ્-૧૮૫૭-૫૮

૩ ભેરસાવાળું ને તકથી રંગેલું એવું જે કુદરતનું આબેહુળ વર્ણન-
૧૮૬૬-૬૭

૪ કુદરત ઉપરથી તર્ક-૧૮૬૮

કુદરત ઉપરથી તર્ક કામ કરે પણ તે એટલો ન વધી જતો
ભેદએ કે, જેથી કુદરત છેક જ અસ્ત યષ્ઠ જાય.

તકથી અતિશયોક્તિ ભેદએ, પણ તેમાં વ્યંજનારૂપે પણ કુદરત રહે.

Imitation નકલનો ભાસ જતો રહે એટલે તે Poetry કાવ્ય નહિ.

Navalram says	{ અદ્ભુત શાંત પીર કરણા શૃંગાર હાસ્ય }	1st પ્રથમ
નવલરામ કહે છે કે		2nd દ્વિતીય
		3rd તૃતીય

નવલરામ કહે છે કે imitation નકલ નહિ જ-imagination (તર્ક) તકથી
જે આનંદ તે જ કવિતા-જેમાં અદ્ભુત રસ તે ઉત્તમ કવિતા.

જેમ Supernatural (કુદરતથી વિશેષ) તેમ વધારે સારું-મારો વિચાર
કે તેમ નહિ, be an ideal of any thing. Impossible
ચાલે પણ improbable ન ચાલે. (ભેદએ તો કાષ્ઠના આદર્શ
થાવ. અશક્ય ચાલે, પણ અસંભવિત ન ચાલે.)

Nature and imagination (કુદરત અને તર્ક) કવિતા-only
imagination is good for nothing. (એકલો તર્ક
નકામો છે) Tales and romances don't give taste
(વાર્તાઓ અને ઐતિહાસિક કથાઓ રસ આપતી નથી.) Drawing
with the colours is poetry and not only the
colours. (રંગો કંઈ કવિતા નથી, પણ રંગથી ચિત્રરત્ન તે
કવિતા છે) સ્થાયી પણ passion(પ્રેમ)ની poetry (કવિતા)
ધણી અસરકારક છે. હાસ્ય રસ જ થોડી વારનો, પણ જે સ્થાયી
રહે તે સારો ને તેટલા જ માટે passion ની સારી. જ્યાં ખરાપણું
તેમાં આનંદ વિશેષ. આહા! અદ્ભુતપણાથી કહે છે. આબેહુળ
ચિત્ર છે, એમ લોકો કહે છે તે શા માટે.

[સ્પષ્ટીકરણ-કવિ નર્મદાચંકરના મિત્ર અને પ્રશંસક સાક્ષરશ્રી

નવલરામે ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના એક અંકમાં 'કવિ
નર્મદાચંકરની કવિતાએ શીર્ષક નીચે નર્મદ કવિની કવિતા વિષે પોતાના
વિચારો દેવા છે અને લોકો તેને કેવી દ્રષ્ટિથી જોય છે તે દર્શાવ્યું હતું.
આમ કરતો સ્વાભાવિક રીતે ગુજર્દ પ્રગ્નમાં અતિપ્રિય યષ્ઠ પડેલા કવિ

પ્રેમાનંદની સાથે તેમણે કવિની કવિનાનાં તત્ત્વોનો મુકાબલો કર્યો છે, અને એકાદ બે દષ્ટિબિંદુથી કવિ નર્મદાચંદરને પ્રેમાનંદથી સહેજ ઉતરના મણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નવલરામનો આ લેખ પ્રકટ થયા પછી કવિ નર્મદાચંદરે તેનો ઉત્તર આપવાને આ લેખ ટિપ્પણરૂપ લખેલો, અને ગુજરાતના તે વખતના સાક્ષરોના એ બાબત અભિપ્રાય પણ મેળવી રાખેલા, એમ ધારી તે અંગે ટિપ્પણરૂપે આપેલો છે. શા કારણથી રીતસર આ લેખ પૂર્ણ થયો નહિ, તે અમે જાણતા નથી, પણ તે સાહિત્યવિષયમાં રસ સેનારાએને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી અમારી ધારણા છે. આ સિવાય પણ કવિએ કવિતા વિશે આડુંઅવળું ઘણું લખી રાખેલું છે, પણ તે અસ્તવ્યસ્ત છે. સસંગ સસંબંધ નથી, માટે તે અંગે જાણું નથી. આ સિવાય પણ ખીણું ઘણું છુટું જવાણું ટિપ્પણ કવિએ કરી રાખેલું છે. સંપાદક]

(૩)

ધર્મતંત્ર

(સંવત્ ૧૮૮૯ થી સંવત્ ૧૯૩૧ :: સન ૧૮૩૩ થી સન ૧૮૭૫)

જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ, કુલ નાગર; (વડનગર), અટક દ્વિવેદી; વેદ ઝઙ્ઘ; શાખા સાંખ્યાયની; જોત ઓક્ષુસ; ત્રપવર-વસિષ્ઠ, શક્તિ, અને પરાસર; સર્વ વર્ષ. આગર ૨૪ મીએ.)

સંવત્ ૧૮૮૯ પ્રથમ બાદપદ શુકલ ૧૦ રાત્રિ વાસરે જન્મ (ઇ. સ. ૧૮૩૩ ના)

૧૮૬૭-વૈશાખમાં જન્મોછ (૫મી સંધ્યા, રૂઢી આદિક લખ્યો).

૧૮૬૯-લગ્ની વેદાધ્યયન (સંહિતાતું એક અષ્ટક મારા પિતાના મિત્ર બાબાજી પામે લખ્યો. એ બાબાજી તે શ્રીપદના પિતા).

૧૯૦૦-વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ (૧૮૪૪ એપ્રિલ ૨૯) છત્રે.

૧૯૦૬ આશો શુદ્ધ ૩ (૧૮૫૩ અક્ટોબર-૫) ઓતું મરણ.

૧૯૦૭ કારતક વદ ૪ માતું મરણ.

૧૯૧૨ ,, (૧૮૫૬ એપ્રિલ) લગ્ન ખીજવાર.

૧૯૧૪ લગ્ની (૨૫ વર્ષની વય લગ્ની) સ્વધર્મ વિષે આસ્તિક્ય હતું.

૧૮ ની વય લગ્ની-માતી ક્રિયા કરી ત્યાં લગ્ની, સારી જેઠે આસ્તિક. માના મરણથી, પ્રિયાના મરણથી, સ્થાયી આજીવિકાના ઉદ્દેશની પ્રાપ્તિમાં ન શકવાથી સમયે સમયે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થય્યો, પણ વળી તે ઉડી ગયેલો. કોઈ પણ ગુરુના કે કોઈ નવા ધર્મમંડળના આત્મમર્મ રહી સંસ્કૃત લખવાનો તથા ગુજરાતીમાં ભાષ્યમખ્યાલ્ય કરવાનો ઉલ્લાસ રાખવા બહુ શક્તિ ડોડેલી;

अमां न इवेथी हरेदासतुं काम करवानी वृत्ति धयेसी ने अने माटे संस्कृत अभ्यास सारु पूने गयेतो, पणु क्वितानुं श्चुरणु उपडेकुं तेथी तथा द्रव्यना संशयथी ते काम करवा उपरथी भति भसी मध ने पथी शुभरातीमां गद्यपद्य ग्रंथ लभवानो उद्योग राभ्यो. (सने १८५६ ना भाष्यनी २० मी पथी.)

१८१५ (वैशाख पथी) धर्म संभधी विचार अद्वयाने हुं धर्मब्रह्म यथो.

१८२० (पौष शुद्ध १०) पितातुं भरणु यधुं. (३१ वर्षनी वये.) त्यार पथी धर्मना देवता पडारी आहणुने आपी दीधा. पितानी क्रिया कीधी ते लावथी नहि ने देवता आपी दीधा ते इति न पूजथी माटे.

१८३० सुधी अटले ४१ वर्षनी वय लग्नी अटले वर्ष १६ सुधी हुं धर्मीक वाते प्रार्थना समाजना मतनो हतो.

१८३१ कर्तक वद ४ शिवशक्ति स्वरूपे परमेश्वरने पूजवा विषे भति यधुं. 'राज्यरंग' लभता श्रुतिस्मृतिपुराणुने विषय लक्ष्मी देवामां आभ्यो. सर्वो लोकना निवृत्तिप्रवृत्तिना धर्म तथा नृपसुभनी तुलना करी जेध. अवस्थे वेदांत तथा योगना ग्रंथानुं अपरोक्षन करी सार लक्ष्मी दीधा, अनेक विचार कीधा.

आथाह शुद्ध ५-सिद्धांत प्रभाषे कर्म रयुं. (अे सभा उपर स्वाभी ध्यानं श्चुरी आवेशा, पणु करेवा निश्चय हेरववानी भारी भति यधुं नहि. तेले वेदने धर्मरैरित मनाववा मांडयो, तेनी पहरेलाहुं तेम मानतो ग्रथो हतो.)

(४)

ध्यान

१ "एकं निरामयं ज्ञानं, प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्" ।

२ एकमोकाररूपेण स्वप्रकाशेन विवर्तते ।

३ एकः सर्वेश्वरः सर्वज्ञः सर्वोत्तरीमी सर्वतमा परमात्मा परमपुण्यः प्रसन्नो विजयते ॥

अथर्थां हुं नभन

४ ॐ सूः अग्रये नमः । ॐ भुवः वायवे नमः । ॐ स्वः सूर्याय नमः ।

ॐ मूर्धुवः स्वः प्रजापतये नमः । अथुव-त्रलु व्वाहति-अथुवपूर्वकं गाथत्री मंत्र.

ॐ अपारोनेतवाश्रयं सहस्राक्षपुरुषाय नमः । ॐ प्रवचोपक्रमणाय नमः । ॐ ऐं ह्रीं

क्रीं रमणाय विष्णेश्वराय नमः । ॐ भोगभोगनाथाय, शांतिप्रपमूर्तये धीं सर्वशिवाय

नमः । (अद्यापि अे नृ रीति आवे छे. मात्र योगयोग लां योगयोग ने

शांतिरूप त्यां नृपशांति अेटतुं अदली जेजवामां आवे छे.)

नृप

५ नृप (गाथत्री मंत्र), धींशांतिवाय नमः । (अे मंत्रे) ने धीमहासरस्व-
रये नमः । (अे मंत्र).

સંવત્ ૧૯૩૩ થી સંવત્ ૧૯૩૬ :: સન ૧૯૭૭ થી સન ૧૯૮૦

૧૯૩૩ વૈશાખ સુદ ૩ (૧૯૭૭ એપ્રિલની ૧૬ મી) (૪૪ વર્ષની વયે) વેદસસ્વતીનીસ્થાપના સુરતના ધરમાં. (ઋદ્ધ યજુસ્સુ સંહિતાનાં પુસ્તક ભણ્યથી કારીરામ શુકલે આણ્ણી આપેલાં, તેની પ્રતિષ્ઠા દોમ સાથે દરિકૃષ્ણ શુકલે કરાવી).

એ વર્ષના માગશરથી તે ૧૯૩૪ ના પોષ ધર્મીમાં નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિનાં ભાષણ આયોજનમાં કીધાં, વેદ ઈશ્વરપ્રેરિત વાણી છે એ કહી સંભળાવ્યું. વળી ૩૩ ના આશો વદ ૧ થી ૩૪ ના આશો ધર્મીમાં સીતાદરણ્ય-દ્રૌપદી દર્શન-કૃષ્ણકીલા એ લખી, તેમાં સ્વધર્મની ળયા દેખાડી.

૧૯૩૩ આગો શુદ્ધ ૮-વ્રત રાખ્યું-ચંદી પાઠ કીધા.

૧૯૩૪ મહા વદ ૧૪-શિવરાત્રીનું વ્રત રાખ્યું. શિવરતોત્ર વાંચ્યા તે જ્ય કીધા.

૧૯૩૫ જ્ઞેઠ શુદ્ધ ૧૦-ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, ગમ્યાગમ્ય, રોચ્યારોચ્ય એ વિષયમ આચાર પાળવાનો અનાદર હતો, તે પાછો બેસાડવા વિષે નિશ્ચય.

૧૯૩૫ આપાદ વદ ૦)) સુધી મહાજી પાઠ્યું. મહાજી પાળવાનો નિશ્ચય. પત્રિકા છપાવી પ્રસિદ્ધ કીધી.*

૧૯૩૫ અધિક આશો વદ ૧૩ વ્રત રાખ્યું-ત્રયોદશી પ્રદોષનું.

૧૯૩૬ બે મોટી એકાદશીએ ક્ષમાહાર કરવાનો નિશ્ચય.

૧૯૩૬ વૈશાખ વદ પચિમ-છોકરાને ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કીધો. એ પ્રસંગે (૪૭ વર્ષની વયે) પૂરા આસ્થાવાનું હતો, ને શ્રીતના આનંદનો ઉત્સુક થયો હતો.

૧૯૩૮ ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર કીધું.

સંવત્ ૧૯૩૫ :: સન ૧૯૭૯

સંવત્ ૧૯૩૫ ના માધ શુદ્ધ પચિમથી તે ૧૯૩૭ ના ફાગણ શુદ્ધ તેરમ સુધીમાં કુટલેક દિવસે કીધેલા વિચાર તથા કર્મનું ટિપ્પણ:-

મુંબઈમાં ૧૯૩૫:

૧૯૩૫ માધ શુદ્ધ પચિમ-દુવ્ય વિષયમાં સ્થિતિ સારી થયેથી ધર્મ-ગૃહ-વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરવી, એ વિચાર ફેરવી ધર્મની વ્યવસ્થા તેા કરવી જ, એ નિશ્ચય કીધો. એ દિવસે વૈરાગ્યપૂર્વક ત્રણે તંત્રમાં બને તેટલી વ્યવસ્થા કરવાને ઉદ્દેશ થયો.

* આ પત્રિકા "ધર્મવિચાર"માં ળપી છે. સંપાદક.

१८३५ भाव वद तेरस-(१) अनुकूलताये द्रव्य व्यापी शास्त्रीयो
पासे शुभाशुभ कर्मनी संक्षिप्त पद्धतियो रयाववी. (२) परशुराम, राम,
कृष्ण, ज्येनी जयंती जोरुचवइये पाणवी. पवित्र रमरुषु करी जमपुं.
(३) दिवसे सुवानी देव काठी नांभवी.

१८३५ भाव वद यौहरा-अकरमात अज्जणयो. शुक्ल-याण्णोद क-यालीने
आण्यो, तेण्णे इद्रयुक्तादि श्रवणु करावुं. सांभरमरुषु करी इलाहार कथो
ने रात्रे स्तोत्र वांणी जप कथो.

१८३५ जेठ शुद्ध चोथ-सवारे परजातीयां गार्वा, जया पछी नभं
टेकरी जेवानी छच्छा यछ ने जे वागे रामशंकर भंगणछने लछ आलतो
त्यां भयो. टेकरी पर भेडो. पा घडी अंगरणो उतारीने; छपरथी वपाई
आवे. "परब्रह्मात्मिकां देवीं" अर्होथी ते "अंबितमे देवितमे" अर्हो संधी
त्रयु वार पाठ कथो. पछी टेकरी परथी उतरी वापेश्वरीनां दशनं कथी,
[जे टेकरी पर भेसी सौंदर्याना, त्रेम वैराग्यना विचार करेला, ते टेकरी
छपर १६-१७ वर्षे इरीथी भेसी अेकाम यित्ते सरस्वतीनी स्तुति कथी-
कमेश छपाधि संकल्प रहित; भरी तीर्थयात्रा करी; पछी "प्रणतानां प्रसीद
त्वं" अे लण्णी टेकरी परथी नीचे उतयो हतो.]

१८३५ दशम-(१) हे ज्ञान सरस्वतीना प्रवाह-हे गंगे ! तुं भारी
शुद्धि पवित्र करी सयाद्याभ्यंतर शुचि राभजे. (२) हे गंगे ! हवे तो
तुं व्यवहार संभंधी अव्यवस्थानी मखिनता वहेथी दूर कर. (३) हे गंगे !
तुं भारी त्रणे श्रीमानां अंतःकरुषु पवित्र करी तेमने सत्त्वलक्ष्मीये
अनुकूल करी तेओ द्वारा आपुं श्रीओने सुणोध भणे तेषुं करजे.

(१) राते (हरिभक्त) यशवंतने (कादावाडीभा) नृसिंहने पूजन करतां,
लक्ष्मणभंडणने कीर्तन करतां, पुराणुने तंशुरा सामे रामायणुमानी कथा
करतां (द्रव्यव्यय विना भयेसो हाठ) जेछ माइं यित्त आनंछुं. (२) भूति-
पूजन विषे विचार कथो. अे ज अवश्य कर्म छे ने सारं छे. सैने
भाटे अेम नहि. नित्यने भाटे देवपूजन घरमां राभपुं ज अेम नहि. वेद
पुरतक छपर छच्छाभां आवे त्यारे पुल यदाववा ने धूपआरती करवी. कोछ
वार भूतिने पणु पूजवी. स्थापेक्षी भूतिनां दशनने अनादर करवो नहि.

आषाढ वद अमास-ग्रहणु समये गायत्री मंत्रे जप कथो. जप
छपाथु तथा धारणुश्च अेम मिश्रित, ग्रहणुनी समाप्तिअे नवमी भाणा
आलती हती. पछी 'ॐ ऐं ह्रीं महासरस्वत्यै नमः।' अे मंत्रे त्रणु भाणा
तेभां वैभरीअे ने अेक धारणाअे. (वद आडेमथी राते सता पढेलां ॐ
श्री सरस्वत्यै नमः । अे मंत्रे पांय भाणा जपवातुं राभ्युं हतुं.)

આવશ્ય શુદ્ધ તીજ-પરમાણિ સાથે ભોજન સંબંધી ટ્રેવો વ્યવહાર રાખવો; એનો નિશ્ચય સ્થિતિ સારી થયા પછી કરવો.

આવશ્ય શુદ્ધ પુનેમ-જનોઠ બદલ્યું. પદ્ધતિ નહિ તેથી કર્મ યથાર્થિય થયું નહિ. 'ધર્મનિઝાસા'નો પહેલો અંક છપાવી લોકમાં વહેંચ્યો.*

આવશ્ય વદ આદેમ-ભોદરાત્રિ નિમિત્ત સરસ્વતીની આરાધના કરી આત્મિએ આપી.

સુરતમાં ભાદરવા શુદ્ધ ચોથ-ધર્મનિઝાસાનો નવમો અંક પૂરો કરી રાત્રે સરસ્વતીને ધૂપદીપ કીધાં.

ભાદરવા શુદ્ધ સાતેમ-સંધ્યાવંદન કરી મંદિરમાં જઈ વેદસરસ્વતીને પુષ્પ અપશું કીધાં ને કપૂર દીપ દેખાડ્યો, દીપપ્રકાશ જલસૂચક બાસ્યો. તેમાં "ઘંટાચલદ્વારિ" એ ભણતાં તે ઉંચો વધ્યો હતો.

ભાદરવા શુદ્ધ તેરસ-ધર્મનિઝાસા પૂરી કરી તે નિમિત્ત "ૐવેદસરસ્વત્યૈ નમઃ" ભણી પુષ્પ ચઢાવ્યાં. ૐ ૐ નમઃ, નમઃ ૐ (જેમ બોલાયું તેમ) એક માળા જપી. વ્યર્મા વ્યર્મા ધ્યાન પણ ખરું-ભૂતાકાશની મહિ ચિત્રાકાશ ને તેની મહિ ચિદાકાશ તેમાં ૐની અર્ધ માત્રા છે ને પછી બ્રહ્મ છે એવી સમજો. 'ૐ સાંવ શિવાય નમઃ' વળી ૐ નમઃ શ્રી સાંવશિવાય (જેમ બોલાયું તેમ) એ મંત્રે ત્રણ માળા. તેમાં અવશ્યે શિવના પ્રલોકના અર્થ સ્મરણે ધ્યાન પણ ખરું. કૈલાસમાં સાંબશિવનું પૂજન દેવતા કરે છે, તે ચિત્રસ્મરણ પણ ખરું. "ૐ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ" એ મંત્રે એક માળા. આદિ શક્તિનું ધ્યાન, જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ, કર્મશક્તિ, મૂલશક્તિ, યોગમાયા, તેજ મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી તેજ વાણીલયુક્ત સરસ્વતી, [એ દિવસે પ્રદોષ વ્રત લેવાનું ઇચ્છેલું, પણ સમય વીતી ગયો હતો.]

ભાદરવા શુદ્ધ પુનેમ-ચંડીપાઠ કરવાનું મન થયું. 'ૐ નમઃ શ્રી સાંવ શિવાય' એ મંત્રે એક માળા જપી. પછી પહેલેથી તે મધ્યમ ચરિત્ર એક કવચ વાંચ્યું.

ભાદરવા વદ પડવો-સવારે "સાવર્ણિ સૂર્યતનયો" અહીંથી તે 'મહિષાસુરવધ' લગી ને રાત્રે 'શક્ત્યાદય'થી તે 'દેવ્યાહતે વગ' અહીં લગી વાંચ્યું.

ભાદરવા વદ બીજા-રહેવાં કવચ પૂરું કીધાં. રાત્રે એક માળા 'ૐ નમઃ શ્રી સાંવશિવાય' ને બીજી ૐ 'નમઃ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ' એ મંત્રે પછી ચંડીપાઠમાંથી મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતીની સ્તુતિનો પાઠ યથાશુદ્ધિ સુમણને કીધો ને વળી એક માળા જપી, 'ૐ નમઃ શ્રી મહાસરસ્વત્યૈ'-હે

* ધર્મ નિઝાસાનો આખો લેખ "ધર્મવિચાર"માં છાપ્યો છે. સંપાદક.

देवी।-हुं आर्त्तं, अर्थीं ने मुमुक्षुं छुं; इती क्षुद्धि आपन्नं. [इवेा योग
के माइं वर्षे गृहलायुं, संक्रांति प्रमाणे ४७ मुं ऐहुं. संवत् १८८६-१८८७.
सन १८३३-१८७६.) धर्मनिहासा प्री यध ने तरत देवीने पाठ करवातुं अक्षुं.]

बाहरवा वद छुं-अपारे यातीने अश्विनीकुमार गयो. नाडीने सर-
स्वतीने पाठ कथियो. पितामह, पिता, माता ने श्री ऐ यारने अंजलि
आपी. महादेवनां दर्शन करी घेर आग्यो.

[आपाठ वद ०) अमासथी ते बाहरवा वद इ लगी धर्मविचार ने
धर्म, कर्म अभांज मन छतुं. धनुंकरिने ते यित्त आनंदभां छतुं.]

बाहरवा वद तेरस-प्रदोषने। दिवस मानी राते काल वीत्या पछी
पण्य माणा इरवी छती.

अधिक आश्विन शुद्ध तेरस-(संवत् १९३५) प्रदोष समये जभतां
पदेवां नाडीने ॐ श्री सांबशिवाय नमः ऐ मंत्रे त्रय्य माणा ने ॐ श्री
महासरस्वत्यै नमः ऐ मंत्रे ऐक माणा जपी.

अधिक आश्विन पुनेम-राते ॐ श्री सांबशिवाय नमः ऐ मंत्रे त्रय्य
माणा ने 'ॐ ऐ श्री महासरस्वत्यै नमः' ऐ मंत्रे ऐक माणा जपी.

मुंअधमां-आश्विन वद पञ्चो. नानपण्यमां जे नर्मदेश्वरने पूजतो,
तेतुं वीस वर्षे इरीथी आवे दर्शन कथिं. पछी माभादेवीतुं ने पछी
यावतां जध महालक्ष्मीतुं.

गोथथी ते पारस सूधी राते सांजशिवनी ने सरस्वतीनी माणा जपी छती.

सुरतमां-अधिक आरोा वद तेरस सोम-सवारे नाडी संध्या करी, याठ
पी आगगाडीमां ऐडो; अदी वागे सुरत पढोअ्यो; बाग पीने गाडीमां
नेसी ऐकलेा अश्विनीकुमार गयो. नायो; इंधं अण्यो ने अश्विनीकुमारनां
दर्शन करी घेर आग्यो. सामा धरमां जध सरस्वतीने पूछ पुष्य धूप
कर्पूर दीपे-ॐ वेदसरस्वत्यै नमः। ॐ वाक् सरस्वत्यै नमः। ॐ नीलसरस्वत्यै
नमः। ॐ महासरस्वत्यै नमः। ॐ जगन्नित्यै नमः। ॐ महाकाल्यै नमः।
ॐ महालक्ष्म्यै नमः। ॐ महासरस्वत्यै नमः। पछी स्तोत्रमांथी इटतुं
अण्यो. पछी यित्तमां सांजतुं आराधन करी पुष्य धूप दीप अपण्य करी
श्रीकार्यस्वरूप ने ध्यापी मत सेडं छुं, ऐम अण्यो ने जप वाछ्यो.

आरोा पीजे शुद्ध आडेम (त्रोग वर्षनी) सवारे उगी पाठ अर्थी कथियो
ने अर्थी अपारे सांजे मौन राणी आप्यो कथियो. 'दिवि। व्यवस्थित ययो।'
'दा.' 'हने जप ? जप.' भदिरमां पुष्य धूप दीप धर्यादि कथुं.

आरोा पीजे शुद्ध पुनेम-शुद्धी, लक्ष्मी ने सरस्वतीनी स्तुति वांयो.

કાગળું સુદ ૧૩-પ્રદીપ સુરતમાં કાવો. અમ્મિનીકુમાર સુરતમાં નાઇ આવી મહાસરસ્વતીને સંબંધિવનું સ્મરણ કીધું. નિત્યકર્મ કારણથી કાગળું સુદ ૧૧ લગી ચાલ્યું હતું. વદ ૭-પ્રજુ ! હું કેટલની ઓથીઆળા ! બંધનથી ક્યારે છોડાવીશ ? સરસ્વતીની કૃપા છે, પણ પૂર્વ કર્મ નડે છે.

ચેત્ર સુદ ૧૫-ગઈ રાતે સ્વપ્ન-તેમાં અડી વેળાએ ર. ૫૦૦) મથ્યા એ શું સ્વપ્ન છે દેવી ! કે તારું કામ અટકશે નહિ. ધીરજનું ભાગ્ય ઉપર પ્રસાદનું બળ છે, એ પ્રતીતિ યાઓ અને મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી આવ્યો.

વદ ૭-સ્વપ્નમાં તમોગુણે હે સરસ્વતી ! હવે તો ઉડ. બંધન કાપ છલ્યાદિ. વૈશાખ સુદ ૩-સુરત આવી પાઠ ઓચ્છવ કીધો. સંહિતાના પાંચ વર્ગ ને લક્ષ્મીચક્રત એ વાંચ્યાં ને ઇચ્છુપુંદ્ર મયાય સમજ વેદની સુરતમાં મને યાઓ. તાપીનાં દર્શન કીધાં. ચંડીપાઠમાંથી સ્તુતિઓ વાંચી.

વદ પાંચમ-છોકરાને જનોઈ દીધું.

[પછી ગૃહતંત્રના વિચારમાં ને વ્યવહારતંત્રની વ્યવસ્થા કરવામાં બાકીનું વર્ષ ગયું. પછી આરો (વદ ૦)) આ પ્રમાણે લખ્યું:-ક્યારે ઋણ-મુક્ત થાઉં ને ઓચ્છવ કરું ? વળી તે ઇચ્છા કરી ? દિશાશૂન્ય છે તો જે સુત્રે તે કરજે. પણ શમ હમ ક્ષાંતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિચારમાં રહે; દંડનો વિચાર અપવિત્ર તથા ઐશ્વર્યના મદવાળાને માટે રાખવો. (તમો ગુણ ન રાખતાં ધર્મ રાખી દંડ કરવો). દેહાત્મવાદીની, નિર્ધનની, દુર્ગુણીની, વિલાસિની, એવા નરની દયા ખાવી. બોધિત ચલું ને કરવું એ આર્નદ ભવા.]

[દષ્ટ દૈવતાં દુર્જનની સંગતિથી દૂર રાખજે કે મનમાં નહારા વિચાર ન આવે. માંગલું શું કરવા ફ માંગવું તો ધૃષ્ટિની જ પાસે. રજ્જેસાને ટાંચે પડ્યો છે પણ વેળાએ વેળાએ ઉપડે છે સિદ્ધિપરત્વે. ભાગ્ય પ્રજુની સત્તામાં છે. સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ-બહુજ્ઞાનથી, મન જિતવાથી, દેહકષ્ટ કરવાથી, વડીલસેવાથી, ધર્મમુદ્ધથી, પશ્ચાત્તાપથી, ત્યાગથી, આસુરી જીવનો વખત ધણી-વાર જડ રહેથી, ઘેલછામાં રહેથી, વ્યાધિથી પીડાયાથી, મુદ્ધમાં મચેથી મુકાવ છે.]

સંવત ૧૯૩૭ :: સન ૧૮૮૨

માગશર સુદ પાંચમ-અમુક સંખ્યા જપે અમુક સિદ્ધિ, એ વિને પાત-ચાલતાં શાસની ગણના ઉપર ઉતર્યાં. દહાડો રાત મળીને ૨૧,૬૦૦ શાસ્ત્રમાં ગણ્યા છે. એટલે ૧ મિનિટે ૧૫). કપૂરવ્યેવતા સ્વરોદયમાં

એક મુદ્ધર્ત પા દીનર, સ્વરમેં શાસ વિચાર;

સૈનિક અધિક અસ સાનસો, ચાલત તીન હનર.

એ ઘટી-૪૮ મિનિટમાં ૩૭૭૩ ને સો વર્ષનું પ્રમાણુ તો તેમાં ૪,૦૭,૪૮,૪૦,૦૦૦ એટલા એટલે ૧ મિનિટમાં ૭૮૬૦૪૧ આવે છે એ

જેતાં ને છાતીના ધબકારાં પ્રમાણ અંગ્રેજી રીતે ૭૨ છે તે જૈન સ્વરોદયની ગણના છાતીના ધબકારાની હશે, શ્વાસોચ્છવાસની નહિ. શરીરમાં નાડી ઢટલી, હાડકાં ઢટલાં વિગેરે શિવગીતામાં જ્ઞેવામાં આપ્યું, તે તેને અંગ્રેજી ગણતરી મેળવવી જોઈએ.

માગસર શુદ્ધ ૧૦—નાથુશંકરે કહ્યું કે, ભારકરાચાર્યે શિવદત્ત ગુરુનું સ્તોત્ર કીધું છે ને લલિતાભાષ્ય કીધું છે.

પોષ શુદ્ધ ૫—યઃ સંઘ્યાકાલતઃ પ્રાત્તઃ ત્યજેત્કર્મ ચતુષ્ટયમ્ ।

આહારં મૈથુનં ત્રિદ્રા સ્વાહ્યાયં ચ ચતુર્થકમ્ ॥

પોષ શુદ્ધ ૧૨—મહાકાલાય નમઃ । મહાકાલ્યૈ નમઃ । ઉત્તરાયણસંક્રમણ-યોગિન્યૈ નમઃ । એમ ત્રણ અર્ધ આપ્યા. ચંડીપાઠમાંથી સ્તુતિનાં કવચ વાંચ્યાં. સંક્રમણશક્તિની પ્રાર્થના કીધી, જય ઇચ્છ્યો, પોતાના સંબંધી-જનનો ને દેશી જન સમસ્તનો. દેવી ગીતાનો પાઠ કીધો—પ્રારબ્ધ થયા કરે છે, માટે કરીએ ચિંતા ન કરતાં ઇષ્ટ દેવીને જ કર્મ સમર્પણ કરવાં. યથેચ્છ વસ્ત, અધીર થઇ સ્વધર્મ અષ્ટ થઇ અશુભ કર્મ ન કર, પણ ધૈર્ય ધરી, સ્વધર્મે રહી સદુદ્યોગ કર્યાં કર, નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિ તે બ્રહ્મજ્ઞાન વિષયમાં ખરું જ્ઞાન; સુદ્ધિયે કેવળ નિઃસંદેહ નથી તે પણ શિષ્ટના શબ્દ પ્રમાણે આજ્ઞાએ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખું છું, ને વિચાર કરું છું. માયાના અદ્ભુત કાર્ય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ નથી પણ લક્ષિત વધે છે—ઇષ્ટ દેવતા લખી. આ તે મારી પ્રતીતિ જ છે કે સુખદુઃખ અનિત્ય છે. મારા સંસાર લખી જોઉં છું તે હું બહુ દુઃખી છું, મહાસિંધુમાં નિમગ્ન છું, નિત્ય જ સાંકડમાં છું, ભાવીનો તે શો વિચાર । મારે માટે ઢટલા જીવ દુઃખી? સ્ત્રીઓનો વિયોગ, તેઓનાં સ્વાચરણ, તેઓની સ્થિતિ, શરીર મન વ્યવહાર પરત્વે કાઇની ઇચ્છાને લેશ પાર પડે નહિ, કેવી જાળ । પણ નિત્યાનિત્યને વિચારે તે દુઃખ પણ સહન કરવું જોઈએ, એ ન્યાયે જાળની સૃષ્ટા રાખતો નથી. જાનધર્મના વિચારમાં નિમગ્ન રહું છું ને ખીજને માટે તેઓનું ભાગ્ય સમજું છું. પ્રયત્ન કરતાં પણ ન ક્વાય તેવા કાળ આવે છે જ. રાજ્ય યવાનું કે મોટા વિદ્વાન યવાનું કાઠ નહોતું, પણ સામાન્ય પક્ષનું, પણ કુટુંબમાં અનુકૂલ સ્ત્રીનું સુખ, અને સાધારણ ઉંચી સ્થિતિને જોટું જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય ઇચ્છતો. દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે કીધેલું ભોગવવું જ એ ખરી તથા ઠલી સમજ, અને ઇષ્ટ દેવતા ઉપર આસ્થા એ જ આગળ જતાં, આ જન્મે કે ખીજે જન્મે ખરું સુખ ને હુદ્દ જ્ઞાનને અર્થે રહી શુદ્ધિ આપશે. ઓમ નમઃ સરસ્વત્યૈ નમઃ । વ્રત ભૂખ્યા રહી કરવું. એથી ચિત્ત સ્થિર રહે છે. વ્રત દેવ ઉપર દેહ કષ્ટને લેખવવું નહિ. સિદ્ધિ વિષયસાધ્ય થાય તે ચૈતન્ય

આશો ખીજો વદ ૭-૧૧ એ પાંચ દહાડા કામ્યપ્રયોગ કીધો. ગાયત્રી જપ ૧૧, 'ૐ ઈ હ્રીં છ્રીં ધી ઘાંવશિવાય નમઃ.' એક માળા, 'ૐ ઈ ધી મહાસરસ્વાયે નમઃ.' ત્રણ માળા, ને 'લક્ષ્મીમેંવાવરા.' ૧૧ વાર. [પ્રયોગે ધમ્ધાક્ષણ દાખ્યું નહિ.]

આશો ખીજો વદ ૧૨-૧૪-ગાયત્રી જપ ૧૧, 'ૐ ધી ઘાંવશિવાય નમઃ' એ મંત્રે માનસિક જપ ૧૧ માળા જોટલો, પ્રદોષસમયના માહાત્મ્યના સ્તોત્રક- 'નમો નમસ્તે ગિરીશાય તુમ્યં,' એ સ્તોત્ર, 'ચંપેલગોરા,' એ સ્તોત્ર, 'જયરાંકર પાર્વતીપતે' એ સ્તોત્ર વાંચ્યા પછી સરસ્વતીનાં સ્તોત્ર પછી જોજન કીધું.

આશો ખીજો વદ તેરસ-સંધ્યા પછી સરસ્વતીનાં સ્તોત્ર; રાતે :ૐ ધી મહાસરસ્વાયે નમઃ.' ત્રણ માળા ને 'લક્ષ્મીમેંવા.' એક માળા.

આશો ખીજો વદ ૧૪-૩૦ ગાયત્રીની ત્રણ માળા, ૐ મહાકાલ્યાય નમઃ એક માળા, ૐ મહાકાલ્યાયે નમઃ એક માળા, રાતે ત્રણ માળા સાંજ-શિવની ને ત્રણ માળા મહા સરસ્વતીની.

[ચિટ્ટી મૂકવી નહિ, કામ્યપ્રયોગ કરવા નહિ, યથાસમય યથાશુદ્ધિ જે કરાય તે કરવું. ઇષ્ટ દેવતા તે સર્વ જાણે છે જ. હું પોતાને માટે ને લોકને માટે સંશયમુક્ત થયો. ૧૯૩૫ ના વર્ષમાં.]

સંવત ૧૯૩૬ :: સન ૧૯૮૦

નિયમે કર્મ કરી શક્યો નથી. સાંજ તથા સરસ્વતીનું સ્મરણ યથા કીધું છે. દેવી ભાગવત ખીજી વાર ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો. ભાગ્ય, ધર્મ, ગુણ, આ ચાર ઇત્યાદિ પ્રકરણ સતેજ યર્મા. કોઈ કોઈ વાર મહા-લાક્ષ્મીનાં ઇર્થન કીધાં છે. સરસ્વતીએ અડી વેળા સાચવી છે. વસંતોચ્છવ-ધમ્ધારામે હોરીઓ સભળાવી-પહોર નિરાશ થઈ ગયેલો તેથી આ વખતે ૩. ૧) આપ્યો. એટલો જ ધરમાં હતો. તે સુભદ્રાનું મન દુખવી આપી દીધો. માળા જપમાં હવે દિવસ સારા આવશે એમ યર્મા કરવું. રામનવમી-સીતાપત્ન્યે નમઃ એણે એક માળા જપી. ધમ્ધું હું કે મારો દક્ષસ્નેહ સખલ રહ્યો, ને મારી ત્રણેમાં સીતાનો અંશ વધો. ત્રણે પોતપોતાને સ્નેહે મને જોઈ પોતપોતાને ધર્મે રહ્યો. હાટકેશ્વરના ઝોચ્છવના દહાડે ધી ઘાંવ હાટ-કેશ્વરાય નમઃ । એ મંત્રે માળા જપી કુલદેવને નૈવેદ્ય કરી જમ્યો હતો.

આટલા ઝોચ્છવ પાળવા-ચત્ર શુદ્ધ ૧-૬-૧૪; વૈશાખ શુદ્ધ ૪, જોઈ શુદ્ધ ૧૦, આષાઢ શુદ્ધ ૭; આવણ્ય શુદ્ધ ૧૪ ને વદ ૮; બાદરવા શુદ્ધ ૧૨; આશો શુદ્ધ ૧૦, ને વદ ૧૩-૧૪-૩૦; કારતક શુદ્ધ ૧-૧૫; પોષમાં મકર સંક્રાંતિ, મહામાં વસંતપંચમી; ફાલ્ગુ શુદ્ધ ૧૪-૧૫.

૧ હામત-રવિ, સોમ, મંગળ ગુરુએ ન કરાવવી.-બુધ કે શુક્રે કરાવવી; તિથિપરતે આડેમ, તેરસ, ચૌદશ; પૂનેમ, અમાસે નહિ. વળી પર્વણીને પિતૃતિથિયે નહિ.

સંવત ૧૯૩૬, સન ૧૮૮૦ મુંબઈમાં કાર્તિક શુદ્ધ તોમ-બપોરે સ્વમ-દેવીનું દર્શન.

અગિયારસ-મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી આખ્યો; તે રાતે ગાયત્રી સહસ્રનો પાઠ ત્રણ વાર વાંચ્યો તે ઐ ધી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ । એ મંત્રે ૩ માળા જપી. પૂનેમ-સંખ્યા સમે દેવને કપૂર દીપ યથો હતો તેવું હું બહારથી દર્શન કરતો હતો, તેવામાં ધરવાળાએ ભાડાની ઉધરાણી કીધી. મેં કહ્યું કે તમારો દોષ નથી. પણ મારું નહાઈ ભાગ્ય કે ઈશ્વરમરણ્ય કરું છું તે વેળા તમારું આવવું ચલું છે.

વદ ખીજ-સ્વમમાં અગિયારસ મહામાયાની સ્તુતિ કીધી. પાણી ને અગ્નિ દીકામાં આવેલાં.

દશેમ બપોરે સ્વમ:-પોળા ગાયો દોડે ને છુસકા મારે. રાતે સ્વમ પરીમાતાનાં દર્શન કીધાં.

વદ અગિયારસ રાતે સ્વમ-બલદર્શન, બીની ગોદડી એક છેડે હું ને ખીજે છેડે કાંઈ શક્તિ તે અસોપ યઠ ગઈ ને હું ઉદાસ.

માગશીર્ષી શુ ૧૦-મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી સતેજ યથો. ૧૧ તાપ્તને દહાડે બાણુલનાથ જઈ બ્રહ્મચાનના વિચાર ને સરસ્વતીનો જપ. પણ સમુદ્ર કીનારેથી જતાં બે વાર રેતીમાં હાથ ધાલ્યો હતો, પારસની ધેલજામાં. પૂનેમ-અહણુ વેળા દેવી ભાગવતનો આરમ્ભે રકંધ પહેલેથી તે ગાયત્રી સહસ્ર નામના અધ્યાય લગી વચારિયત વાંચ્યો. પત્રી નાહીને દૂધ પૌઆ ખાધા હતા.

પોષ સંક્રાંતિ-ૐ ઇન્દ્રમણશ્વરત્યૈ નમઃ । એક માળા; ૐ નમો મહાકાલી મહાલક્ષ્મી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ । બણી હવે તો બંધનથી મુક્ત કર. મારી સ્થિતિનું શુભ સંકેમણુ કર. દશેમ-પિતાની સમચરીએ ભાવથી બ્રાહ્મણુ જમાડ્યા.

માઘ-સરસ્વતી સારાં વાના જ કરશે-બંધનથી મુક્ત કરશે જ. શુ. ૭ ઇષ્ટદેવત જે વિશ્વાસ તે દદ નહિ. જે હું મથન કરું તો ધૈય ઝોણું. તરતની મુઝવણુમાં અનેક સંબંધીજનને સંતોષવાને, વચન મિથ્યા જવું ન કરવાને કાંઈ મારવાં, વગે કંઈ નહિ. કાંઈ ગઠિ નહિ. ઇવને વધારે દુઃખ કરવું, એમાં શો લાભ! ધીર ધર, સમયે મુઝે તે કરું, સ્વાસ્થીઆ સ! કહેશે પણ વું રાહ નથી. જાને અવધામે કહિણુ યા ને રાગાને કામળ દયાવાનુ પરાપકારી છે તેવો જ રહે.

વિષે સારી પ્રતીતિ થાય. એક માળા ગાયત્રી જાપે, ૭૦ ધી છાંદશિવાય નમઃ। એ મંત્રે ૧૧ માળા, ને ૧ માળા ૭૦ ધી મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ। એ મંત્રે, ૧ માળા જાપનાં પીળા વિચાર ઓછા ઢાના. વેપરીએ ઇશ્ટની કલ્પેલી મૂર્તિ અદર્શ થઈ જતી. માનસિક જાપ વેળાએ ઢાનો જાપ કરે છું, તે વિરમરણ થતું. રૂપમૂર્તિ કે ગુણમૂર્તિ કે તત્ત્વતું ધ્યાન કરવું, એ વિષે નિશ્ચય કરવાનો છે. મારું વલણ તત્ત્વ તથા ગુણમૂર્તિ બણી છે. આજનો દિવસ નિરર્થક નથી ગયો.

નોંધ શા માટે રાખવી ?

પણ આ પ્રમાણે નોંધ શા માટે રાખવી ? શું વિશેષ છે ? એક રીતે કંઈ પ્રયોજન નથી. પીછ રીતે સંયુક્તક છે, કે સાર શિક્ષણીય થશે, અમુક સંકલ્પને દટ કરશે. ત્રીજી રીતે પીળાને બોધ મળશે, નોંધને માટે અવશ્ય કાળજી ન રાખવી.

પોષ શુદ્ધ ૧૫-મામાદેવીનાં દર્શન કરી આજ્યો. ભગવદ્ગીતા તથા દેવી ભાગવતમાંથી ત્રણ ગુણ વિષે વાંચ્યું. પીજ શક્તિ કીલક એના દાખલા આ પ્રમાણે:-

- ૧ ધશોચ્યાનન્વણોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।
સર્વધર્માન્પરિણમ્ય મામેકં શરણં મન ।
અહં સ્વા સર્વવાપેમ્યો મોહયિષ્યામિ મા શુભઃ ॥
- ૨ ૐ તત્ સત્-મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

શ્રુતિ સ્મૃતિના સિદ્ધાંત ઉપર વિશ્વાસ બેઠો છે, પણ દુઃખ મોક્ષની ઇચ્છા નથી, દેવી ચમત્કારનો અનુભવ યાઓ એવો લોક છે. પૂર્વે પૂર્વે મહિન સત્ત્વ ને રજ્જે તમે માયા પ્રકૃતિમાં હાલ સત્ત્વની વૃદ્ધિ છે. રજ્જે તમેમાં ઘટાડો છે. ચિત્ત પ્રસન્ન છે પણ ઉપાધિથી સમય સમયની તાણુમાં અધીર થઈ જવાય છે. પણ વળી સત્ત્વ, નીતિ, અભિમાન રહિતપણું દાખવી ભક્તિને દટ કરે છે. કોઈ કોઈ વાર અન્યાયો અપવિત્ર દુષ્ટને હંક ચર્ષેલો જેવાની ઇચ્છા થાય છે, જે વેળાએ શાપ પણ દેવાઈ જાય છે, પણ જ્ઞાન તો સચવે છે કે ક્ષમા રાખ, તુંજ નિમિત્ત છે તો તારું ભાગ્ય કે તેવાના સંબંધમાં આજ્યો. કર્મો તે જોગપતી ઠસ્યાઈ.

પોષ શુદ્ધ ૧૪-દેવી પાસે નિત્ય જાયતું એ મૂખાંઈ છે. તે સંધુ જાણે છેજ. નિષ્કામ ભક્તિ કરવી એજ સિદ્ધાંત; પછી સમયે કામ નિમિત્તિક ભલે યાઓ. દેવી! તારો પ્રભાવ દાખવ-કંઈ લખાતું નથી-નમન કરું છું માતા! મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કીધાં. તળાવે જેસી સ્તોત્ર બણ્યાં

તે પછી પાછો ફર્યો. હું કુદરતી શક્તિને માનતો, પણ અમણાં જ્ઞાનકલા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો આધાર જગતની નિશુલ્કસગુણ શક્તિ દેવીને માતું છું. તારો કરી થાપ, સુશુદ્ધિ આપ, નીતિવંત સંબંધીજનના સહવાસસુખમાં જોષ્ઠએ તેટલી લક્ષ્મી આપ. તું પ્રભુ જ્યત્રીવાણી છે. દેવી! પૂર્વકાળમાં મહાપુરુષ જે દુઃખ પામતા, તેને લાવી કહેવાને ઋષિઓ આવતા. ગારી અકળામણુમાં તું પરોક્ષે સહાય કરે છે એમ હું માતું છું, પણ હવે કેમ? અંબે! દિગ્મૂઠ છું.

પોપ વદ ૧૪-જપ કરતાં બાતરમાં વિચાર આવે છે, એ ન આવે તો સારું. સૂવના પાપથી અખંડ જપ થતો નથી. પ્રપંચની ઉપાધિ, દુર્જનનો સંબંધ; એના ઉપદ્રવમાં ધીરજ રાખતાં શીખું છું. રાગદ્વેષને ઓછાં કરવાં, શાંતિ સમાધાનીમાં પણ રાખવાં, ઇષ્ટ દેવી ઉપર આસ્થા વધારતાં શીખું છું.

દ્યાનંદ વિષે વિચારો

પોપ વદ ૦)) કાળચક્ર બદલાયે દેશમાં પરધર્મ કે સ્વધર્મ પ્રધાન થશે? સંસાર મિથ્યા છે એ જ્ઞાન બહુ સતેજ નહિ યાય એટલે પારકું બળશે. શરીરથી જૂદો છે આત્મા, જીવની ગતિ મરણ પછી, એ ઉપર આસ્થા થશે ખરી. શુદ્ધ કાળની સંધિમાં છેવે, દ્યાનંદ શ્રાદ્ધ નથી માનતો તેટલો તે જૈન મતનો છે. દેવાદિ યોનિ નથી માનતો એટલે યૌદ્ધજન પણ નથી, એકેશ્વરને માને તો પદાર્થવાદી યૌદ્ધ છે. સ્વધર્મે જ જ્ય પશે, પરધર્મે નષ્ટ.

મહા વદ ૧૩-સુરતમાં-અશ્વિનીકુમાર જઈ આવી પ્રદોષ સમયે સાંજ-સ્મરણ કીધું. રાતે અગિયાર વાગ્યા પછી પ્રલયરૂપ જગતમાં પ્રથમ જે તેજોમય જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રકટયો તેનો જપ કીધો. ઓં તેજલિદ્વાય નમઃ । ઓં મહા-કાલ્ય નમઃ । ઓં ધી સાંવશિવાય નમઃ । એકેક માળા.

દ્વાગણ્ય શુદ્ધ ૭-બ્રહ્મકવચ લણી મંત્રેણું પાણી બે ચાર માણસોને આપ્યું; તેણે કહ્યું-અકટરના ધરનું છે? ના, જે કુદરતી શક્તિને માનો છો, તેને આરાધી આ પાણી આપું છું. તેણે પીધું. પછી લાંથી આવી રત્નિઓ મેં વાંચી હતી.

દ્વાગણ્ય શુદ્ધ ૧૨-મુકુંદરાયના વિવેક સિંધુમાંથી કેટલુંક વાંચ્યું.

દ્વાગણ્ય શુદ્ધ ૧૩-ધર્મકર્મમાં સ. ના વિચાર સા માટે આવે છે? તેને સંતોષ થયો છે એમ તું કેટલાક કારણથી કહે છે, પણ એમ જાણવું, એ તારો મોહ કેમ નહિ? હવે તારો તેનાપર રનેદ નથી, તેથી તારો અર્થ

નથી. પતિતના સહવાસમાં એવું દીક નહિ, એમ તું જાણે છે. પીરની ઉર્મી જાય, ગાતમાં જાય તેમાં તું રાજી છે એટલું જ ને તેને સ્વધર્મથી સમવાને બોધ આપે છે. એ તારો પ્રકૃતિ પરીક્ષા કરવાનો અભિમાન મોઢે નથી? પિચાયણી હોય કે દેવી હોય, એ શંકા. તેણે દાટકેશ્વરના ઓચળને દહાડે કે પેચાખ યુદ્ધ કે જે બંગદી પહેરતી કે એક અવસ્થા યાપ નહિ તો મોઢમાં શું કરવા શીખાવું? જપાદિ કર્મ છોડું. પછી વળી હું દેવી! હવે તારો પરતો દેખાડ, કતો સં નો સંબંધ કરાવ કે છોડાવ. કાં તો અણુમાંથી છોડાવ કે એક નહારી સ્થિતિમાં આણુ, પણ વહેવી યા. હું પાપી છું, નિર્બંજ છું, પવિત્ર કર સખલમ

સંવત્ ૧૯૩૮-સન ૧૯૮૨:-ભગવદ્ગીતાતું બાપાંતર કયું.

સીતાહરણ નાટકનાં ગાયનો

[નોંધ: નર્મદકવિતામાં હાલેલા કવિજીવનમાં સ્વ. પંડિત નવલરામે લખ્યું છે કે દ્રૌપદીકથાન નાટક ૨૨ વાર ભજવાયું હતું, પણ કવિશ્રીના કાગળો વપાસતાં એમ જણાયું છે કે ૪૦ વાર તો તે ભજવાયું હતું. આ ચાલુ ઉત્તરચરિત્રમાં કવિએ સીતાહરણ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી અમે કવિના અપ્રસિદ્ધ કામળો વપાસતાં સીતાહરણ નાટકનાં ગાયનોની જ પાનાની કક્કર આચાર્ય પ્રેસ (શસ્ત્ર ગેલ્લાર, સલ્લવકતા, સલ્લમિત્રનું પ્રેસ) માં હપાયથી એક ન્વી છપ્પું યથેલી ચોપડી મળી. તે મળતાં આનંદ થયો, અને નર્મદપ્રેમી ગુજરાતીભાઈઓ માટે આ સાથે છાપી છે. સ્વ. નવલરામભાઈ લખે છે કે, "સીતાહરણ નાટક મુંબઈની 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી' માટે કવિએ રચ્યો હતો, તેના વીરોક્ત આસરે પ્રયાગ થયા હતા." આ પ્રમાણે એકવાર ભજવાયેલા નાટકનું ગવ લખાણુ પણ હોયું જોઈએ, પણ તે આજે આપણને મળતું નથી તે અફસોસકારક ખીના છે કવિએ જેમ પોતાનાં ખીલ નાટકો ગાયન સાથે હપાયાં હતાં તેમ સીતાહરણ નાટક કેમ નહિ હપાણું દરો? કહાય નાણાંનો સહાય હોય કે નાટકવાળાંઓની એવી ઈચ્છા હોય નવલરામભાઈનો મત અમે તેવા હોય તો પણ આજે કવિની કૃતિ, સારી કે માઠી, સંધરવા જેવી છે, માટે ગાયનો છાપ્યા છે -સંપાદક]

રામચન્દ્રજી ને ઋષિ વિદ્યામિત્રની અર્પણુ કરેલી અપ્સરા-

ઓનું આપેણું વચન

કાદારવો-પીણુ ખરવા

હરિ બેવચની નહીં યેણ,
નહીં યેણ-નહીં યેણ.

લકિતથી ગાવા ગુણુ ધણુ તુજ,
 ખીકે નહી ભૂલી જાયેજી. ૨
 વચન જ આપું નીતિ પાલવે,
 લકત રહેવા તે નીત રહાઈએજી. ૩

રામચન્દ્રજીએ રાક્ષસોને હણવા માટે તયોવનમાં આહવણીએ
 ગાનેલો પાઠ

૫૬-મુલતાની

કુણુ કરે ઉદ્ધાર પ્રભુ વણુ કુણુ કરે ઉદ્ધાર—
 ચરણાકીત હમથી ન વદાએ, અનુગ્રહ ઉપકાર—પ્રભુ:
 પ્રભુ અવતારી કિલાકારી, રામરટણુ કરીએ સાર—પ્રભુ:

સ્વયંવર સમાજમાં ધનુષ્યને પધરાવતી વેળાનું ગીત

૫૬-કલ્યાન

પ્રભુ પ્રભુતાને વંદી ખેતીએ—બાળ સીતા મહીમાએ,
 હરિ જીએ બાળ સીતા મહીમાએ—પ્રભુ:
 અદ્ભુત સુંદર કીન કામલનો ભાસ અહી જોવાએ,
 હરિ રૂડો ભાસ અહી જોવાએ—પ્રભુ:

સીતાએ રામચન્દ્રજીને વરમાળ આરોપતી વેળા

સખિઓની મુખારકબાદી

૫૬-જાંજો

મુનિ સાથે ખે બંધવ આવ્યા, જનકી સ્વયંવર સોલે હો,
 મીથીલા જનક રાજનું પણુ છે, વરે ધનુષ્ય જે ટોલે હો—મુની ૦ ૧
 લંકપતી લજવાઈ ગયો ત્યાં, ઉઠે ન વીરો કાએ હો,
 બાળક વેષે ધનુષ્ય ધારીને, જોઈ લેઈ સૌ મોએ હો—મુની ૦ ૨
 મુની આગાએ રામ ઉગિને, ધનુષ્ય ટોલી ટણુ તોડે હો;
 આવી જનકી માળ પેરાવે, સાજી નીરખી ટાડે હો—મુની ૦ ૩
 કવી ગાય છે રામ વીરને, જનકી સુંદરી જોડે હો;
 લક્ષમણુ જોડો શેવા કરશે, રહી સદા એ સોડે હો—મુની ૦ ૪

રામચન્દ્રજીને અભિષેક કરવા અગાઉ રાત્રી જામણમાં
ગુજારવાના અંતરમાં પુનઃનાં ગાયનેા

ધૃપદ-ખીલાસ

ઠાસલ્યા તથા રાણીઓ-સીસ મુંઘટ મન ગિરાજે,
કાનમે કુંડળ અદર જાજે, અદર લાલ તીલક મુંદર,
રાણી માતાનો પ્યારાં-સીસ.

૧ બ્રાહ્મણ-આગળ ગાઇએ,
૨ બ્રાહ્મણ-પાછળ ગાઇએ,
૩ બ્રાહ્મણ-અંધી ગાઇએ,
૪ બ્રાહ્મણ-તંહી ગાઇએ,
બ્રાહ્મણ સઘલા-દશરથ લાલ,
વહુઓ-સીતાનો પ્રીતમ જે પ્યારાં

ધૃપદ જેજેવંતી.

વસિષ્ઠ-વૃજ જ્ય સુક્રીતી પ્રકાશ વધો નીત

રામલક્ષ્મણ-ગુર દેવ મોટા

બ્રાહ્મણો-યજ્ઞ રામ વૃ અલરા ભરણ

રામલક્ષ્મણ-મુનીવર હમપર પરમ કુપાળ છેજી જ્ઞાન તથા દાતા

પ્રતાપી વડા દુ ખ હરણ

સઘળાં-વૃજ જ્ય સુક્રીતી પ્રકાશ વધો નીત

લેરવ-ધૃપદ

તમે છેજો ગણપત દેવા અહુ શુદ્ધ દાતા ધરે સીસ ગજ વૃદં
તમે છેજો.

શુભ સ્વરી નામ તમારું જ ધરીએ ત્રણ લોકમાં છે તમે વીધ્યા ધર,
સમ દ્વીપ નવ અંડાં-તમે છેજો.

લેરવ-પદ

લાલ જુપાલ ઉમંગ ધર આવે

સખીઓ સાહેવી સર્વ મંગળ ગાએ-લાલ જુપાલ.

સોલ સિંગાર શેભે યુવરાજને

મેરાસુધટ કટ લોક લખાવે-સખીઓ-લાલ જુપાલ.

રામચન્દ્રજીની પાવડીઓને અભિષેક કરવા લાઇ જતી વેળા

પદ

એક વચન એક બાણ એક પત્ની પ્રત જેવું,

રાજ પુરુષ શ્રી રામ ચયું છે દર્શન તેવું.

સત્ય સુચી મેલ સજ્જ એક પતીવ્રત છે જ્યેવું,
ગોરી સુંદર સરસ રામની સીતા તેવું.
દર્શણ ફુલેલ વળા ધયુ છે કાળ તણું તે
ઉપાવતું બહુ રળા યોધી હીત ધણું ધણું તે.

સીતાએ રામચંદ્રજી આગળ ગાયલું તપોવનવું વર્ણન
લાવણી

દુરણ વનમાં વીશાળ આશ્રમ ઋષિને આ સોએ,
મનોહર સુંદર આ સોએ,
સુંદર શો સોએરે
ઠરયું મન રચનાને જોએ—૧

વાર વાટીકા ઉપવન અહીંતહીં વીવીધ વૃક્ષ વેળા
પુલ ક્ષણ વીવીધ વૃક્ષ વેળા
વીવીધ વૃક્ષ વેળારે
કરે બહુ પંખી જંતુ કેળા—૨

આ પાસે વીદ્યાર્થિઓની કોટડીઓ આવી,
જુજવી કોટડીઓ આવી,
કોટડીઓ આવીરે
ગોઠવણ રચકલી લાવી—૩

આ પાસે લેપીત ભસ્મેને અર્ચીત ચંદનથી,
ઋષીઓ અર્ચીત ચંદનથી,
અર્ચીત ચંદનથીરે
વેદને લણે જુએ મંનથી—૪

ધર્મ કર્મમાં તત્પર રેતી ઋષીપત્ની દેખું,
દાહીને વેવળાઓ દેખું,
વેવળાઓ દેખુંરે,
પવીત્રને સુંદર પણ પેખું—૫

લંકા ઘડમાં સીતાનો વિલાપ
ગરબી.

એવી થી અપરાધિ હું છું રામ રે,
પાપે મારે અહીં લંકામાં આવી જો;
જાણ્યું નથી હજુએ મેં ક્યાંટો સ્વામ રે,
અબળા સામું જુઓ દયા કંઈ લાવી જો—એવી. ૧

रतरतमां सखि दुःख तमाहं नेत्रं रे,
 ये नेवामां हं माहं वीसाहं नेः
 दाय पश्ये पश्य वीज्जेग कहीने रेखि रे,
 दुःखथी छुटवा प्राण्य काउये वाहं ने०—जेवी. २
 यङ्गीना जेवुं पश्य भाय्य न माहहं,
 रात ने दहाडो वीरद त्रास दुःख थाय नेः
 ससवीर छो राम कही दो पाधहं,
 लक्ष्मण्यु तम डेरी मुजने साहे ने०—जेवी. ३

रामचंद्रश्च उपर सीताये हनुमान पास कहेवाउलो सहेथो

काही-होरीनी आलनुं पढ.

सीता-रघुवीरने विनंती भारी,
 कहे भारी सुनावो भारी.—रघुवीर०
 सुनो हनुमन्ता अंजनी नंदन,
 कहेने संघेशानी होरी;
 सीस नमावी यरथु रपरं करणे,
 करणे वीनंती भारी रामजने जेहु कर नेडी—रघुवीर०
 दीन नही येन रात्र न निद्रा,
 पान पानने वीसारी,
 वन उपवनमां जघ पडी दुं,
 तमाहंज घेआन धरथुं रे, राम राम मुपथी रथुं रे—
 रघुवीर०

हनुमान—उहंछुं हनुमान धीर धरो मात,
 लंकानी करं छुं होरी,
 रावन कुलकर्णुं सर्व भारी,
 मेघनादने हनुरी, देउ यध तेनीस छोडी—रघुवीर०

कुलकर्णुंने जगाउवा भाटे अप्सराओतुं गीत

पढ-आशावरी

जतन वीना मृगाये जेन जगाउयां,
 तो जगो जगो मारा पारा.—जतन०

પાંચ મૃગની પચીસ મૃહગલી,
ચંચલ ત્રણ ચકારયા;
અન્યો અન્ય છે રસના ભોગી,
ચલે છે, ન્યારા ન્યારા.—જતન

સીતાને પાછી આપી ઢવા સાડૂ રાવણને મંદોદરીની વિનંતી
કાફી-પદ હોરીની ચાલતું.

એવા મારા કંથ ગુમાની,
જીને હરી લાગ્યા ખીજની—એવા
જેની જીને તમે હરી લાગ્યા,
એ પ્રભુ અંતર જામી,
એ જે વીર ઉભા યમુદ્રપર,
રાક્યું સારંગ પાણી—સુનો—એવા
ચમકી ઢાળ ફડકે છે નેજા,
ગીરદ ઉડી આસમાની,
લક્ષ્મણ વીર વાળી સુત અંગદ,
હનુમાન ઉભો અભેમાની—સુનો—એવા
કહુ છું મંદોદરી સુન પ્રીય રાવણ,
એટલી અરજ મારી માની,
રામની જીને રામને સોપો,
રાજ કરો અભેમાની—સુનો—એવા

સીતાહરણ ધર્મ ચુક્યા પછી છેવટનો જય
પદ—જીને

વીજય વીજય વીજય રામ, ભુવન ત્રણ ગાળે,
અતી અધર્મ સુકુઝીને ધર્મ પુતી રાજે.—વીજય ૧
બળને દણી મળતે હરી, ધર્મનો ધ્વજ દાખ્યો,
લોકને સુખોધ દણ સૌસુ રનેદ રાખ્યો.—વીજય ૨
સીતા વાર્માગ સોહો વ્રત તણો જય દાખી,
ધર્મ શિખરી જીએને કીર્તી અમર રાખી.—વીજય ૩

દરેતર આરાકારા પરેસ

[નોંધ : આ નાટકના જામનો પાસે પ્રેક્ષકોએ જેવાં ઠાપાં છે તેવા જ અમે પણ ઠાપાં છે કવિએ તે સુધારવા જણાવ્યાં નથી. —સંપાદક]

પરિશિષ્ટ ૧

[નોંધ: કવિએ જ્યારથી કવિતા રચતા માત્રી જ્યારથી તેમને એક ભવ્ય અભિમાન ચઢેલું. તેમની પ્રાયમિક કથાની કવિતા આજના ધારણે કવતા કાઠને માલવાળી કથાય ન લાગે. કવિના જેમ તેમના કાળમાં પ્રસંગો હતા તેમ તેઓ દેખીએ પણ હતા. આવા તેનેદેખીએમાંથી ઘણાએ પાછળથી મિત્ર પણ બન્યા છે. તેમાંના એક તે રાજકોટના શ્રીમાળી સ્વ. હીરાચંદ કાનભ કવિ પણ હતા. કવિએ એના સંબંધમાં બેચાર રચનાએ લલલેખ કરેલો છે, અને અમે પણ પાઠવીપમાં યોગીક માહિતી આપી છે. કવિના આ પ્રતિરૂપી કૈવા હતા તેને કંઈ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે તેમણે જે પ્રથમ અંક કવિ સામે લખાયા હતા તેની એક નકલ મળી આવતાં અત્રે અમે સંપ્રદાય છાપી છે. અભ્યાસકોને અને નર્મદપ્રેમી સાહિત્ય રસિકોને જે ઉપયોગી થવા વિના નહિ રહે પાઠવીપમાં આપેલા શબ્દાર્થો બેખક હીરાચંદના પોતાના છે. “ગુજરાતી” પત્રના દીવાળીના એક ખાસ અંકમાં શાસ્ત્રી સદાનંદ ગુકલે લખેલા એક લેખ આ સંબંધમાં વાચવા યોગ્ય છે. સંપાદક]

વિના પાઠી મના - વાત - રીત

નામનો અંક

કવિ હીરાચંદ કાનભયે રચીને

સ્વરૂપચંદ હલીચંદના

છાપખાનામાં છપાવ્યો

અમદાવાદ મધ્યે

ટુંકાણ

આસતોડીયામાં પોતાના ધરમાં

સંવત ૧૯૧૫ માં

સને ૧૮૫૯

भ्रमजात्यरणु

वसंततिलका छंद

हे देव सर्व करता कर्षणा करी ते,
 आ हेळ लुद्धि अति मूल धरी लरी ते;
 आभी अपार कविता कण्डिका जरी ते,
 राणी रहे न रहिये रस निर्झरी ते. १

आर्ये वध कपटना तटनें ह्यावे,
 पूरे लरी अक्ष क्लृप्तनें हुयावे;
 विद्वान वारणु वये रमवा सधावे,
 जेवी नदी रक्ष्यमां रध कर्म आवे. २

मिथ्यालिमान तटनें लट वेरी देती,
 उच्छाह विररस निर्भण नीर वेती,
 वांका विवाद भगरो उपमा धरेती,
 रे लक्षणा लमरि जेर कुलुद्धि लेती. ३

रनेही उदार उपकारि धरु प्रकारे,
 विद्वान भूपणु अद्रूपणु डाय हारे,
 रेता हस्ये पणु धयां मणिने नहारे,
 भाषा अगाडी रगडी नरशे विचारे. ४

धगधीस लोक विद्वान दीवान हर्ता,
 आ देख वाणि शुभ यितन यितधर्ता,
 नेटीव जेटी कुड धूनि पेरी लर्ता,
 हे भास्तरा वसतरा तजि युद्ध कर्ता. ५

टोडु

करवी राडता राड यडी दानाथी दानार्थ,
 जेवी वात विना मजे नानाथी नानार्थ. ६

सोरठा

दिलमां दुःख न सभाय आरे काडुं अजे करी,
 दुष्टतया दिलभाय वसव दसवा संगनने. ७

शब्दार्थ

६०

१ निर्झरी-नदी.
 २ क्लृप्त-भांडीवा.
 वारणु-दायी

३ उच्छाह-मुद्धने रस.
 लक्षणा-वटो चिन्हा.
 ४ भूपणु-भरेणुं.

ભાગ ૧

‘બોડ’ એક એન્જીનેરિંગનું યાજ્ઞી, ગુજરાતિ ભાષાનો શોધ કરવાને ઈંગ્લેન્ડ બહુનારા વિદ્વાન એટલા તો થે પડ્યા છે, કે નાણિયે ભારવાડમાંથી દબરો ટીડ ઊડિને ગુજરાતના ખેતરમાં બેઠાં દાંણા ખાવા જ કરે છે, અને હમણાં બોડની ઇચ્છા એવી થે પડી છે જે ગુજરાતિ ભાષામાં કવિતાનો ફેલાવ યાજ તો શાહ. તેથી નાણિયે કવિયોતું લે મધપોડું બરાબને માખિયો બહુબહુ યાજ કરે છે. અને હવે બોડ ગુજરાતિ ભાષાનો કોશ કરવાનું ધારે છે, તે કરવા શાહ ઈંગ્લેન્ડ બહુનારા કોશ્ય હાથમાં ગ્રામીને કમર બાધિ તયાર થે રયા છે, તે જરે બોડ ફરમાવમે તારે ગુજરાતિ સખ્દ, અર્થ અને કાર્ય, અભિપ્રાય મૂળ ને સૂત્ર સુધાં પૃથ્વીમાંથી શોધિને બોદી કાડસ્યે એમાં કાંઈ સક નથી અને જેમ બોડ નીશાળાયા ને ગેતાનિ પરીક્ષા લે છે, તેમ જ જે ગુજરાતિ ભાષાના વિદ્વાનની પરીક્ષા લે તો ખરેખરા વિદ્વાન કાક જ નીકલી સક જેની ઉમર ગુજરાતિ ભાષાના શોધમાં વીતી હસ્યે. પણ બાગપણાથી ઈંગ્લેન્ડ બહુયા છે તેમાં આ દીવસ સુધિ એક નીકળસ્યે નથી, ને કાય છે થ નહી. એ મુખ્ય કારણ બોડે સમઝવું નોધ્યે. ગુજરાતિ લોક એક કાચિ પાકી ફક્ત ઈંગ્લેન્ડ ભાષા બહુને અભિમાનથી ઈંગ્લેન્ડ અને ગુજરાતિ ભાષાના આચાર જ યજ કરે છે, એ કાંઈ અકલવાજાનું કામ નથી, કેમજે એક પણ ચોપડી બહુયા નથી, એવા ઢેડ ને મેચી વગેરે ધણાય ઈંગ્લેન્ડ ભાષા ઝડકથી બોયે છે તે શું વિદ્વાન કેવારો ? અને દક્ષિણ લોકની બાધડીયું ગુજરાતિ ભાષા સાક બોયે છે તેથી તે શું વિદ્વાન કેવારો ? અને બેચાર ક્યાર, ધાતુ, વાયુ, ને તેજમ બેગા કરીને કાંઈક બડકાને બડકા કર્યે, તે શું રસાયન પદાર્થ ધીરપ બૂસ્તર શાસ્ત્રના જલુ કેવારો ? એવું નાણીને માસ્તરોયે અભિમાન કરવું ન જોઈયે ? કેમજે જરાક વીઘા બહુયા હોય તે જ મૂખાંધ કરે છે.

ભાગ-૨

(આ ભાગમાં મિથ્યાવિદ્યાભિમાની ને સદ્વિદ્વાનનો સંવાદ છે.)

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:- ભુજંગી છંદ

નથી બોકરી ગુજરી માંદિ સખ્દો
બયા તે રચાનો નથી મંથ સખ્દો
અમે મંથકર્તા થઈ રગ પીધે
લઈ ફારવી આરથી તુષ્ઠી કીધે

सद्विद्वानः-

सुखं गी छंद

इडे वाथुं धूडे न इजे कडापी
सुडये पालिने पालि इजे यडापी
भएी सुखं गी नै नरी ते अलडा
रया वाप तो द्रापथी शण्ड गीडा २

मिथ्या विद्याभिमानीः- सुखं गी छंद

नथी जे जएया इरशी अंगरेज,
रये ते न के अंधनी रंगरेज;
भिम सुखराति भएी(?) सै प्ररेज,
सतुराध इ सभ्यता नै धरेज. ३

सद्विद्वानः-

सुखं गी छंद

नथी अंध गीडा ते अंधये नियाणी,
कथी सुडी वातो करे छे पुशाधी;
यथी तारि तो आ सभाभा सभाध,
यथी जे तो ज तुं रसातण धाध. ४

मिथ्या विद्याभिमानीः- सुखं गी छंद

कडुं के दि नै सुखं गी वात भाध,
यया अंध पेडा हवे डो न धाध;
अन्या भोडनी शोडथी अंध याध,
गएो तेडथी सुष्टि पेडी रयाध. ५

सद्विद्वानः-

सुखं गी छंद

नथी आभर सुखं गी वात बाधी,
रये अंध तेनी तथापि डिपाधि;
विनाना धरं पुस्तडा पयिशो तो,
पछे लुगडा कडिते नायशो तो. ६

मिथ्या विद्याभिमानीः- सुखं गी छंद

अह सुखं गीना कवी शण्ड भडे,
वधे देवबापा धलुं शकत भडे;
न तेथी यथां मायुसो अर्थ कडे,
धरी नाम पोतायुं रया कान् भडे. ७

शण्डार्थः

- १ गी
२ वाथु-सुखं.
अलडा-भोडा.
३ सभ्यता-सभ्यतावापयुं.
४ यथी-थीरता. रसातण-पाताण.
५ डिपाधि-दोष.
६ देवबापा-संरक्षक.

સહિદાન:-

ભુજંગી છંદ

કવી કીર્તિ તે કાનથી ને અમાઇ,
 બળીને વૃથા દોષ સે છે કમાઇ;
 ભણી કારથી અમરેજી ધમાઇ,
 ગમ આખર તારિ નાવે ધમાઇ. ૮

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:- ભુજંગી છંદ

કવીતા તથા અર્થ ને સર્વ જાણે,
 સ્ત્રિયો છોકરા ને બળ્યા તે ન મણિ,
 શુભે મંથ જે વાતમાં તેજ ટાંચે;
 પુલાયા થકી અર્થ ને સર્વ આણે. ૯

નહી આખર રામની કાગની કે,
 ભવિયા પવિયા ગવૈયાઓની કે,
 કવીતાઇ તે ભાડ ને બાટની કે;
 ગૃહસ્થે તણી જીભની કમિની કે. ૧૦

સહિદાન:-

ભુજંગી છંદ

સ્ત્રિયો રેષ્ટિયે કાંતતાં કાં નિરતિ,
 મજે ચાર કાં એકલી દીન રાતે;
 મને રાજ થે ગાય છે કેંક ભાત્યે;
 નથી માડત્ય વાત તારી પરતિ. ૧૧

વિવામાં દિવા મૂકીને નોરતાંમાં,
 વળી દેવદારે સવારે જતામાં;
 મજે માનવી રાગ છદો લતામાં,
 ગઈ આંખ્ય છું કેમ નાચું મતામાં. ૧૨

કવિતા સવીતા સરીખી સફૂને,
 તવીતા સરીખી તું જેવા બફૂને;
 દહિં ઝાંઝ સે છેટ છેટે તહૂને,
 ગમે તે વળી પ્રીતિ આબ્યે વફૂને. ૧૩

શબ્દાર્થ

- કવી ૧૨ દેવદારે-દેવના મંદિરમાં.
 ૮ કીર્તિ-જય. ધમાઇ-હણાઇ.
 ૧૧ પદ્ધતિ-સવારે. વાત-મોંઝાજ.

ભાગ-૩

(આ ભાગ કેવળ મિથ્યાભિમાનીને શિક્ષાર્થે છે.)

કવિત્ત

અંગરેજ વિદ્યા અંગ, તેજ થઇ જનમથી,
 ગુજરાતિ જરા શિખિ, લીધુ ત્રણ દીનમાં;
 રાજ્યા અમલ લઇ, જાણ્યા હાજ્યા તઈ.
 ગાજ્યા મથો બનાવા, સંગ તેવા હીનમાં;
 ભાષાનો પ્રકાર કેવા, વાસ કેવો પાશ કેવો,
 જાણે નહિ, તાણે મહી, મૂરખ આકાનમાં;
 આંધળો કાંણુને દૂએ, કાંણુને ન કાંઈ સૂએ,
 હૈયામાં ન બૂએ ઝુએ, સૂરતાનાં ચીનમાં. ૧

આંધળા તે કાંધે લાકડાં, લઇ તયાર થયા,
 ગુજરાતિ ગુજરી, કુંજરી જેવે માંણુવા;
 ભાષામાંહિ જ્ઞાના નાખે ન જાણે તે પરદેશી,
 દેશી કેંક સિદ્ધ થયા, જાંધા મત તાંણુવા;
 આંધળા તે હાથી પર હાથ ફેરવીને જોણ્યા,
 ચાંભલાં સબેલાં ચુપડાના જેવા જાણુવા;
 અંધને બનાવે ખોટા, પંચને ચલાવે ઊંચાં,
 છોટાં ફાઇલાવે દાએ, અડ્ડલના ધાંણુવા. ૨

હાથમાં લઇને શોટી વાતો તું કર જ મોટી,
 બાળકાને કાજ કોટી ચોટી નથી ચિત્તમાં;
 ધરમથી થયો બ્રહ્મ જ્ઞાસ્યે યાંથી યાસ્યે નષ્ટ,
 પામીસ પરમ કષ્ટ રાખી હેત વિત્તમાં;
 ધંધા તો થયો છે પોલો, તાં નથી ખાપનો ખોલો,
 લાગસ્યે જમનો ગોલો કેં શીક્ષા અંકીતમાં;
 તારે કાજ્યે કહ્યું મેં તો હજી જો તું જાનોરેતો,
 નથી તારું નામ લેતો કહ્યું એ તો મીતમાં. ૩

કિતાબો લણીને લઇ ખતાબો ખુરશી બેડા,
 ગતાખોળ ગયા અભિમાનમાં ભરાઇને;

શબ્દાર્થ

- ૧ કુંજરી-હાણુ. ધાંણુવા-ધાંણુ.
 ૨ નષ્ટ-મરણ. વિત્તમાં-ધનમાં.
 શીક્ષા અંકીતમાં-શીક્ષા હાપમાં.

મેતાભોની પડે જડી જ્વશો અધપગ માંદિ,
 નતભો મરમનો લે રે શો લાવ રાધને;
 ઉપરથી આછી ચાલ, અંતરમાં રહે ઘાલ,
 વચનની જ્વળ શોને નાખિ મને પ્રાધને;
 બોલ દષ ધોળ કરે કોળ પડ્યે બોલ્ય ધરે,
 છબે જોળ મોળે સ્વારધને કાળ પ્રાધને. ૪

ભુજંગી છંદ

રડે સતનાં સનમાં યો શીયાળો,
 ન તેનો કદી સિંદને ઐશિયાળો;
 ચતુર્માસું વી-યું હવે તો સિયાળો,
 જડી મચ્છરો જ્વળા નાશિ આળો. ૫

કરે આટલું કાટલું ઘું સુરાપી,
 ભરલું માટલું પાપલું લે ખરાપી;
 ચતુરાષ્ટ્ર જે ચિત્તથી ઘું જરા પી,
 નવી નીલ્ય જ્વને ક્ષીની સરાપી. ૬

ધણા માસ્તરો અસ્તરો લે ફરેછે,
 ગુણી ગુજર્જરી બોલવાતું કરેછે;
 ક્ષી લે પશી પાશ પાશ ભરેછે,
 ભુજ્યો સાર કેવું પછે નીસરેછે.* ૭

ધણા જન્મ અંધા તે ધંધા નિહાળે,
 અધાધામ ઉચ્ચાર અર્થો પખાળે;
 લઘ હાય હાથે પિછાડીયિ ચાત્રે,
 પડે ખાડમાં તે કહો કાણુ જાલે. ૮

ભલા પંડિતોની, ચતુરાષ્ટ્ર કાપે,
 કળા આપની કાગની પેર ચાપે;
 બુબાપા કરી વેણુ સાચા ઉચાપે,
 છળયા કાળ આશા દષ દિલ્લ માપે. ૯

શબ્દાર્થ

- કડી ૧ સુરા-હાર. સુરાપી-હારણી.
 ૪ મેતાભો-ભધારીયા.
 ૫ ચતુર્માસું-ચોમાસું.
 ૭ પશી-વજર નામે દરિયાર.

* આ સાતમી કડી વિશે એક પ્રશ્ન એમ. એ. ની પરીક્ષામાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે પૂછેલા ચાહ આવે છે. -સંપાદક.

લણ્યા જન્મથી અંગરેજી નિશાલે,
ચણ્યા ખાધને માપણો કુંક ખાલે;
ચણ્યા અંધ ગંધાતિ ગાંડ્યો મિશાલે,
હણ્યા શુ' હવે ગુજ્જરી વાણિ ખાલે. ૧૦

ખથી અંગરેજી ન રંગે રસાયા,
રથી ગુજ્જરે પંડિતોયે કસાયા;
કથી ભાપણો લોક મધ્યે હસાયા,
મથી મસ્તકા કોધ સર્વે ડસાયા. ૧૧

ન જાણે જરી ગુજ્જરીનો ખુલાસો,
ન માણે ભરયા રાગમાં જે હુલાસો;
ન આણે ઠરયા સુસતાના વિલાસો,
ન ટાણે ભલા કામનો દે દલાસો. ૧૨

મળી મંડળી ભાપણોના ભગકા,
કરે શંખ જેવા રાગકા ઝગકા;
ભસે કોય સાચું ન મારે તગકા,
પછે તાળી ફટી ભરે યો ફગકા. ૧૩

અધરું ભણી અંગરેજી ભુજ્જણા,
ન પૂરું ગણી ગુજ્જરાતિ જિજ્જણા;
ન વૂરું કવીતાવું આખ્યું ખિજ્જણા,
ન શરું બન્યું કામ તેથી પિંજ્જણા. ૧૪

વસંતતિલકા છંદ

વિદ્યાભિમાન મતિ હીન કરે અદાપી,
સંપૂર્ણ પંડિત ન માન ધરે કદાપી;
તારું ન જાય મત્યકાં અતિ આપદા પી,
રે તે પ્રમાણ પણ્યી સુખ સંપદા પી. ૧૫

નિંદા પરાઈ અપમાન કર્યે મજેશું ?
વિશ્વાસઘાત કરતા જનને જાણેશું ?
ગોટાઈ કેરું મનમાં બળતું બળેશું ?
જોટાઈ માંછ ભરિ તે વચને રજેશું ? ૧૬

નિંદા નિરાંત દિનરાત કરી ન પૂરી,
મદાર પગારનિ ભરી પચાલી અધૂરી;

કનિ કોટે દેખું નહિ લાગું કે લેખું નહિ,
 જેવકમમાંદિ ખૂખ વાંચીને' છપાવિયા.

હોહો!

બેરી આધિણિ પાંગળી નાગી જીવ વિનાનિ,
 કોઈ વિરોધી રસ વિના કનિ કહિ બિનાનિ,
 જોટી ઉલટા અરથની એવા કંઈ વિચાર,
 વાગી કવિતા લવિ બન્યા કવિયો અપરંપાર.
 કવિનાનાં લક્ષણ કયાં તે જાણે કવિમાય,
 વાદવાદ કહે તેહ પણ સરખા જાણે તાય.
 વાદરના વિવા વિષે મદ્દા મદાજન જાણ,
 એક વખાણે રૂપને એક કહે સુર વાય.

કવિત્ત

અરેરેરે હાય હાય ઠેકાણે ઠેકાણે ગાય,
 એવી શું કવિતા થાય અંઅંઅંઅં:શું બસાય;
 માતરાના છંદ માતરનાં ન માતર ખર,
 અબ્દ અબ્દ નવા અરથ વરથ શાય;
 કવિનો મરમ નથી જાણ્યો નરમ કવી,
 શરમ ન ધરે મન ભરમ દણી દસાય;
 બેટિતું જોખન રૂપ, બાપ શું વખાણે રૂપ,
 રહ જાને કવિ ભૂપ, યતો લાજ રૂપ માય.

હોહો!

રવિ જેવા કવિના વચન કીરણે કીરણ પ્રકાશ,
 થયો તેહ તો ને શુણે તારા વચન ઉદાશ.
 આજ કાલ્યના છોકરા સુધરેલા કેવાય,
 મૂરખતાના ટોકરા તેમાં તું પોશાય.
 અવિનિ પકે' લવિ યે કવિ આલંકાર પરવેશ,
 રસ પિંગલ પરવેશમાં બો કાડયા છે વેશ.

કવિત્ત

સાકરને કાંકરી કે, તુંધિ તો હું આકરી છું; -
 માથાકને માથુ કહે, તું છે હુથી લાલ શું ?

શબ્દાર્થ

કડી		૧	ભૂપ-રાજ
૧	લોવા-સાબિળનારાઓ	૨	રૂપ-કવો
૫	સુર-સાદ	૬	અવિ-માહર
૬	અબ્દ-ખેડા		રસ-રસપરેસ

આંખલી આંખને કહે, લી મારામાં છે વિશેષ,
 ફટકડિ ફાટકને જેહ તું વિશાલ શું ?
 ધંટને કે ધંટી હું તો દગિને હઉં છું બંટી,
 બગલો કે માન સરોવરનો મરાળ શું ?
 ફૂકવી સુકવિ બુદ્ધિ સુકવિથી રાખે ઉધી,
 પોતાની વખાણે સુધી ચાય કાય કાળ શું ? ૧૦

દોહા

કવિતા તું મન ને કરે તો કવિતાતું રૂપ,
 કેવું તે જેવું ઘટે ગુરુ મુખયકી અનુપ. ૧૧
 આઝા પુસ્તક નેં ભણે તો કહું એક જ પોથિ,
 જેથિ બુદ્ધિ વધી પડે અંથ ભણ્યે એકશોથિ. ૧૨
 રવિ સમ કવિ કવિ શીશ મણિ કવિપતિ કેશવદાસ,
 કવિનિ બુદ્ધિ કવિપ્રિયા જેણે કરી પ્રકાશ. ૧૩
 તે ને શુંજુ એક વાર તો દીશે મોટો પંથ,
 ભણિને ધારણુ જે કરે તો બન્યુ બુદ્ધિ કંથ. ૧૪
 તોપણુ કવિતા તો કૃપા, કૃપાનાયની યાય,
 તો આવે અણુચીતવી જડતા ભવની બાય. ૧૫
 ધનધારા કવિતા કળા ધનધારા સીભોગ,
 અણુચીતવ્યો આવી મળે રોગ રોગ સંજોગ. ૧૬
 ચમતકારની વાત છે રમત નથી કવિતાઇ,
 ગમત કરયેથી શું મળે મત ખેંચ્યે મહતાઇ. ૧૭

ભાગ-૫

(આ ભાગમાં સુદર કવિતાના લક્ષણતું વર્ણન છે).

કવિત્ત

ગાય તાં મગિને લોક, સાંભળી હલાવે ડોક,
 અરથ તરત સમઝીને રીઝે મનથી;
 ઉત્પ્રેક્ષા ઉપમા પ્રમાણુ વ્યંજના અલંકાર,
 ધ્વની રસ ભાવ અનુભાવ હૈ લગનથી;

સાબદાર્થ

૬૧		૧૫	કૃપાનાય-પરમેશ્વર
૧૦	લી-અક્ષર		ભવની-અવતરની
	વિદ્યાળ-ચાર	૧૬	ધનધારા-મેધની ધાર
	મરાલ-દંડ	૧૭	મહતાઈ-મોટાઈ
		૧	અલંકાર-ધારણુ

તામે રત્ર ઉપરિને કરના મણુરી,
 શું રાજ આજ મળાયે ચરતા ગરી ? ૧૭
 બેશી બગી વચમચી ધનવાન સાથે,
 વિદ્વાનમાં જગર જંગ ન કાય માથે;
 બળેજીને ખમીન તો લખ આવિ બાથે,
 તેથી ન કાય ઠરચે રજીવાત બાથે. ૧૮
 કેં મંથ મેં રચિ ધરયા શુભ વાત ચિત્તે,
 હદે સ્વરે પરચિયા રસપાનથી તે;
 જે કંઈ છપાઇ પ્રગટે લતિ બાતથી તે,
 આન્ય વિચારિં જગું અતિ ખાતથી તે. ૧૯
 એ મંથ બાંધિ મરજો દરજો લખને,
 તે સાથે જો દરું હું નાટક બો દખને;
 જો શું ખુખી જગતમાં વરને જધને,
 કાં પંડિતાઇ નિસરે પડીકાં થધને.* ૨૦

ચંદ્રિકા છંદ

શુભરવા શુભરાનિ ગોશ્લો લઈ,
 કવિ નાક વિના કરવા સઈ;
 કવિના પવિથી ચવી જગો કઈ,
 રવિના સુત હાથ ચરો લઈ. ૨૧

શિખરિણી છંદ

કરે વાતો મોટી નથી નજર ચોટી સુમતમાં,
 ચતુરાઈ રાઈ સમ મન ન બોટી મમતમાં;
 રહે રાખી બોટી કવિ નિનિતી ઢાટી ગમતમાં,
 જમે રોટી ચોટી તજિ ધરમ ધોડે રમતમાં. ૨૨
 લણી એ બી યીટી પડજ પટ વિદ્વાન દળમાં,
 બકે છે સ્વા માટે નયિ અકલ તારી સકળમાં;

શબ્દાર્થ

કડી	૨૨	બોટી-ચાખી
૧૭ ગરી-અભિમાન		કોટી-બાબલ
૧૮ બાથો-તીરનો બાથો		ચોટી-ચોટલી
૧૯ રસપાવથી-રાગે રસેચુખ	૨૩	દળ-લરા
૨૧ ચળા-મરી		સકળમાં-બધામાં
રવિના સુત-ધમ		

* ૧૬ મી અને ૨૦ મી કડીના પ્રથમાક્ષરો બરેબર છપાયા નહી તેથી આડે
 લેસારેલા છે. -સંપાદક

બધી વાનો સાથે નહ સધિ સકે એક પળમાં,
મળે લે મૂખાંધ જકર કરી લેખાંધ ખળમાં. ૨૩
ભણી તે છે તારી નયિ સરવ વિદ્યા તુજ તણી,
અગ્નણા વાણીમાં મ કરિશ તું પાણી મતિ દણી;
ન કેવારે કાંણી સત અસત કે તે કુળ ભણી,
ગણી લે વન કુ ત્રી વખત કહું તે માન્ય છગણી. ૨૪
અભિમાને અંધી થઇ નગર અંધી નમિ રઇ,
નિતી સંધી રંધી પરનિ વિદ્વતા ગમિ નઇ;
ખળાઇ, ખોળાઇ વચનયિ છપાઇ નિત વઇ,
ભણી એ ખી શી ડી શી અકલ કીડી લઇ ગઇ. ૨૫

શાદ્દલવિકીરિત છંદ

બેતેશે શિખિ શખિ લેખિ મનમાં શું ચાહ ઉતાવળો,
ખાંધિ હજદર ગાંધિ ગાંધિ બનતાં પારોધિ પાછો વળ્યો;
આદેશી વચમાં વશી વઇ ગયો વાતે બન્યો આવલો,
રે, હેવાન, લવાન શાંન કરતો વિદ્વાન કે વેવલો. ૨૬

શાળિની છંદ

મોળાં શોળાં હાથ પગે ભરાવ્યા,
શાલો વીટી પાગ બૂટો ધરાવ્યા;
ખોળ જેવાં ખોળ કીધાં કરાવ્યાં,
રોળાં ભાપા યુજ્જરીનાં ઠરાવ્યાં. ૨૭

ભાગ—૪

(આ ભાગ કુકવીને શિક્ષારૂપ છે).

કવિત્વ

પિંગળ તો શીખ્યા પલુ ડિંગળ ચલાવિ રિંગ્યા,
સાંભળીને ઓતા ચાંભલિમાં ન ભળી ગયાં;
લોક કહે ફાક કુનિ, હાલી નડી ડોક કોક,
કહે એ તો પોક સાંભળીને ખોટી ધે રયાં;
બનાવ્યો નિમંધ તેમાં દિંગનો ને ગંધ વાંચી,
શુણી અધાધંધ થઇ, પાછાં મન કાઢિયાં;

શબ્દાર્થ

वाढ वाढ कहे अद्दु राज यध दसे सद्दु,
 गुणि शीघ्र धुनि पुनि नेवा पोया तनधी;
 शिथिल यधने द्दिलभादि शीघ्र सार लेभि,
 येभिने परम प्रीनि राप्पी वे नतनधी. १

आस अनुआस अ-अमक यमक ताव,
 तमक ठमक राग यमक यवूरता;
 अरयने रय धमधमते धमक यधा,
 धरयर यध मन भेगने आतुरता;
 सांभगता रस परसातधी दरभ मन,
 सरस परस पद्यु तरसधी यरता;
 अरय गंभीरताध पद्यी असनताध,
 उपमा अनूपताध अक्षर अक्षरता. २

वसंततिलका छंद

मिथ्याभिमान भनभंडन अंध प्रेरे,
 हीरे रथेो दरभधी नधि के अंधूरे;
 विद्वान विन दसने धरसे सधूरे,
 भूषेो वियारि मरस्ये करि यितयूरे. ३

हाहा

आहुं भंडन ने करे, ते छापी सुन धेर;
 भोक्केशे ते पर लपिश, मानिश मोटी मेर. ४
 वर्तमान छ मोपडी पर अरव्याहुं नेम;
 वीधुं छ ते वासते, भोक्केशे धरी प्रेम. ५
 ते उपर ने हुं लपुं, ते छापी परकथ;
 करेो तो सतिसुत गथिय, नदि तो गथिका दाश. ६
 अेडीटर ने अेटपुं, आगणधी व्या आहुं;
 आपुं छुं ते नेतनयो, पछि नधि धर व्यापाहुं. ७

संधूषुं

शाब्दार्थ

३१	२ अक्षरता-कटाव नदी जेवो
१ अनि-धीजे भाव	३ विज्ञ-धनुं समननारी
शीघ्र-भाधुं	४ आरव्याहुं-द्रव्य अरव्याहुं
शीघ्र-नेवभाव	५ गथिका दाय-भरवा

પરિશિષ્ટ ૨

કવિશ્રી નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવાની વર્ષાનુક્રમણિકા

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
નિબંધ	૧	૧૮૫૦-૫૧	મંડળી મળવાથી થતા લાભ
"	૨	૧૮૫૬	વ્યભિચાર નિષેધક
"	૩	"	મુઝાં પઞ્ચાડે શેવા કૂટવાની ઘેલાઈ
"	૪	"	સ્વદેશભિમાન
"	૫	"	નિરાશ્રિત પ્રત્યે અમંતના ધર્મ
પુસ્તક	૬	૬-૪-૧૮૫૭	પિંગળ પ્રવેશ
નિબંધ	૭	૧૮૫૭	સ્ત્રીના ધર્મ
"	૮	૧૮૫૭	ગુરૂ અને સ્ત્રી
"	૯	૨૫-૪-૧૮૫૮	અક્ષર પ્રવેશ
પુસ્તક	૧૦	૧૮-૫-૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૧-૨
"	૧૧	અક્ટોબર ૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૩
"	૧૨	જુન-જુલાઈ ૧૮૫૮	રસપ્રવેશ
નિબંધ	૧૩	૧૮૫૮	ગરિબાઈ વિશે બીખારીદાસનો સંવાદ
"	૧૪	૧૮૫૮	કવિ અને કવિતા
"	૧૫	૧૮૫૯	સંપ
"	૧૬	૧૮૫૯	વિષયી ગુરૂ
"	૧૭	૧૮૫૯	ગુરૂની સત્તા
પુસ્તક	૧૮	૧૮૫૯	નર્મકવિતા અંક ૪-૫-૬-૭-૮
લેખ	૧૯	૧૮૫૯	દેશ વ્યવહાર વ્યવસ્થા માત્ર એક જો પ્રકરણો (અર્થશાસ્ત્ર) (મરાઠી ઉપરથી આપાંતર)
પુસ્તક	૨૦	જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૮૬૦	નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦
"	૨૧	૧૮૬૦	દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (નાનો)
નિબંધ	૨૨	૧૮૬૦	પુનર્વિવાહ
"	૨૩	૧૮૬૦	લભ અને પુનલભ
"	૨૪	"	ભક્તિ
"	૨૫	"	સાકાર

વિષય	અંક	વર્ગ	વિષયનામ
પુસ્તક	૨૧	"	મનહરપદ (મનોહર રચનીના પદો)
નાટક	૨૭	૧૮૬૦	કૃષ્ણકુમારી (૧ ઠી આદતિ)
"	૨૮	૧૮૬૧	*નર્મદોશ અંક ૧
"	૨૯	૧૮૬૨	અગ્રવર્ણન
નિબંધ	૩૦	૧૮૬૧	બ્રહ્મનૃપા
પુસ્તક	૩૧	૧૮૬૨	†નર્મદવિતા પુસ્તક ૧ લું (૭ વર સની કવિનાનો સંગ્રહ)
"	૩૨	"	*નર્મદોશ અંક ૨ નો
"	૩૩	૧૮૬૨	અંગ્રેજી-ગુજરાતી લઘુકોશ ને અર- દેશર નાનામાહએ છપાવ્યો તેમાં ૨૫૦ પાના કવિની મહેનતના છે.
"	૩૪	૧૮૬૩	†નર્મદવિતા પુસ્તક ૨ લું
પુસ્તક	૩૫	૧૮૫૯-૬૩	દુષ્કાન્ત-વૈષ્ણવ ચિત્ર (સંવાદ ૩૫)
નિબંધ	૩૬	૧૮૬૪	હિન્દુઓની પગી
પુસ્તક	૩૭	૧૮૬૪	†નર્મદવિતા-(મેહુડું પુસ્તક સંગ્રહ)
વર્તમાનપત્ર ૩૮		૧૮૬૪	"ડાંડીઓ" શરૂ કર્યો
પુસ્તક	૩૯	"	*નર્મદોશ અંક ૩ નો
નિબંધ	૪૦	૧૮૬૪	રણુમાં પાછ પગલાં ન કરવા વિરે
પુસ્તક	૪૧	૧૮૬૫	†નર્મદગ પુ. ૧ લું (કવિની છબી સાથે)
"	૪૨	૧૮૬૫	કવિચરિત્ર
પુસ્તક	૪૩	૧૮૫૦-૬૫	કવિ અને કવિતા અંક ૧-૨-૩
પુસ્તક	૪૪	"	ગીતાવળી અંક ૧ લો
લેખો	૪૫	૧૮૫૬-૧૮૬૫	શુદ્ધિવર્ષક અંકમાં (કુલ ૪૨ છે)
લેખો	૪૬	૧૮૬૪-૬૫	ડાંડીયા-વર્તમાનપત્રમાં (કુલ વિષયો ૫૦ છે)
લેખો	૪૭	૧૮૫૦-૬૫	હેન્ડબીલ, ન્યુસપેપર વગેરે (કુલ ૮ વિષયો છે)
પુસ્તકો	૪૮	૧૮૬૫	દયારામજીત કાવ્યસંગ્રહ (મીટો)
"	૪૯	૧૮૬૫	*નર્મદવાકરણ ભાગ ૧ લો. વર્ણવિવેકઃ
"	૫૦	૧૮૬૫	†સરતની સુખતેસર હકીકત (નર્મદગ પુ. ૨ લું, અંક ૧ લો) અર્પણ ડો. ધીરજીરામને

पुस्तक	५१	जुन १८६६	नर्मद्व्याकरण भाग २ जे अं १ से शब्दविवेक
"	५२	१८६६	नर्मकाश अं ४ ये
"	५३	१८६६	नायिका विषय प्रवेश
"	५४	१८६६	नर्मारी छडीकत (नर्मगद्य पु. २ जुं, अं २ जे.)
"	५५	१८६६-६७	नर्मकविता (जेक गोट्टा पुस्तकहणे)
निबंध	५६	१८६७	मेवाडनी छडीकत
"	५७	१८६८	सज्जवारोपण
"	५८	१८६८	स्त्री कृष्णवर्णी
"	५९	१८६८-६९	गुजरातीओनी स्थिति
"	६०	१८६९	कृष्णवर्णी विशेष
"	६१	१८६९	कुण मोटप
"	६२	१८६९	छवोग तथा शक्ति
निबंध	६३	१८६९	सुष
"	६४	जुलाय १८७०	रामायणुनो सार
पुस्तक	६५	१८७०	नर्मकविता पु. २ जुं, अं ३ जे, १८६९ ना जुनथी ते १८७० ना मे सुधीनो संग्रह
निबंध	६६	१८७०	महाभारतनो सार
"	६७	"	धलियडनो सार
"	६८	"	महापुराणानां चरित्र
पुस्तक	६९	"	नर्मकथकाश की ३. आ, अपणु ठकर लजगीदास जीमछने
"	७०	"	नागर स्त्रीओमा गवाता गीत (रीत कथन साथे)
"	७१	१८७२	प्रेमानंदकृत इशमस्कंध (संपादन)
"	७२	१८७३	नर्मकाश (गोट्टा)
पुस्तक	७३	१८७४	नर्मगद्य (पूण, कवितां तैयार करेपुं)
"	७४	१८७५	नर्मगद्य (सरकारी, महिपतरामतुं सुधारेलुं)
"	७५	१८७४	महादशान १ जुं (जगतना प्राचीन धतिदासतुं सभम दशान)

પુસ્તક	૭૬	૧૮૭૧-૭૪:	૦રાજ્યરંગ - પુ. ૧ કું. (નમનને પ્રાચીન અને અર્વાચીન કલિદાસ)
"	૭૭	૧૮૭૫	પ્રેમાનંદકૃત નાગાખ્યાન (અંબાલ)
નાટક	૭૮	૧૮૭૬	રામનનકીર્દન
પુસ્તક	૭૯	૧૮૭૬	૦રાજ્યરંગ ભાગ ૨ જે
નિબંધ	૮૦	૧૮૭૬	આર્યદર્શન (સુરત આસો મુદ્ર ૧૦ સં. ૧૯૩૨)
નાટક	૮૧	૧૮૭૮	દ્રાપદીદર્શન
"	૮૨	૧૮૭૮	રોતાહરણ નાટક
નિબંધ	૮૩	૧૮૭૯	ધર્મ વિજ્ઞાના (આર્યજ્ઞાન વર્ધકર્મી)
હસ્તપત્ર	૮૪	૧૮૭૯	મહાત્મ્ય કાળ
નાટક	૮૫	૧૮૮૧	શ્રી સાર શાકુન્તલ
નિબંધ	૮૬	૨૯ મી મે ૧૮૮૧	સામાજિક તથા મનનન ધર્મ રિથતિ
"	૮૭	૭ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧	સમ
"	૮૮	૧૪ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧	દેશભિમાન (નિબંધરૂપે)
"	૮૯	૨૧ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧	સુધારો અને સુધારાચળા
"	૯૦	૧૮૮૧	લુહિ
નિબંધ	૯૧	૧૮૮૧	સ્વદેશભિમાન (અવલોકનરૂપે)
"	૯૨	૧૮૮૨	જૂની ચૂનરાની ભાષા
પુસ્તક	૯૩	૧૮૮૨	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા બાંધાંતર
નિબંધ	૯૪	૧૪ મી મે ૧૮૮૨	આર્યોક્ત્ય
"	૯૫	૧૮૮૩	અમુરીશરીકથન ખીલ
"	૯૬	૧૫ મી જુન ૧૮૮૪	સુકિતલત્ર
પુસ્તક	૯૭	૧૮૮૬	ધર્મવિચાર (ચૂનરાની પત્રમાં લખા- યલા લેખોનો સંગ્રહ)
નાટક	૯૮	૧૮૮૬	બાળકૃષ્ણ વિનય નાટક
પુસ્તક	૯૯	૧૮૮૭	કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ (મૃત્યુ બાદ સરકારે બહાર પાડ્યો)
"	૧૦૦	૧૮૮૭	ચૂનરાત સર્વ સંગ્રહ (મૃત્યુ બાદ સરકારે બહાર પાડ્યો)
પુસ્તક	૧૦૧	૧૯૧૧	દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા (મરાઠી) બાંધાંતર ચૂનરાતી પ્રેસે બહાર પાડ્યું)
પુસ્તક	૧૦૨	૧૯૩૩	આરીહકીકલ (ચૂનરાતી ૨૭-આગસ્ટ)
પુસ્તક	૧૦૩	૧૯૩૬	ઉત્તરે નર્મદ-ચરિત્ર

કવિ નર્મદાશંકરે જુદા જુદા છાપાઓમાં લખેલા લેખની યાદી

[નોંધ : કવિ નર્મદાશંકરે ઇ. સ. ૧૮૬૫ પછી ઘણા વર્તમાન પત્રો અને માસિક પત્રોમાં લેખો લખ્યા છે, પણ તે આજે આપણને મળવા મુશ્કેલ છે. તેવા થોડાક લેખોની એક યાદી કવિએ ચોતે કરેલી એક જીર્ણપત્રમાંથી મળી આવી છે. તે ઉપરથી નીચેની યાદી પ્રગટ કરી છે. સંપાદક-ન. ઇ. દેસાઈ]

તા. ૧૫ મી જુલાઈ ૧૮૬૫ પછી લખેા લખરચુરણ વિષયોની ટીપ.

૧ જીર્ણપત્રોમાં ખુદી જમીન (ન્યુનિસિપાલિટી)	૧ લી	નવેમ્બર	૧૮૬૫
૨ તયાદીઓની બદલી		એનન.	
૩ રેલ્વેની સાખ	૧ લી	ડિસેમ્બર	૧૮૬૫
૪ કાઠિયાવાડના નાગરો		"	
૫ દેશી રાજ	૧૫ મી	ડિસેમ્બર	૧૮૬૫
૬ ચૂએ ખાકે બિંદલા હજ કો ગયા		"	
૭ વલસાડના ધનેરી ગામમાં ઘાડ		"	
૮ અંકિયાનું ગોત		"	
૯ દેશી રાજ	૧૫ મી	એપ્રિલ	૧૮૬૬
૧૦ દેશી રાજ	૧ લી	મે	૧૮૬૬
૧૧ દુર્ગારામ મહેતાજી		એનન	
૧૨ અન્યકારો		એનન	
૧૩ દેશી રાજ	૧૫ મી	મે	૧૮૬૬
૧૪ દેશી રાજ-ભાવનગરની ભવાઈ		"	
૧૫ ભાવનગર		"	
૧૬ ભાવનગર		"	
૧૭ ચમન નાની ને ખુલ નાની		"	
૧૮ શેર બજાર	૧ લી	જુન	૧૮૬૬
૧૯ કુહુણી તેવી રહેણી		"	
૨૦ દેશી રાજ		"	
૨૧ મીસ્ટર સમર્સ	૧૫ મી	જુન	૧૮૬૬
૨૨ ગુજરાત બેન્ક	૧ લી	જુલાઈ	૧૮૬૬
૨૩ સમર્સ		"	
૨૪ અવકાશ તરંગ		"	
૨૫ મહીપતરામ બાબત	૧ લી	ઓક્ટોબર	૧૮૬૭
૨૬ એનન	૧૫ મી	ઓક્ટોબર	૧૮૬૭
૨૭ એનન		"	

- ૨૮ ગુજરાતી વાર્તાનાં પુસ્તક ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૯૭
- ૨૯ મહીપતરામ ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૯૭
- ૩૦ કેટલાએક સુધારાવાળા પોતાની ખોટા
છૂપાવવા ધીમને ખોટાવાળા કહે છે
- ૩૧ લાપચેરી ૧ લી માર્ચ ૧૮૯૮
(૧૫૧ લખ્યા નથી)
- ૩૨ હિંદી ભાષા
- ૩૩ દેશી રાજ
- ૩૪ જૂના વિચાર ને નવા વિચારનું પુસ્તક
- ૩૫ ઉત્તરનો ગોર ને તાગર આજ્ઞાથી (આ વિષય આ પુસ્તકમાં લખાયો છે.)
- ૩૬ દેશીરાજ (સ્વપુત્ર)
- ૩૭ દેશીરાજ
- ૩૮ હિંદુઓનો ઉત્કર્ષ
- ૩૯ પારસીમાં ગેરીન સાહેબે વાણીઆની ન્યાતમાં ઘેરો દોષલખ્યો.
- ૪૦ સુરતમાં (કમળ કાઠી જવાથી અક્ષર ઉકલતા નથી. સંપાદક)
- ૪૧ પ્રાપ્તિ
- ૮૨ મહામ્મરત
- ૧ ડિવેન્-ગ્રીએ અવતાર ૧૮ મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૮
- ૨ સખરસ
- ૩ ભાવનગરનો રાજ
- ૪ જામનગરનો રાજ વિષે
- ૫ દેશી રાજ વિષે મનસુખરામના નિબંધ ઉપર ટીકા
- ૬ સુધારો એટલે શું ?
- ૭ વિષ્ણુ બાવાની રાજનીતિ
- ૮ પદાર્થ પ્રદર્શન (મર્યા)
- ૯ અંગ્રેજી અભવહારો ને દેશી રાજો
- ૧૦ પ્રવાસ સંબંધી પુસ્તકો
- ૧૧ સંગીત કવિતા
- ૧૨ સુરત એન્ટ્રેઝ લાપચેરીનો રીપોર્ટ
- ૧૩ સરકારી મોપડીઓ ધાતુધરમાં માતરાય છે
- ૧૪ વાર્તાનાં પુસ્તકો
- ૧૫ રાજનીતિ બાબત
- ૧૬ શકિત ને ક્ષિતિ (બાજી સંબંધી) (૧)
- ૧૭ મહીની ઉત્તર તરફના લોકો ટેવાયલા (૧)
- ૧૮ દક્ષિણ દિકુરવાનમાં મુસાફરી

૧૯ શ્રીમાન મહારાવ ગાયકવાડ

૨૦ નભુલાલતું મરણુ

૨૧ કરસનદાસ મુળજીતું દુઃખદાયક મરણુ

નોંધઃ આટલા લેખોનાં નામો મળે છે, પણ તે કયા છાપામાં ક્યારે છપાયા છે તે મળતું નથી. સંપાદક-ન. ઇ. દેશાઇ

પરિશિષ્ટ-૩

(૧) કવિપુત્ર જયશંકર

કવિશ્રી નર્મદાશંકર સંબંધી અમારી પાસે જે કાંઈ હતું, તેમાંથી જેટલું વાંચી શકાયું, ઉકેલી શકાયું, ઉપયોગી જાણવાનેગ લાગ્યું, તે અમે પરિશ્રમપૂર્વક શોધ કરી, તે “મારી હકીકત” અને “આ ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર”-એમ બે પ્રયોગો આપ્યું છે. હવે કવિનાં કેટલાક થોડા કાગળપત્રો અત્યંત જીજ્ઞાસુ અવસ્થામાં અમારી પાસે રહ્યા છે. તેમાંથી બની શકશે તો થોડો થોડો ભાગ અમે “ગુજરાતી” પત્રના દિવાળીના ખાસ અંકોમાં આપવાનો વિચાર રાખ્યો છે. કારણ કે આ કામ થોડીક માયાકૃત્યું અને આંખ ફેાડીને વાંચવાનું છે. પણ તે પણ બનવું બનાવવું હાલમાં ઈશ્વરાધીન રાખ્યું છે.

કવિના જીવનના ખાસ મોટા મોટા પ્રસંગો અમે આ બે પુસ્તકોમાં આપ્યા છે. માત્ર તેના જીવનમાં એક પ્રકારનો સામાજિક પરિવેશ કરનાર પ્રસંગ આમાં કરી પણ ચર્ચ્યો નથી. કવિએ પોતે એ વિષયમાં નોંધ રાખેલી, પણ સાંભળ્યા પ્રમાણે તેમણે પોતે જ તેનો નાશ કર્યો હતો. એ વિષય તે તેમનો નર્મદાગરરી સાથે કરેલું પુનર્જન્મ. એ પ્રસંગ બનતા પહેલાં કવિશ્રીને તેમનાં પહેલાં પત્ની ડાહીગૌરી સાથે થયેલી વાતચીતને જે ભાગ નાશ થતાં બચ્યો તે અમે આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. કવિ પોતે પુનર્જન્મના મોટા દંડ આચરી હતા, અને તે માટે તેમને સુરતવાળા પુષ્ટિ માગી એક વેળુવાચાર્ય, મહારાજ લાયબલ કેસથી મરાહુર થયેલા ગોા શ્રીજદુનાય મહારાજ સામે જીવના જેખમે પ્રત્યક્ષ વાદવિવાદ પણ કરેલો. આ પ્રસંગ કવિએ “મારી હકીકત”માં સચોટ રીતે વર્ણવ્યો છે. કવિ ખરા સુધારાવાળા હતા, તેથી તેમણે દાખલો બેસાડવાસાર પોતાની ન્યાનની એક વિધવાબાઈ સાથે, એક પત્ની હૈયાત છતાં, પુનર્જન્મ કયું હતું. કેટલાક ડરપોક સુધારાવાળાઓ, કવિએ એક ઉપર બીજી પત્ની કરી તે માટે વાંધો કાઢતા હતા, અને તેનાથી દૂર રહેતા હતા.

કવિને આ પુનર્જન્મની સ્ત્રીથી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેનું નામ જયશંકર હતું અને દુલામજાનું નામ બકકેા હતું. એના સંબંધમાં યાત્રી રામરામે

પોતાના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બાદ જયશંકરને અને નાનપણમાં
 ગ્નેયા હતા. તેઓ માતા નર્મદાગૌરી અને ઓરમાન માતા ડાહીગૌરી સાથે
 કાલ્યાણદેવી ઉપર આવેલી જૂની તેલવાડીને નામે ઓળખાતી અને શ્રી નરનારા-
 યણ મંદીરની ઝવેર બાગની ચાકી તરીકે ઓળખાતી ચાલીમાં પહેલે માલે સંસ્કૃત
 શુક્રસેનર જેટારામ મુકુંદજીની ઉપરની ઓરડીમાં રહેતા હતા. આજે આ મકાન
 તોડી પાડવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાં નવું બંધાવવાનું છે. તેઓ ગૌરવજીના
 અને મીઠા ખેલા હતા. તેઓ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના દિસાખખાનામાં કારકુન
 તરીકે કામ કરતા; અને ખીજી આવક તેમને કવિના મંથોના વેચાણ માધ્યમથી
 અને નવી આરસિઓમાંથી થતી. તેથી તેમને અને તેમની બે માતાઓનો
 વ્યવહાર સુખરૂપ ધન્યરૂપાએ નબો જતો હતો.

કવિશ્રીનાં પુસ્તકો છપવાનો અને વેચવાનો પ્રબંધ અમારા પિતા
 શ્રી ધનજીરામ પોતાના “ગુજરાતી” પ્રેસમાં કરી આપતા તેથી તેમને અને
 “ગુજરાતી” પ્રેસ સાથેનો સંબંધ તેમના મરણપર્વત સારા સમવાયનો હતો.

એક પછી એક તેમની માતાઓ સ્વર્ગવાસી થઈ ત્યારે તેમને એકલવાયું
 જીવન બહુ અકારં લાગતું હતું. તેમના રૂપકાંતિ જીવાની અને સ્થિતિ સારાં હોવાથી
 તેમને પોતાની વડનચરા ગતિમાંથી તેમ પરગતિમાંથી સુસિક્ષિત સુશિષ્યા હન્યા
 મળે તેમ હતું. પણ મૂળથી ધાર્મિક સંસ્કારો સારા પડેલાં હોવાથી તેમને,
 જ્યાં સુધી સમગ્રદિન્દુ સમાજ પુનર્જનની પ્રયાત્ન માન્ય રાખે અને
 પુનર્જનથી થતી સંતેતિને ગતિહેવારમાં રચાવ આપે, ત્યાં સુધી
 પરજીવાની ના પાડી હતી. તેમના જન્મનામાં આજના જેવી સમાજની
 ક્રાંતિકારક રિયતિ નહોતી કે, પુનર્જનથી ઉત્પન્ન થયેલા બાળકોને સંસાર
 વ્યવહારમાં ઠેકાણે પાડવાની ચિંતા કરવી ન પડે. પુનર્જનથી પેદા થયેલી
 કન્યા પણ તેમને આપવાની મંગણી યથેલી, તે પણ તેમણે નકારેલી અને
 આજીવન તેમણે નૈદિક બ્રહ્મચર્ય પાળીને, કેમ જાણે પિતાના પુનર્જન
 કર્મના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન ક્યું હોય, તેથી રિયતિમાં જીવન
 ગાળ્યું હતું. પોતાની સગી જનેતા મરી ગયા કરતાં પણ ઓરમાન મા
 ડાહીગૌરી ગુજરી જવાથી તેમને ઘણો આઘાત મનમાં લાગ્યો હતો. જ્યાં
 હિંમત રાખી ધન્યર ઉપર વિશ્વાસ રાખી બાઈ જયશંકરે પોતાનું બાકીનું
 જીવન ગાળ્યું હતું, અને ભરજીવાનીમાં ૩૧ માર્ચ ૧૯૧૦ માં એકાએક
 તેઓ બ્યુબોનિક પ્લેગમાં સપડાયા અને લગભગ ૩૫ વરસની વયે દેવલોક
 પામ્યા હતા. તેઓ માંદા પદ્મા ત્યારે અમારા પિતાથી ધનજીરામ અને મોટાબાઈ
 મણિલાલ તેમને ત્યાં રાજ અખર લેવા અને માવજતની ગોઠવણ કરવા જતા.
 પોતે માંદા પડ્યા ત્યારે બાઈ જયશંકરે કવિશ્રીના મંથો વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું
 ધન્યપત્રક કરેલું, અને પોતાના બે મિત્રો ડૉ. મૂળચંદ દામોદરદાસ મુકાતી,

અને ક્ષેત્રદાસ ત્રિશુવનદાસ તારકસ-એમને વિશ્વાસપાત્ર અને વ્યવસ્થાપકો તરીકે નીમી ગયા હતા. આ બંને ત્રસ્ટીઓએ ૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બર માસમાં કવિના સર્વ અંથો વગેરેના હકક ધલાકા અમારા પિતાશ્રીને નામે કાયદાસર રીતે ચરાવી આપ્યા.

ભાઈ જયશંકરે કવિશ્રીની પાસે જે અમૂલ્ય છાપેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો, તેની વ્યવસ્થા કરવામાં મોટી ભૂલ કરી. તેથી કવિની લાયબ્રેરી એક ડેકાણે ન રહેતાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. દા. ત. કવિએ જન્મતો ઇતિહાસ લખવા માટે આશરે ૨૦૦ પુસ્તકો વાંચ્યાં વિચાર્યાં હતાં. તે સર્વ તેમના સંગ્રહમાં હતાં. તે સિવાય અંગ્રેજી બ્લેકવુડ મેગેઝીનની ધણી વર્ષોની કાપડો હતી. તે ઉપરાંત શિલાખપમાં છાપેલા ધણા ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, મજબાયાના અંથો અને સામાજિક પત્રો હતા. ગુજરાતી લાયાના છાપેલા અંથો જ્યારથી છપખાના ચાલુ થયાં ત્યારના હતા. એ સિવાય કવિએ ગુજરાતી કવિચરિત્ર લખવાને અને ગુજરાતી શબ્દકોશ રચવામાં ઉપયોગી થાય તે માટે ધણા પ્રાચીન વૈદિક વર્ગના અને જૈન વર્ગના હસ્તલિખિત અંથો એકઠા કરેલા હતા. આમાંથી આ હાથપ્રતો તો કવિએ જીવતાં જેના તેના પાછ આપી દીધાં હતાં, પણ છાપેલા અંથો પોતા પાસે રાખ્યા હતા. તેમાંથી રા. જયશંકરે કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી, થોડાક હિન્દી મુંબઈની ભૂલેશ્વર ઝવેરીલાલ ઉભયાશંકર લાયબ્રેરીને આપ્યા; કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સુરતની ગોપીપરાની જૈન લાયબ્રેરીને આપ્યા, અને મરાઠી હિન્દી પુસ્તકોનો સર્વ સંગ્રહ મુંબઈના મરાઠી અંથ સંગ્રહાલયને આપી દીધા. અર્થી કવિનું પુસ્તકાલય વેરવિખેર થઈ ગયું. આજે સુરતની જૈન લાયબ્રેરીમાં અને મુંબઈની ભૂલેશ્વર લાયબ્રેરીમાં અંચરકોનો જેઠકારીને લીધે કવિના ધણા મૂળ અંથો ખોવાઈ ગયા છે કે ઘોળવાઈ ગયા છે. અને કેટલાક તો પરતીમાં જરીપુરાણવાળાને અપાઈ ગયા છે. જે કાંઈ વારસો “ગુજરાતી” પ્રેસના માધીકાને મળ્યો, તે તેમણે સમય અને ધનના ભોગે આજ મુઠ્ઠી સાચવ્યો છે, અને કવિશ્રીની સ્મૃત્તિ ગુજરાતી પ્રજામાં જળવાયલી રહે તે માટે “ગુજરાતી” પત્રમાં, તેના દિવાળીના ખાસ અંકમાં લેખો લખાવી, કવિના કાગળીઆઓ તપાસી ઉતરાવી છપાવીને તાજ રાખી છે, અને કવિના અંથો લગભગ લાગટ ક્રીમતે જનતામાં વેચ્યા છે. તેનો માત્ર એક કોશ છપાવીને પ્રકટ કરવાનો બાકી રહ્યો છે, અને થોડા ભાગ જે છપાયો છે તે એક ભાગમાં થોડા સમયમાં બહાર પાડવાની અમો આશા રાખીએ છીએ.

કવિપુત્ર જયશંકર જ્યારે ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૦ માં દેવસૈંક પાઠ્યા ત્યારે “ગુજરાતી” પત્રના તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ ના અંકમાં જે શોકનોંધ લેવાઈ હતી તે અત્રે પ્રકટ કરી છે. (સંપાદક:-ન. ઈ. દરશાઈ.)

(૨) કવિપુત્ર જયશંકરના જીવનની નોંધ

કવિ નર્મદાશંકરના એકના એક પુત્રના મૃત્યુ સમાચાર અમે ગયા અંકમાં આપી ગયા છીએ. મી. જયશંકરનો જન્મ (૧૮૭૫) માં થયો હતો, એટલે મરણ સમયે તેનું વય ૩૫-૬ વરસનું હતું. કવિના કેટલાક ખાસ ગુણો મી. જયશંકરમાં નૈસર્ગિક હતા, તેમજ તેના વિદ્યાના શોખ અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવતા હતા. કંઈક સંકુચિત સ્થિતિમાં અને કંઈક અસ્પષ્ટ હોવાને કારણે તે બહાર પડતો જણાયો નથી, પરંતુ અમારા અનુભવથી સારી રીતે જાણી શક્યા છીએ કે નાટ્યકળાનું જ્ઞાન, અને તેની પરીક્ષક અને અવલોકન શક્તિ તેનામાં સામાન્યથી વિશેષ હતી. મુંબઈમાં થતાં નાટકોમાં વસ્તુસંકલનના, પદ્ધતિ પોશાકના, સીન સીનેરીના, અને સંગીત શાસ્ત્રના કેવા દોષો છે તે સંબંધી મી. જયશંકરે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે જે કાગળ પર મુકાયા હોત તે વાંચનારાઓ તેની તુલના, નિરીક્ષણ શક્તિની ખરેખરી તુલના, કરી શકત. ચાલુ વરસના દિવાળીના અંક માટે, મુંબઈની રંગભૂમિ પર એક લેખ લખી આપવાની એણે કષ્ટયાત આપી હતી, પણ તે ઇચ્છા પૂર્ણ થયા પૂર્વે એનું અવસાન થયું છે.

મરનારમાં એક બીજા ઉત્તમ ગુણ અમે એ જોયો છે કે, તેમના પિતાએ પુનર્લમ કીધેનું છતાં, પોતાને પુનર્લમ કરવાની ધણી તકો અપાયા છતાં, ધણી આગેવાનોનો આગ્રહ છતાં, ધણી ધણી રીતે સમજાવ્યા, પ્રસલાવ્યા ને દબાવ્યા થયા છતાં, તેનાથી તે ધણી દૂરનો દૂર રહ્યો હતો, જેનું ખરું કારણ અમે કળી શક્યા નથી. પણ અમે માત્ર એટલું જ અનુમાન કહાડી શકીએ છીએ કે 'ગુજરાતના રાજ્ય કવિનો પુત્ર છતાં જે આજે મારી આ સ્થિતિ ન્યાત અને સમાજમાં છે તે લવિધ્યમાં મારી અને મારી સંતતિની સ્થિતિ સમાજમાં કેવી થઈ જાય, તેમાંથી પોતાની લવિધ્યની સંતતિને સુરક્ષિત રાખવાને માટે જ તેણે પુનર્લમની પ્રયત્નમાં પડવાની ના ઠહી હોવી જોઈએ. પુનર્લમના વણાલા કરનારી વ્યક્તિઓ આજે હયાત હોવાથી તેમનાં નામ પ્રગટ કરવા અમે તત્પર નથી; પરંતુ અમે ખાત્રીપૂર્વક જાણીએ છીએ કે બાઈ જયશંકર સાથે પુનર્લમ કરવાનું માગું, એક બાજુએ પોતાની દીકરી માટે કીધું હતું, એક બીજી પોતાની દીકરી માટે કીધું હતું, અને જયશંકરની નાદુરસ્ત તબીબતમાં તેના જણાવ્યા પ્રમાણે જયશંકરના પાંચ પૈસાને લેભે દીકરી પાસે સેવા કરાવવાને પ્રયત્ન પણ કીધો હતો. એક ઔદિય બાજુએ પુનર્લમના હિમાયતી મારફતે પોતાની દીકરીને માટે મેટી ખટપટ કરી હતી, અને એક આગેવાન પુનર્લમના હિમાયતીએ એક દબરનો ચાંદો પણ કરવાની માંગણી કરી હતી. કવિના ધર્મપત્ની ડહીંગવરીના તથા નર્મદાગવરીના સમયમાં પણ

ધણી ધણી ભક્ષાભણો જયશંકરના પુનર્લભ કરવા માટે ચંદ્ર હતી. તે સર્વ પ્રસંગે જયશંકરે જે કહાવણ બતાવી પુનર્લભ કરવાની ના જ પાડી, ત્યારે અમે ધાર્યું હતું કે ગાહીગવરીની પુનર્લભની વિરૂદ્ધની લાગણીને અનુસરીને જ એ ચાલે છે. પરંતુ ગાહીગવરીના પંચત્વને ખાગ્યા પછી પણ એ જ આગ્રહને તેને મક્કમપણે વળગી રહેતો જોયો, ત્યારે અમે માન્યુ કે પુનર્લભ કરવાનું જે સાહસ કવિરત્ને ઉદાગ્યું હતું તેનું પરિપૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત જયશંકર કરી, પોતાનાં માતાપિતાની સદ્ગતિ કરે છે। જ્યારે જ્યારે જયશંકરના સંબંધમાં આવેલાં સ્ત્રીપુરૂષો તેનાપર પુનર્લભ દ્વારા એ લભ કરી પોતાનો વંશ રાખવાનું દબાણ કરતાં, ત્યારે ત્યારે તે ગભરાઈને અમારી સલાહ લેવાને આવતો હતો, અને તે વેળાના તેના મુખના આ શબ્દો હતા—“પુનર્લભ કરીને હું નાગર જ્ઞાતિમાંથી નીકળી જવા માગતો નથી, અને પુનર્લભ કરીને વંશ રાખવાની મારી ઇચ્છા નથી.” ગાહીગવરીની સંપૂર્ણ ઇચ્છા એ હતી કે જે મળે તો નાગર જ્ઞાતિ-પછી જ નાગરોમાંના કોઈ પણ નાગરની જ્ઞાતિમાંથી જ કન્યા મેળવી લભ કરવું. ધન્યવાદની વાત એ છે કે નર્મદાગવરીએ પણ એક દિવસે એવી કાળજી કરી નથી કે જયશંકર પુનર્લભ કરી ગૃહસંસારી બને. ઉક્ત બન્ને માતાના મરણ પછી જયશંકરમાં એક પણ દિવસે પુનર્લભ કરી ગૃહસંસારી બનવાની કામના થઈ નથી, એ એની જીવનકળાનું એક અદ્ભુત રહસ્ય છે. સત્ય કહીએ તો રાજ્યરંગ લખ્યા પછી કવિના ચારિત્ર્યમાં જે મહા-દાશ્યકારક પરિવર્તન થયું હતું તેનું જ એ ઉત્તમ ફળ છે. ૧૮૭૪-૭૫ ના કાળના કવિના વિચારો જયશંકરમાં ઉતર્યા હતા. કવિનાં ધર્મપાત્રી ગાહીગવરીએ પણ મરણ વખતે જયશંકરને એ જ ષોધ આપ્યો હતો કે પુનર્લભથી ગૃહસંસારી થવાનો વિચાર જ કરતો નહિ, અને તે વચનની સંકળના કરવામાં જયશંકર મોટું માન સમજતો હતો. આજકાલ જ્યારે પુનર્લભીઆના છોકરાઓ પુનર્લભ કરીને પોતાની જ્ઞાતિને તરછોડી બહિષ્કાર થવામાં સાર્થકતા સમજે છે, ત્યારે જયશંકર શુદ્ધ નાગર બ્રાહ્મણ રહેવામાં જ પોતાનું મહત્વ સમજતો હતો.

વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોને પણ આ પ્રસંગે ધન્યવાદ આપ્યા વગર અમે રહી શકતા નથી. કવિ જેવો કવિ, નાગરો જ્ઞાતિનું મ્હેરૂં, સુરતની સુંદર સુરત અને સાહિત્યનું એક અમૂલ્ય રત્ન, તેનું ગૌરવ નાગરોએ પુરેપુરું સંભાળ્યું છે. કવિ, નર્મદાગવરી, ગાહીગવરી, અને છેલ્લે જયશંકરના અંત્યેષ્ટી સંસ્કારો નાગર બ્રાહ્મણોને હાથે જ થયા છે. સાકોદરા નાગરોમાં એ ક્રીમતી રત્ન હતી; કવિરત્ન દયારામભાઈ અને નજુલાલ દાનતરામ; વડનગરા નાગરોમાં એ રત્ન હતી, વાકતરાજ નરસિંહ

મહેતો અને નર્મદાશંકર કવિ. દેશકાલ પરત્વે પૂર્વના કવિઓના તો તેમના અંથોથી જ યશ વિસ્તારે છે. કવિ નર્મદાશંકરના અંથો તો તેથી વિશેષ તેનો યશ વિસ્તારે છે, પરંતુ સુરતનું એક સ્તં અલ્પ યશ મહું. તેનું સ્મરણ સુરતની કે ગુજરાતની પ્રગળે રાખવાનો પ્રયત્ન પણ નથી પ્રાપ્ત, એનાથી વિશેષ શોકકારક ખીલું કંઈ પણ હોઈ શકે નહિ. કવિ દલપતરામનું સ્મરણ, અમદાવાદમાં દલપતપુસ્તકાલય સ્થાપી, રાખવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયેા છે. સુરત અને ગુજરાતના સાક્ષરો, અને સુરતના વહનગરા નગરો, નરસિંહ મહેતાના મરણ પછી આજે એમ અભિમાન લે છે કે “અમારી સાતનો નરસિંહ મહેતો હતો;” તેમ સંકા બે સૈદ્ધ પછી “અમારી જ સાતનો અને અમારા જ શહેરનો કવિ નર્મદ હતો” એટલામાં જ પુ તેઓ મહત્વ સમજશે?

(‘ગુજરાતી’ તા. ૧૦ એપ્રિલ ૧૯૧૦.)

પરિશિષ્ટ ૪

કવિ નર્મદની છબી

આજે ગમે તેવો લેભાગ્ય લેખક પોતાની ગમે તેવી અલ્પશક્તિ કવિતા કે લેખ સાથે પોતાનું આડું છપાવવા મરી શકે છે. પણ કવિ નર્મદના કાળમાં (ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં) પોતાનો ફોટો-ચિત્ર પોતાના જ પુસ્તકમાં છપાવવો, એ અવિવેક ગણાતો. પણ સર્વ વાતમાં પ્લેલ કરનાર આ વિષયમાં પણ પાછળ શા માટે પડે? તેણે સ્તુતિ કે નિંદાની પરવા કર્યા વગર જ પોતાનો ફોટો દિ’મનથી છપાવ્યો છે. આ સંબંધમાં કવિએ “જૂના નર્મદ”ની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. તે વખતે ફોટોપ્લોકની રીત નહોતી, તેથી સ્તીલ એન્ડ્રેવિંગ કામ હજારો કે જરમનીમાંથી કરાવી મંગાવવું પડતું. કવિએ આ એન્ડ્રેવિંગ ચિત્ર જરમનીથી કરી મંગાવ્યું છે. કવિ ૨૭ વરસની ઉંમરે (ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં) કેવા દેખાતા તેનું આ ચિત્ર છે. ‘જુનું નર્મદ’ ૧૮૬૫ માં છપાયું, તારે તેમાં છપેલી છબીની નીચે “નર્મદ; આખરે જુદાઈ જ” એ ગાનવેરામની લાવનાવાણું જ વાક્ય કવિએ છાપ્યું છે. તેમ પ્રસ્તાવનામાં પણ માથે ફોટો કે ચિત્ર, કે છબી, એ શબ્દ ન વાપતરાંચાડું શબ્દ જ વાપર્યો છે. (આ ‘નર્મદ’ ‘ગુજરાતી’ ગ્રેમે ‘જુનું નર્મદ’ એ નામે ફરીથી છપેલું છે.) આજના સુધરેલા કહેવાતા વિચારનારાઓ અને મગજના દારેલાઓને કદાચ નર્મદનો વિવેક સ્વમાનકનન જેવો લાગશે.

આ રીતે ફોટો છાપાની પોતાની પ્રસંશા કરવી તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત ન હોવાથી આવું કરનારની નિંદા થતી અને ટીકા થતી. તે નીચેના સ્મુલ્હ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે. |

કવિએ આ ચિત્ર છાપાવા પછી અમદાવાદવાળા કવીશ્વર દલપતરામ ડાલાભાઈએ પોતાની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ છાપાવ્યો. તેમાં તેઓ પોતાની છબી મૂકી શક્યા ન હોતા, અથવા તેઓ સ્વેચ્છાએ મૂકી જ ન હોતી. કોઈ કદાચ, કેમ છબી મૂકી નહીં, એવું પ્રશ્ન તેના જવાબમાં તેમણે આ એક સુભાષિત રચીને મૂક્યું હતું:

‘શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો સુજ મનની છબી, જલ્દા પરીક્ષક બાઈ.’

આ કાવ્યગ્રંથ પ્રકટ થતા સુરતમાં છાપાતાં “સ્વતંત્રતા” નામના માસિક પત્રમાં (જે વખતે તેવું તંત્ર સાદ કીકાલાલના હાથમાં હતું, અને સ્વ. ઇચ્છારામ દેશાઈ તંત્રી ખાતામાં હતા) ‘વિજયવાણી’ ના કર્તા વિજયાશંકરે તેનો રીવ્યું (અવલોકન) લેતાં લખ્યું હતું કે,

“મનની તે છબી જોઈને, ઉપજે સંશય આમ;
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી X X X?”

આમાં પાદપૂર્તિ માટે કયો શબ્દ મૂકવો તે સમજી શકાય તેમ છે. આ વચન નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા છે, એમ માનીને પાછલા સમયમાં એ મસ્કરીવાળો હોદ્દરો કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો છે, એવું ધમધમી મનાવા લાગ્યું છે. એ ભ્રમ હવે દૂર થવો જોઈએ.

કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે કોઈ જાતની સ્પર્ધા હોય કે નહીં હોય, તે પણ તેમના વખાણનારાઓએ તેવું સ્વસ્થ તે આપી દીધેલું છે. પણ જાને વચ્ચે કરી શકે વૈમનસ્ય ભાવ ન હોતો, એ તે કવિ દલપતરામ કવિ નર્મદાશંકરના આમંત્રણને માન આપી, તેમના સુરતના સરસ્વતી મંદિરવું વાસ્તુ મુદ્દત્ત ઉજવ્યું ત્યારે સુરત પધાર્યા હતા, તે ઉપરથી જણાશે. આરંભના સમયમાં કવિને દલપતરામ વિષે કંઈ ખોટો મઠ બંધાયેલો ખરો પણ પાછળથી ફેરવાયેલો.

કવિ નર્મદાશંકરના વેચાતા મળતા ગ્રંથો

	૩. ૧૫
નર્મકવિતા-મોટી ૪ થી વ્યાવૃત્તિ ૩ ભાગમાં ...	૪-૦
લુતું નર્મગદ્ય-(અમૂલ્ય સંગ્રહ-લેખો અને નિબંધો)	૨-૦
મારી હકીકત (કવિ નર્મદાશંકરના જીવનની વ્યાત્મકથા- ઇ. સ. ૧૮૩૩ થી ૧૮૬૫ સુધી)	૦-૧૨
ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર (અથવા મારી હકીકતનો ૨ જો ભાગ ઇ. સ. ૧૮૬૫ થી ૧૮૮૬ સુધીનો) ...	૧-૦
નર્મકોશ (ભાગ ૧ લો અથવા ૪ સુધીના ગ્રંથો) ...	૩-૦
ધર્મવિચાર (પણા જ મનનીય લેખોનો સંગ્રહ) ...	૧-૪
રાજ્યરંગ-(ભાગ ૨ જો-ઇતિહાસ, રાજકીય, ધાર્મિક વિષયોનો અપૂર્વ સંગ્રહ)	૧-૦
નભુવાણી-(કવિના એક મિત્રનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ. પ્રાસા- દિક કવિતા છે ચરિત્ર સાથે)	૧-૮
શ્રી ગીતસંગ્રહ-(નાગર શ્રીઓમાં લક્ષ, જનોઈ, મોસાળું વગેરે શુભ પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોનો અલેક સંગ્રહ- રીત કથન સાથે)	૦-૧૦
શ્રીરામ બાનકી દર્શન (નાટક)	૦-૮

મળવાતું ઠેકાણું—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સામુન બિલિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોલ, મુંબઈ